

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

Кириленко Віталій Петрович

УДК 94(477.7)"1921-1923"

ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ

Спеціальність 07.00.01. – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Шкварець Валентин Павлович -

доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ	6
Розділ 1. Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Джерельна база	24
1.3. Теоретико-методологічні засади.....	32
Розділ 2. Аграрна криза та голод 1921–1923 рр.: причини, характер та хід подій.....	36
2.1. Криза сільського господарства України в умовах громадянської війни та «воєнного комунізму»	36
2.2. Радянські хлібозаготівлі як основна причина голоду 1921–1923 рр. на території Південної України.....	46
2.3. Загальна динаміка розгортання голоду 1921–1923 років на території південноукраїнських губерній.....	55
Розділ 3. Подолання голоду та соціально-політичні процеси початку 1920-х рр.	68
3.1. Прогноз та голод як фактори репресивного тиску на селянство Півдня України.....	68
3.2. Моделі виживання та девіантна поведінка голодуючих як реакція на продовольчу катастрофу.....	88
3.3. Офіційна державна політика стосовно голодуючого населення.....	95
3.4. Допомога голодуючим та гуманітарна діяльність міжнародних організацій 1921–1923 рр. у Південній Україні.....	106
Розділ 4. Наслідки голоду 1921–1923 років у Південній Україні.....	118
4.1. Соціально-економічні наслідки голоду в Південноукраїнському краї.....	118

4.2. Демографічні втрати та санітарно–епідеміологічна ситуація в голодних 1921–1923 роках.....	130
4.3. Вплив голоду на культурно–релігійне життя краю.....	150
Висновки	158
Список використаних джерел та літератури	166
Додатки	211

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРА – (англ. – American Relief Administration, ARA) – Американська адміністрація допомоги

Волвиконком – волосний виконавчий комітет

ВРНГ – Вища Рада народного господарства

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

Губвиконком – Губернський виконавчий комітет

Губком – Губернський комітет КП(б)У

Губревтрибунал – Губернський революційний трибунал

Губфінвідділ – Губернський фінансовий відділ

Губпродком – Губернський продовольчий комітет

«Джойнт» (англ. – American Jewish Joint Distribution Committee) – Американський об'єднаний єврейський комітет

Дес. – десятина

ЗМІ – засоби масової інформації

Комдопгол – Комітет допомоги голодуючим

Комнезамож – Комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

Крб. – карбованець

МОКМ – Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми»

Наркомфін – Народний Комісаріат фінансів

Неп – нова економічна політика

Наркомпрод – Народний Комісаріат продовольства

НКВС – Народний Комісаріат внутрішніх справ

Особком – Особливий комітет

Опертрійки – оперативні трійки

Повітком – повітовий комітет КП(б)У

П. – пуд

Раднарком (РНК) – Рада Народних Комісарів

Райвиконком (РВК) – районний виконавчий комітет

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

Сільтрійка – сільська трійка

Сільвиконком – сільський виконавчий комітет

Сільподаткомісія – сільська податкова комісія

ЦДАВО України– Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК РКП(б) – Центральний Комітет Російської Комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Голод 1921–1923 рр. офіційно визнавався радянською владою, тому має певний доробок праць в радянській історіографії. Однак бачення голодного лихоліття, сформоване радянською історичною наукою не відображало реальні події того часу. Як наслідок, проблема гуманітарної катастрофи початку 1920-х років подавалась в працях у спрощеному вигляді, де причини трагедії практично повністю обмежувались несприятливими кліматичними умовами та наслідками воєнної розрухи. А об'єктивне висвітлення правдивих фактів та подій цього часу стало можливим в теперішній час.

Тільки після здобуття незалежності України склалась сприятлива для неупереджених наукових досліджень ситуація, яка вперше дозволила досліджувати голод без концептуальних рамок радянської кон'юнктури.

Осмилення трагічного досвіду вітчизняної історії, пов'язаного з масовим голодом на початку 1920-х рр., що позбавили життя тисячі людей та відбилось на суспільній свідомості наступних поколінь, допоможе в подоланні тоталітарних стереотипів минулого та розбудові громадянського суспільства. Сучасна вітчизняна історія визначила пріоритетним напрямком дослідження усіх сфер тоталітарних процесів, що відбувалися на Півдні України в радянські часи. З чим і пов'язана *актуальність* обраної теми. Усвідомлення суспільства в необхідненні вшанування пам'яті загиблих під час голоду повинно стати пересторогою нашому суспільству для наступних поколінь.

Актуальність обраної теми пояснюється й тим, що вона відображає найменш вивчений – регіональний – аспект життя мешканців Півдня України в зазначений період. Як і будь-який соціально-економічний феномен з великою географією поширення, продовольча криза 1921–1923 рр. змінювалась залежно від регіональної специфіки. Ця обставина робить надзвичайно важливим дослідження динаміки розгортання та наслідків

трагедії на Півдні України, де специфічні кліматичні умови, розвинута зернова торгівля та система морських портів могли суттєво впливати як на збільшення голоду, так і на боротьбу з ним.

Окрім чималого евристичного потенціалу, тема дисертаційного дослідження має значну наукову та ідеологічну *актуальність*, оскільки розкриває специфіку та трагічні наслідки комуністичного експерименту в Україні.

До того ж *актуальність* проблеми, зумовлена необхідністю комплексного вивчення причин та наслідків голоду початку 1920-х рр. Особливу увагу приділено її дослідженню на регіональному рівні, що дозволяє виявити загальні тенденції та місцеві особливості в перебігу тих подій. Таким чином актуальність науково-дослідної роботи в руслі теоретичного узагальнення теми визначається оприлюдненням усієї доступної для автора інформації про голод початку ХХ рр., осмислення нагромадженого масиву фактів, установленням причинно-наслідкових зв'язків між ними та виявленням наслідків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний з розробкою планової наукової теми «Актуальні проблеми історії Півдня України ХХ ст.» (номер держреєстрації 0104U4010975), що здійснюється кафедрою історії України, навчально-науковому інституті історії, політології та права. Тема дисертації затверджена вченою радою Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (протокол № 9 від 28 лютого 2012 р.) та зареєстровано в Українському інституті науково-технічної інформації за №0112U003925.

Мета і завдання дослідження. Мета полягає у комплексному вивченні південноукраїнської специфіки голоду 1921–1923 рр. з виявленням його впливу на всі сфери регіонального життя.

Для реалізації поставленої мети окреслено наступні **завдання**:

- з'ясувати ступінь наукової розробки та джерельної бази проблеми;

- комплексно дослідити причини та перебіг голоду 1921–1923 рр. у Південному регіоні України;
- охарактеризувати офіційну позицію та політику більшовицького керівництва стосовно голодуючого населення;
- проаналізувати моделі адаптації населення до екстремальних умов голоду, розкрити причини і специфіку девіантної та асоціальної поведінки населення в умовах кризи;
- висвітлити комплекс заходів держави та закордонних благодійних організацій спрямованих на боротьбу з голодом та подолання його наслідків;
- виявити соціально – економічні та демографічні наслідки голоду для Півдня України.
- дослідити вплив трагічних 1921–1923 рр. на релігійне життя суспільства;
- окреслити коло питань, які потребують подальшого дослідження.

Об’єктом дисертаційного дослідження є розгортання голоду 1921 – 1923 рр. на території Півдня України.

Предметом дослідження стали причини та наслідки голоду 1921–1923 років, політика держави стосовно голодуючого населення та вплив продовольчої кризи на суспільні та політичні процеси в регіоні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921–1923 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена причинами, які призвели до голоду в Південному регіоні України. Верхня межа обмежена 1923 роком, коли, за офіційними даними, голод в Україні скінчився, та були подолані його наслідки.

Територіальні рамки дослідження охоплюють південно-західний регіон України, а саме – сучасні адміністративні кордони Миколаївської, Одеської, Херсонської областей.

Методи дослідження. В основі дисертаційного дослідження використано методи історизму та об’єктивності які дають можливість

вивчити порушену проблему неупереджено й розглянути економічні та демографічні зміни в південноукраїнському регіоні.

На етапі пошуку та опрацювання архівних матеріалів автор використовував методи критичного аналізу і систематизації джерел. Важливе значення в роботі відводилося статистичному методу, оскільки аналіз окреслених проблем передбачає широке залучення статистичних матеріалів.

Використані також інші методи серед яких: комплексності, світоглядного плюралізму, порівняння, системно-історичний, хронологічний, порівняльно-історичний, які в своїй сукупності дозволили опрацювати різноманітні джерельні матеріали і проаналізувати сутність голоду 1921–1923 рр. в Південній Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі. У роботі:

- вперше залучено до наукового обігу значний масив документальних матеріалів та опубліковані джерела стосовно голоду 1921–1923 рр. в південноукраїнському регіоні;
- подається комплексний аналіз причин, масштабів, динаміки та наслідків голоду для південних губерній України;
- одержано нові статистичні дані, що відображають динаміку смертності населення Південної України під час голоду 1921–1923 рр. та визначено його локальні особливості;
- дістало подальшого розвитку дослідження проблеми формування державного хлібного фонду та характеру хлібозаготівельних кампаній, визначено їх вплив на формування продовольчої катастрофи;
- висвітлено особливості діяльності іноземних благодійних організацій у степових губерніях в 1921–1923 рр.;
- досліджено специфіку державної політики стосовно голодуючого населення;

- розкрито вплив гуманітарної кризи 1920-х рр. на культурні та соціальні процеси в краї.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть використовуватись як для подальшої розробки обраної теми, так і при написанні узагальнюючих праць з історії України, підготовки курсів лекцій з історичних, суспільствознавчих та політологічних дисциплін. Окремі положення дисертації корисні у виховній роботі з учнівською і студентською молоддю, спрямовані на відновлення історичної правди та подолання ідеології радянського тоталітарного минулого.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми й самостійному комплексному її вирішенні. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, результатом власних досліджень автора. Усі публікації здобувача написані одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (протокол №8 від 19 березня 2015р.). Окремі положення наукового пошуку знайшли відображення у доповідях та виступах автора на таких наукових конференціях:

міжнародних: конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2012, 2013, 2014); «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 2014); «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (м. Львів, 2014); «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політичні аспекти» (Херсон, 2014); «Церква, держава і суспільство в історії Росії та православних країн: релігія, наука і освіта» (Російська Федерація, Володимир, 2014);

всеукраїнських: науково – практичних конференціях молодих вчених та студентів «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність» (Миколаїв, 2013, 2014).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені у 15 наукових працях, загальним обсягом 3,2 ум. друк. арк., з яких 5 – у

провідних фахових виданнях України, 1 – у збірнику, який включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ, 9 – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, що складає 383 найменувань, і додатків. Повний обсяг дисертації – 210 сторінок (з них 165 – основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі розвитку історичної науки вивчення проблеми голоду 1921–1923 рр. в Україні, зокрема в Південному регіоні, є одним з головних напрямків загальних та краєзнавчих досліджень. Серед різних аспектів життя Південної України в зазначений період безумовний інтерес викликають його взаємовідносини та протистояння з тоталітарною державою на початку становлення радянської політики. Першим її проявом став голод на початку 20-х років XX ст.

Для об'єктивного та глибокого вивчення історіографії проблеми весь масив наявної літератури поділимо на три періоди: перший – радянська доба з початку 1920-х рр. до 1991р.; другий – сучасний етап з 1991 р. – дотепер; третій – роботи зарубіжних дослідників.

Вивчаючи праці *першого* періоду, треба зазначити, що радянський режим зацікавлений у знищенні, втаємниченні або фальсифікації документів, що суперечили офіційному трактуванню історії, могли поширювати серед громадського загалу сумніви в непогрішимості методів будівництва соціалізму. Характеризуючи першу історіографічну групу, варто відмітити, що хоча в радянську добу поняття голоду в Україні не приховувалось, однак всілякими засобами спотворювалося [12.354, с.2]. Вважаємо, що праці радянських науковців, мають певне наукове значення для визначення взагалі ставлення московського керівництва до України.

Звісно, у Радянському Союзі видавалася література, яка висвітлювала голод в Росії, щодо України таких праць явно недостатньо. Однак вони існували, деякі з них навіть декларували об'єктивну точку зору.

Важливою в процесі дослідження стала праця радянського науковця М. В. Гуревича, яка вийшла друком в 1923 р. під назвою «Голод и Сельское Хозяйство Украины. Очерк» [4.165]. Вона містила інформацію про стан сільського господарства в радянській Росії та в Україні, про населення, посівну площу, голод та інші матеріали.

У 1927 р. за редакцією А. П. Хоменка вийшов збірник «Населення України (1897–1927 рр.)», де містились деякі дані з проблеми [4.195]. В тому ж році колективом авторів випущено збірник «Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине», де лише зазначалося голослівно, що в 1920-х рр. через посуху Миколаївщина недоїдала [5.201].

Про голод в 1920-х – на початку 1930-х рр. йшлося у публікаціях В. П. Балієва [9.259], С. І. Мстиславського [9.262], зокрема, згадувався перший радянський голод, вказувалися його масштаби, кількість померлих, а також визначалися заходи щодо ліквідації цього лиха, як стихійного.

Дослідник Г. Д. Діденко досліджував кількісні та якісні зміни у складі робітників. Його робота «Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925)» [4.167], видана у 1962 р., насичена статистичними даними, хоч не завжди вмотивованими, а то й порівняльними.

Історик П. М. Денисовець досліджував колгоспне будівництво в Україні в 1921–1925 рр., намагаючись показувати певні успіхи колгоспного будівництва в республіці [4.168].

У 1950-х рр. вийшла збірка під назвою «Краткий курс истории ВКП(б)», де про голод на українських землях навіть не згадувалось, натомість зазначалось, що на цих теренах був «неврожай» і «недорід» [5.208].

У 1970-х роках світ побачив працю науковця Б. К. Мигалю «Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.)», автор прагнув охопити всі аспекти аграрної сфери діяльності у першій половині 20-х рр. Однак робив це під кутом зору марксистських оцінок [4.184]. В працях історика Ю. А. Полякова, головним чином, наголошується на суттєвій

допомозі з боку держави у подоланні голоду 1920-х років [4.185], а міжнародна допомога голодуючим розглядається як диверсія з боку іноземних спецслужб [4.186].

Новим етапом у розвитку історичної науки в радянський час став період «перебудови». З'явилася можливість проведення наукової розробки тих складних тем вітчизняної історії, що протягом десятиліть залишались забороненими. Серед них і тема радянських голодоморів. Однак, варто відмітити, що більшої уваги серед публіцистів, літераторів, громадських діячів, науковців мала тема голодомору 1932–1933 років, в порівнянні з голодом початку 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. Підвищена увага зумовлена небаченими демографічними втратами населення республіки в мирний час та особлива цинічність у жорстокості сталінського керівництва по відношенню до українського селянства.

Серед істориків, які працювали над проблематикою голоду 1921–1923 рр. в другій половині 1980-х років відзначимо: О. М. Мовчан [4.183; 8.255], А. А. Полякова [4.186], Є. М. Хенкіна [4.194] та ін. Слід зазначити, що офіційна історична наука ще в цей час залишалася на позиціях марксистсько-ленінської ідеології. Незважаючи на появу праць в умовах «перебудови», у яких докладно вивчався голод, критичний аналіз його масштабів, причин, наслідків, досягнень і прорахунків насамперед державних і партійних органів, відсутній.

Аналізуючи радянський етап розвитку історіографії проблеми, варто зазначити, що їх особливістю була тверда ідеологічна спрямованість, що перешкоджала дослідникам виходити за суворо визначені рамки дозволеного. Водночас необхідно відмітити внесок дослідників цього періоду в розширення фактологічної складової означеної проблематики, що відображає більш повне уявлення про справжні причини голоду початку 1920-х рр.

На початку 1990-х рр. розпочинається новий етап історіографії голоду 1921–1923 років. Здобуття Україною незалежності, відновлення державного

суверенітету, сприяли створенню нових умов для розвитку історичної науки. Починаються процеси переосмислення власного минулого, відхід від марксистсько-ленінських концептуальних догм та перехід на нові методологічні принципи історичних досліджень, вироблення власної національної концепції історичного розвитку.

Проблематика радянських голодоморів стає однією з центральних тем сучасної *вітчизняної* історіографії. Вченим стають доступні нові архівні документи та матеріали, що розкривали злочини сталінського режиму.

В цей період з'являються перші публікації про голод 1921–1923 рр. У 1991 р. опублікована в засобах масової інформації стаття дослідника П. П. Панченка «Перший радянський голод» [13.367], де автор розповів про голод 1921–1923 рр. в Україні, його основні причини, специфіку та наслідки.

Згодом, істориками видано ряд досліджень описуючих період початку ХХ ст. Так, у 1993 р. в Україні за редакцією відомого українську вченого С. В. Кульчицького у співавторстві з О. М. Мовчан вийшла праця присвячена голоду 1921–1923 рр. [5.210].

Значну роботу в цьому напрямку провів відомий український історик С. В. Кульчицький, якому належить провідне місце у вивченні радянських голодоморів в Україні. Вчений став першим, хто розпочав наукове дослідження проблематики голоду-геноциду 1932–1933 років ще у 1988 році. Наступні праці історика займають центральне місце у вивченні голоду в Україні. Важливим напрямком його досліджень стали теоретичні аспекти проблематики 1920–1930-х років загалом. На основі оцінок і висновків світ побачили монографії, присвячені невідомим сторінкам голоду 1921–1923 рр. в Україні, впровадженню в УСРР «воєнного комунізму» [4.179] та нової економічної політики [4.180]. Вагомим внеском стала праця «Україна крізь віки», де в 11 томі автор розглядав проблеми голоду 1921–1923 рр. [4.178].

Ряд публікацій проблемі голоду присвятила Г. Ф. Турченко. Вченою проаналізовані особливості політики влади по відношенню до населення південноукраїнського регіону в період голоду, визначено причини та

наслідки трагедії. В монографії авторка звертає увагу на процес інтеграції степових регіонів України, та зазначає, що цей процес тривав багато тисячоліть, а особливо інтенсифікувався у революцію 1917–1922 рр. на Україні. Дослідження складається з п'яти розділів, кожен з яких в кінці має примітки. Завдяки цьому вдалося комплексно дослідити причини голоду 1921–1923 рр. в Південній Україні [4.192]. Не оминула уваги дослідниці і питання голоду на Півдні України у 1921–1923 рр. В 2004 р. вона публікує статтю присвячену зазначеній тематиці, в якій розглядає складові терору радянської влади в степових губерніях. Описується процес організації голоду на різних рівнях більшовицького керівництва. Не можливо не погодитись з твердженням вченої про штучність голоду, через радянську політику [10.298]. Маються у авторки і праці присвячені воєнному комунізму [10.299].

У працях відомих українських вчених А. Л. Зінченка [12.327], Г. І. Сургая [4.189], Ф. Г. Турченко [4.191] та інших, описується негативний вплив соціально–економічної політики більшовиків на стан аграрного сектора України, аналізується ступінь забезпечення населення продовольством у 1920-х роках.

Однією з провідних науковців даної проблематики в сучасній українській історіографії є О. М. Мовчан. Перші наукові праці написані ще в радянські часи, в період перебудови, стосувалися робітничого класу та його внеску у боротьбу з продовольчими труднощами в період непу [4.183]. Важливою темою, яку піднімала дослідниця стала іноземна та державна допомога голодуючим в Україні в 1921–1923 рр. [12.339]. В подальшому переважна більшість її наукових праць була присвячена різним аспектам голоду [10.276; 10.277].

В 2000 р. О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан видали працю, присвячену голодоморам в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. [5.199]. Провідні науковці на основі архівних матеріалів, опублікованих джерел дослідили причини та наслідки трагедій, намагалися встановити істину природу злочинних дій більшовицької влади по відношенню до

українського народу. Дана монографія стала першою узагальнюючою працею про три радянські голоди в Україні.

Значний внесок у дослідження голодоморів в контексті продовольчої політики радянської влади мала праця історика Б. І. Хорошуна «Від голоду до голоду: комуно–радянська продовольча політика в Україні в 20–30-х рр.» [4.196]. У монографії розглядається продовольча політика більшовиків України в зазначений час. Автором проаналізовано питання вирішення продовольчої проблеми в умовах НЕПу, а також злочинні дії сталінського керівництва, проти українського населення за часів вилучення продовольства, примусових хлібозаготівель, проведення колективізації і штучних голодів початку 20-х та 30-х рр. XX ст. Вчений приходить до висновків, що продовольча політика більшовицького режиму стала складовою частиною сталінської політики щодо України, зняряддя терору проти її сільського населення.

У 1999 р. до проблеми звертається науковець В.В. Мазур, публікує статтю, де подає політико–демографічний аналіз голоду 1921–1923 років в Україні [12.336].

Проблеми взаємовідносин влади та селянства на початковому етапі утвердження більшовизму знайшли відображення у монографії О. І. Ганжі «Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927)», що вийшла в 2000 р. [4.164]. Авторка дослідила початок радянзації українського села, економічну політику режиму по відношенню до селянства, ставлення селян до нової влади, роль органів місцевого самоврядування та форми протидії сільського населення тоталітарному режиму. Проблема голоду в українському селі зазначена побіжно. Проте наведений фактичний матеріал, його аналіз, узагальнення та висновки дають можливість відтворити правдиву картину ставлення селянства до більшовицьких перетворень у сільському господарстві на початковому етапі встановлення влади Рад.

Голод 1921–1923 років справді став небаченою для того часу гуманітарною катастрофою. Однією із нових напрямків дослідження даної проблематики є висвітлення допомоги церкви у подоланні голоду та антирелігійна політика держави на початку 1920-х років. До цього питання звертався історик, громадський діяч А. Л. Зінченко [12.327].

Окремі аспекти, що становлять предмет нашого дослідження, знайшли відображення в дисертаційних роботах. Проблематикою голоду початку 1920-х років активно почали займатися молоді науковці. В 1997 р. Б. Б. Драмарецький захистив кандидатську дисертацію «Голод 1921–1923 років в Україні» [8.253]. У своїй праці вчений з'ясував причини та наслідки голоду, проаналізував політичну та економічну ситуації в країні. Дослідник торкнувся продовольчої політики радянського керівництва та її зміну через незадоволення селян, діяльність міжнародних благодійницьких організацій, проаналізував ефективність державної допомоги голодуючим, а також збір та вилучення церковного майна. Однак ця робота не зачіпала регіональної специфіки південних областей України.

У 2005 р. захищена докторська дисертація В. І. Силантьєва на тему «Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.)» [8.257]. В своєму дослідженні автор не лише проаналізував різні моделі державно-церковних відносин в Україні у 1917–1930 рр., а й дослідив особливості функціонування радянських органів антирелігійної пропаганди, проаналізував тотальний наступ більшовицької партії на православну церкву, особливості її становища в 1920-х рр. та безпосередньо під час голоду, вказує на кількість вилученого владою церковного майна в Україні.

Значний внесок у дослідження голоду в південноукраїнському регіоні зробили саме місцеві історики та дослідники.

На основі вивчення раніше закритих, невідомих матеріалів і документів переглядали свої підходи, займали об'єктивні позиції переважна більшість дослідників, у тому числі і стосовно голоду 1921–1923 рр. Про це свідчать цілий масив публікацій, зокрема, матеріали багатьох конференцій, семінарів,

круглих столів, наприклад, Міжнародної науково-теоретичної конференції «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка», що відбулася в Києві. Тут містились доповіді миколаївців, в яких мовилося про «перший радянський голод» в Південній Україні [10.312].

У листопаді 2013 р. в Києві відбулась конференція під назвою «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)». Цікавою виявилась стаття О. І. Сироти про руйнівні наслідки голоду [10.293]. Опрацьовані також матеріали про вплив голодів XX ст. на українське населення. Актуальним виявився і 4 розділ про соціальні та психологічні наслідки голоду, вплив деструктивних подій на репродуктивну поведінку.

У 1991 р. науковець А. В. Борчак на основі архівних джерел цілісно розглянув проблему голоду в рамках Миколаївської області [13.352]. У цьому ж році дослідник В. А. Петров видав статтю, в якій містилась інформацію про продподаткову кампанію на Миколаївщині в період з березня 1921 по липень 1923 рр. [282].

Так, у 1993 р. вийшов двотомник «Історія України в особах», підготовлений колективом миколаївських вчених–істориків з кафедри українознавства тодішнього педагогічного інституту (нині – Національного університету ім. В. О. Сухомлинського). У другій частині видання за редакцією професора В. П. Шкварця вміщено три окремі розлогі фрагменти про голодомори в Україні, написані переважно на матеріалах Миколаївщини [4.203]. Проблема голоду початку 1920-х років знайшла відображення в книгах В. П. Шкварця і М. Ф. Мельника «Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії» (1994 р.) та її 2-му виданні «Історія рідного краю. Миколаївщина» (2004) [5.225; 5.226].

Треба зазначити, що значний історіографічний здобуток має миколаївська історична школа вивчення проблем XX ст., керівником якої є доктор історичних наук, професор М. М. Шитюк. Він є автором більшості робіт з питань голоду 1921–1923 рр., або керівником колективу авторів

[5.211]. У цих працях розкривається цілісне коло питань щодо голоду початку 20-х рр. XX ст. в Південній Україні. В 1997 р. побачила світ праця М. М. Шитюка «Голодомори XX ст.» [4.197]. У ній в окремому розділі розкрито зазначену проблему на Миколаївщині. У подальшому проф. М. М. Шитюк опублікував цілу низку праць, у тому числі і за кордоном, з проблем голодоморів. Так, напередодні 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр., вийшла з друку його книга у співавторстві з Є. Г. та К. Є. Горбуровими «Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках» [5.223].

Помітним явищем став вихід у світ ряду колективних видань миколаївських науковців, у яких вміщені окремі фрагменти про голод 1921–1923 рр. на Миколаївщині, а також пов'язані з цим явищем інші сумні події в суспільно-політичному житті краю, зокрема, про масові політичні репресії. У 2002 р. до 65-річчя утворення Миколаївської області вийшло друком фундаментальне видання «Миколаївщина: літопис історичних подій», де міститься спеціальна стаття присвячена причинам та наслідкам голоду 1921–1923 років [5.213].

У 2007 р. до 70-річчя утворення Миколаївської області світ побачило нове колективне видання миколаївських вузівських науковців «Миколаївщина в новітній історії». У праці вміщені три фрагменти В. П. Шкварця, М. М. Шитюка, І. О. Баневої, в яких так чи інакше досліджувалася проблема голоду 1921–1923 років на Миколаївщині [5.212]. Тоді ж вийшла друком книга за редакцією М. М. Шитюка «Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках» [5.223], в якій комплексно розглядалися причини та наслідки голоду на Миколаївщині, а також висвітлено роль міжнародних організацій, які допомагали голодуючому населенню краю. В цьому ж році у часописі «Мандрівець» опублікована стаття О. О. Баковецької «Голодомор в Україні. На матеріалах Баштанського району Миколаївської області (1921–1923, 1932–1933 рр.)» [12.318].

Ряд Миколаївських істориків зверталися до вивчення окремих аспектів голоду, використовуючи матеріали фондів місцевого архіву. Так, П. І. Соболю

висвітлював окремі питання голоду 1921–1923 років в контексті проблеми освіти, шкільництва, українізації, політичних репресій та ін. [10.292, с.270].

Миколаївський професор П. М. Тригуб в ряді своїх статей розглянув суспільно-політичні та економічні чинники, котрі впливали на життя Південноукраїнського села в 1921–1923 рр. [10.296; 10.297]. При цьому подано маловідомі матеріали, що не були до цього часу в науковому обігу. Вважаємо, що не можна обійти увагою окремі публікації ще однією миколаївською дослідницею Т. М. Пронь [10.283], де проаналізовано та подано оцінку міграційним процесам на Півдні України в 1921–1923 рр., їх залежність від голоду та вживані державні заходи щодо контролю за цими існуючими тоді явищами.

Особливості реалізації НЕПу на території Південної України та вплив голоду на цей процес неодноразово ставали предметом дослідження місцевих істориків. Становище селянства Півдня України в період нової економічної політики в 1921–1929 рр., селянський рух 1917–1925 років знайшли своє відображення в працях Ю. В. Котляра [4.175; 4.176]. Окремі його публікації, присвячені безпосередньо голоду 1921–1923 рр.: «Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти» [5.209], «Канібалізм підчас голоду 1921–1923 рр.: історико–психологічний аналіз» [10.271] та ін. Реалізацію головних засад НЕПу та пов'язані з ним особливості для південного регіону досліджено в монографії доктора історичних наук М. М. Зеркаля «Реалізація НЕПу в економіці Південних районів» [4.170]. Вивчаючи нову економічну політику дослідник опублікував статтю, присвячену голоду в південних районах України на початковому етапі нової економічної політики [10.269].

Оцінюючи масштаби трагедії та її наслідки, важливим є зіставлення особливостей радянських голодів в Україні. В одній із своїх публікацій дослідник Є. Г. Горбуров, провів порівняльний аналіз схожості та відмінності голоду 1921–1923 та голодомору 1932–1933 років на території Миколаївщини на основі місцевого архівного матеріалу [10.267].

Помітне місце у вивченні теми голоду початку 1920-х рр. займає напрям державної та іноземної допомоги благодійних організацій. На нашу думку, в даному аспекті необхідно виділити праці дослідників С. С. Гейко [12.321], А. А. Ліньова [10.275], Т. М. Михайловського [10.278], І. Є. Ніколаєва [12.341], В. О. Погромського [10.282], В. В. Сахно [10.288], В. О. Стремєцької [10.285] та ін.

Досить активно проблематикою голоду та різним його аспектів на регіональному рівні займалася О. М. Цвілинюк. Ряд її публікацій присвячені становищу селянства Миколаївщини в роки голоду, причин та наслідків трагедії, політиці радянської влади по відношенню до церкви, вилучення церковних цінностей, допомоги міжнародних організацій [10.300; 10.308]. У регіональному аспекті проблему церковних відносин висвітлені в працях таких дослідників як: А. О. Серебрич [10.292], О. Б. Татарченко [10.295].

В цілому, слід зазначити, що ці дослідження відзначаються своєю фаховістю. Названі нами автори прагнули, як правило, глибоко проаналізувати їх через призму тогочасних політичних, економічних та соціокультурних факторів.

Значне місце в історіографії даної проблеми займають праці *закордонних* науковців, які досліджували соціальне життя, політичні та економічні процеси в СРСР на початку 20-х рр. Переважна більшість публікацій у зарубіжних виданнях і газетах присвячена допомозі, яка надавалась СРСР і УРСР. Водночас вони не висвітлювали повної картини голоду та й не знали її, зосереджуючись на кількості і обсягах допомоги як радянській Росії, так і радянській Україні, наводились і деякі статистичні дані щодо Півдня України.

Не залишилися поза увагою закордонних вчених і праці, присвячені допомозі міжнародних організацій голодуючим радянським людям, зокрема американськими вченими, такими, як Ф. Голдер [7.248], Х. Фішер [7.249]. Вони аналізували діяльність АРА та ін. організацій, з якими вона співпрацювали. Значну частину своїх праць вони приділили українському

питанню. У ці ж роки з'являється узагальнююча праця «Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет в Росії» [7.251], в якій досліджується діяльність «Джойнт» на території України. У праці Б. Рходеса «Американська рятувальна операція в Миколаєві, УРСР, 1922–1923» [7.250] викладається діяльність АРА на Миколаївщині, вона ґрунтується винятково на першоджерелах з американських архівів.

Причини голоду в Україні викладено у публікаціях радянської та канадської преси, так вчений-історик з канадської діаспори Р. Сербин розглянув у праці «Голод 1921–1923 років та українська преса в Канаді» [7.246]. Автор аналізує причини голоду, політику держави, розповідає про діяльність міжнародних благодійних організацій в Україні. У Канаді в 20-х роках видавались українські газети: євангелістська «Канадійський ранок», католицька «Канадійський українець», православна «Український голос», загальна «Канадійський фермер». В цілому вони описували і відстоювали прорадянські позиції щодо України. Інформація про голод надходила в ці газети з міжнародних та українських благодійних організацій, з репортажів радянських еміграційних і західних газет і т.д. Матеріали, які стосувалися голоду, почали з'являтися в червні 1921 р. в форматі заміток про врожай того року. Документи, опубліковані в цих газетах, дають досить повне уявлення про голод в Південному регіоні України, вказувалося як на політичні, так і на економічні причини голоду, жахи вимираючого населення, канібалізм, епідемії, поведінка радянських властей, вивезення українського зерна на Захід під час другого року голодомору, діяльність західних благодійних організацій і т.д.

Сучасна історіографія руйнує стереотипи про характер економічної політики уряду в 1921–1923 роках, розкриває катастрофічні наслідки продрозкладки для економіки і матеріального становища населення України.

Отже, узагальнюючи вивчену літературу, слід зазначити досить широку зацікавленість істориків, публіцистів, громадськості зазначеним питанням, що викликає актуальність вже протягом тривалого часу.

Слід зазначити, що спектр поглядів на різних історичних етапах радикально змінювався. Публікації радянської доби дозволили нагромадити базу для подальшого якісно вищого в теоретичному плані етапу осмислення емпіричного матеріалу. Прикметно, що відповідно до ідеологічної доктрини того часу історичний процес відтворювався таким чином, що в центрі всіх суспільних явищ перебував голод у Поволжі, а в українських землях існував буцімто лише недорід та посуха. Зарубіжна література переважно зосереджена на питаннях допомоги благодійними організаціями, як голодуючій Росії, так і голодуючій Україні. Відсутні праці, які б робили узагальнюючий висновок про причини голоду, їх перебіг тощо. Сучасна вітчизняна історіографія перебуває в стані пошуку нових парадигм і переживає своєрідний етап, який дістав назву «націоналізація». Незважаючи на велику кількість публікацій, більшість із них мало торкаються означеного нами періоду саме в Південному регіоні України. Усе це обумовлює потребу подальшого поглибленого вивчення зазначеної нами проблеми.

1.2. Джерельна база

При написанні дисертації автор врахував досягнення сучасної історичної науки, використавши значний фактичний матеріал, опублікований у різних виданнях документального характеру, а також той, що зберігається в центральних та обласних державних архівосховищах України.

Джерельна база дослідження складається з різноманітних за походженням, видами, ознаками і змістом документів та матеріалів, періодичних видань, що дозволяють розкрити причини, перебіг та наслідки голоду в Південному регіоні України в 1921–1923 рр.

Комплекс джерел представленого дослідження структуровано за такими групами: 1) матеріали діловодства партійних та радянських органів

різного рівня; 2) статистичні матеріали; 3) збірники опублікованих документів і матеріалів; 4) матеріали періодичних видань.

Частина використаних у дисертації документів опублікована в офіційних джерелах та археографічних збірках, інша частина залишається неопублікованою. Звернемося, насамперед, до неї.

З неопублікованих джерел використані матеріали 156 справ, 38 фондів, 4 архівів України, 1 музею. Перш за все це фонди Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВО України), державні архіви Миколаївської, Одеської, Херсонської областей.

Значний інтерес становили матеріали фондів ЦДАВО України, зокрема (Ф. 258. Ліквідаційна комісія Всеукраїнської центральної комісії з боротьби із наслідками голоду, 1921–1923 рр.; Ф. 261. Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській Центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, 1922–1923 рр.; Ф. 284. Тимчасова комісія закордонної допомоги дітям при ВУЦВК, 1923–1924 рр.) та інші.

Оскільки дисертаційне дослідження присвячене Південному регіону, найбільш цінний матеріал віднайдений саме в фондах архівосховищ: **Миколаївської** (Ф. П–1. Миколаївський окружний комітет КП(б)У, 1923–1930 рр.; Ф. Р–9. Миколаївський окружний комітет Українського товариства Червоного Хреста, 1923–1930 рр.; Ф. Р–17. Уповноважений Українського Червоного Хреста по Миколаївській губернії 1922 р.; Ф. П–26. Миколаївська губернська контрольна комісія КП(б)У, м. Миколаїв; Ф. Р–152. Миколаївський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920–1922 рр.; Ф. Р–157. Вознесенський повітовий революційний комітет м. Вознесенськ Вознесенського повіту Одеської губернії; Ф. Р–158. Вознесенський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів, м. Вознесенськ, Вознесенського повіту, Одеської губернії, 1920–1923 рр.; Ф. Р–608. Миколаївський губернський комітет Американської

адміністрації допомоги АРА, 1922–1923 рр.; Ф. Р–611. Уповноважений Міжнародної Комісії професора Ф. Нансена по боротьбі з голодом в Миколаївській губернії, 1922–1923 рр.; Ф. Р–614. Миколаївський губернський комітет допомоги голодуючим Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, 1922–1923 рр.; Ф. Р–615. Миколаївський повітовий комітет допомоги голодуючим Миколаївської губернії, 1921–1923 рр.; Ф. Р–985. Миколаївське окружне статистичне бюро Центрального статистичного управління України, 1923–1930 рр.; **Одеської** (Ф. Р–87. Одеська губернська комісія допомоги голодуючим; Ф. Р–99. Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920–1925 рр.; Ф. Р–453. Уповноважений представник урядів РРФСР і УСРР при усіх закордонних організаціях для допомоги голодуючим по Одеському району; Ф. Р–702. Одеська губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду; Ф. Р–2142. Уповноважений Українського Червоного Хреста по Одеській губернії; Архів єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» (м. Нью – Йорк) Record Group, 1921–1932 рр.), **Херсонської** (Ф. Р–1. Херсонський повітовий виконавчий комітет 1919–1923 рр.; Ф. Р–2. Херсонський окружний виконавчий комітет 1923–1930 рр.; Ф. Р–402. Херсонська повітова комісія по боротьбі з наслідками голоду 1921–1922 рр.; Ф. Р–1266. Херсонська окружна комісія по боротьбі з наслідками голоду 1922–1923 рр) областей, а також фонди місцевих волосних виконавчих комітетів.

За типом матеріалу документи цієї групи можна поділити на декілька підгруп. До *першої* – відносяться закони і підзаконні акти (декрети, постанови, закони, положення, інструкції, секретні директиви, укази) радянської держави, за якими здійснювались продрозкладка, продподатки, тижневики допомоги, репресивно-каральні заходи тощо.

Нормативно-правові акти всесоюзного і республіканського рівнів зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий

Комітет (ВУЦВК) (1920–1930 pp.); Ф. 4. Управління уповноваженого Народного Комісаріату закордонних справ СРСР в УСРР, м. Харків).

Матеріали фонду ЦК КПУ дозволили проаналізувати форми і методи впровадження більшовицької радянсько-партійної політики на теренах Півдня України та України в цілому. У фонді містяться стенограми з'їздів і конференцій, документи вищого партійного керівництва, матеріали відділів апарату ЦК КПУ. Вони дають повне уявлення щодо функціонування партійно-державної системи, розкривають політичну, економічну, культурну сфери життя республіки.

Другу підгрупу складають документи, що містять листування з керівниками СРСР, УСРР та обласними представниками, а також уповноважених при облвиконкомах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей, листування з місцевими органами влади з питань, пов'язаних із посівною кампанією, продрозкладкою, продподатком; інструктивні листи, листи адміністративного порядку, що стосуються вирішення різних питань, пов'язаних з голодом; копії протоколів засідань Рад, в яких висловлені пропозиції та критичні зауваження щодо методів проведення продподаткової роботи, посівної кампанії, збору коштів для голодуючих та ін. Цінність цих документів полягає в тому, що інформація, яка міститься в них, дає уявлення про методику впровадження політичного курсу, якого дотримувалась тодішня влада. Вивчення таких справ дає можливість скласти уявлення про внутрішнє життя апарату уповноважених та життя населення.

До *третьої* тематичної підгрупи відносяться звітно-інформаційні документації обласних уповноважених. Для дисертаційного дослідження вони становлять першочергове значення, оскільки саме в них містяться відомості про життя в кожній з областей досліджуваного регіону. Це, по-перше, статистична інформація про зміни в засівах, урожаю, кількість вилученого церковного майна; інформація про міжнародні благодійні організацій та їх допомогу; клопотання мешканців та робітників про

відкриття нових їстівних пунктів, короткі відомості стосовно окремих фактів, а також аргументація щодо голоду.

Крім того, інформаційні звіти містять відомості про скарги щодо вилучення хлібних залишків, церковного майна; скарги на місцеві органи влади, тощо, короткі повідомлення про найбільш характерні справи. Звіти містять важливу інформацію про конфлікти, що виникали в громадах, про їх учасників, а також про заходи щодо подолання цих протистоянь.

Так, наприклад, важливою є праця про підсумки боротьби з голодом 1921–1922 рр. (XX сторіччя), вміщена у збірнику статей і звітів, виданому в 1922 р. Тоді ж світ побачила збірка «Голод и помощь в УССР» [6.231]. У ній подавалися статистичні дані за матеріалами Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК станом на 1 травня 1922 р. Водночас вміщено чимало таблиць, у яких містяться дані про наростання голоду по місяцях, кількість голодуючих і обсяги допомоги, зведення відправленої державної допомоги, зібрані церковні цінності та інші дані. Зусиллями А. Сафронова головою Миколаївського губернського комітету допомоги голодуючим (Губкомдопгол) в 1922 р. у Миколаєві публікується збірник під назвою «Тяжелая годовщина» [4.187], у якому зазначалися причини, наближені масштаби голоду, заходи щодо його усунення.

Важливі статистичні матеріали вміщувалися у щорічних виданнях 1920–1922 рр. «Отчет Николаевского губэконом – совещания Совету Труда и Оборону», де окремими розділами подавалися питання про голод і боротьбу з ним. До речі, в них досить критично оцінювалася політика республіканського центру стосовно причин голоду, визначався ряд чинників, котрі супроводжували голод, епідемії, смертність, норми харчування (необхідна і отримувана), до того ж усі аспекти проблеми підкріплювалися статистичними даними від Губстатбюро [6.241].

Велике значення для розуміння ситуації, що склалася в південних регіонах у 1921–1923 рр., мають відомості про економічне життя в окремих районах досліджуваних областей.

Цікавою є інформація про методи впровадження продрозкладки в сільській місцевості. Особливої уваги заслуговує «Бюллетень Опродгуба Херсонской губернии» за 1920–1921 рр. [6.230, с.4]. В якому на прикладі Миколаївщини більш-менш повно відображена діяльність цього комітету.

Документи цих фондів, особливо справи, з яких знято гриф таємності, сприяли поглибленому висвітленню діяльності як уповноважених, так і життєдіяльності мешканців, особливо сільської місцевості. Опрацьовано окремі справи з фонду виконкомів обласних Рад народних депутатів, обласних комітетів партії, які дозволили ширше побачити участь цих структур у боротьбі з опором, який чинився в Україні в протипагу вилученню хліба та інших речей. Але при всій їх важливості архівні джерела становлять лише частину загального документального комплексу.

Її презентують, перш за все, збірники документів, документи партійно-державних структур, які розкривають суть державної політики щодо українських земель. Серед них – законодавчі акти, що регламентують діяльність влади в Україні, інструкції щодо впровадження більшовицької політики в життя.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу праця, «Чорна книга України» [6.244], що містить документи, архівні матеріали, листи, доповіді, статті досліджень, есе, де подано окремий розділ «Прелюдія великої трагедії (Голодомор 20-х років)». Крім документів, переважно протоколів ЦК КП(б)У, інших партійних матеріалів, наведено окремі багаті статистичні матеріали в розрізі Миколаївської, Запорізької, Одеської та деяких інших «голодних» губерній України. Важливим джерелом щодо дослідження піднятої проблеми є документальна серія книг «Реабілітовані історією» [5.217; 5.218; 5.219].

В 1993 році року у Києві вийшла збірка документів і матеріалів «Голод 1921–1923 років в Україні», упорядники: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева, під редакцією С. В. Кульчицького [6.232]. Особливістю видання стала публікація широкого кола джерел, що засвідчували

гуманітарну катастрофу в селах на початку 1920-х років. Збірник містив ряд матеріалів, що розкривали голод в південних областях України.

Наступну групу опублікованих джерел складають матеріали періодичних видань (журналів та газет), які дозволили сформувати уяву про процеси, що відбувалися в декларований дисертантом період як у культурному середовищі, так і політичному та економічному.

Вивчаючи ці матеріали, дисертантом знайдені та проаналізовані публікації, що дають різноманітну інформацію про життя тих часів. Аналізу підлягають публікації, що видані з 1920-тих і дотепер, в яких мова йшла про політику держави стосовно України, спогади про голод 1921–1923 рр., економічне становище тих років, сучасне ставлення дослідників цієї теми.

Деяка частина інформації знайдена у часописах, особливо в «Архівах України», «Історія України», «Мандрівці», «Українському історичному журналі» та ряд інших. В них опубліковано найновіші наукові здобутки сучасних науковців.

Детально проаналізовано матеріали газет радянського періоду, як всесоюзних, таких, як «Правда» (Москва), «Комуніст» (Харків, Київ), так і в регіональних, «Известия Николаевского губревкома, губисполкома и губкома КП(б)У» (Миколаїв), «Известия Одесского губревкома, губисполкома и губкома КП(б)У» (Одеса), «Невозмо́жный се́лянин» (Миколаїв), «25 лет борьбы» (Миколаїв), «Клич Молодежи» (Миколаїв), «Наш вестник» (Миколаїв), «Великий посев» (Одеса), «Красный Очаков» (Миколаїв), «Херсонский коммуна́р» (Херсон), «Профспілкова газета», «Николаевские новости» (Миколаїв). Допомогли в опрацюванні матеріалу і сучасні газети такі, як «Дзеркало тижня» (Київ), «Голос України» (Київ), «Щотижня» (Миколаїв), «Південна правда» (Миколаїв), «Николаевские новости» (Миколаїв), «Рідне Прибужжя» (Херсон), «Наддніпрянська правда» (Херсон), «Одеські вісті» (Одеса) в яких публікувалися статті, що торкалися питань функціонування та діяльності різних сторін життя вивчаемого періоду.

Найбільший інтерес для нашого дослідження мала місцева періодична преса, оскільки саме там на регіональному рівні подавалася інформація про більшовицьку діяльність, стан губерній, посівних кампаній, голоду на Поволжі та ін.

Незважаючи на їх однобокість і упередженість, ідеологічну спрямованість на допомогу голодуючому Поволжю, спостерігається також грубе спотворення фактів щодо подій в південних губерніях України. Публікації періодичних видань 1920-тих років, при умові їх всебічної перевірки й аналізу, дають можливість більш чітко простежити тенденції, які спостерігалися.

Проаналізувавши публікації у журналах та газетах, присвячених голоду 1921–1923 рр., можна констатувати, що більшість з них не відображала об'єктивно ті процеси, які відбувалися в цей час у регіоні та в суспільстві в цілому. Такі видання формували серед більшості населення відмінний зразок будівництва комунізму на рівних засадах, однак це не відповідало дійсності.

Таким чином, вивчені джерела відображають різноманітні погляди на проблему голоду 1921–1923 рр. Вони доповнюють речові, документальні джерела, роблять завершеною, наочною цілісну картину радянсько-українських відносин стосовно експорту хліба та голоду у досліджуваний період в Південному регіоні України. До того ж в подібних матеріалах знаходиться унікальна інформація, яка ніде більше не зафіксована. Важливим джерелом є альбом фотосвітлин обсягом 50 аркушів, виконаний херсонським фотографом німецького походження Г. Л. Раппепортом, що зберігається у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї «Старофлотські казарми» Спр. Ф. 1243. Жажіття голоду в Херсоні 1921 – 1922 рр. [3.157].

Отже, у процесі дослідницьких операцій з джерелами з'ясована їх наукова цінність для дослідження проблеми, ступінь об'єктивності вміщених фактів, відомостей. Більшість джерел ще не використані в науковому обігу. Водночас, у процесі роботи встановлено, які документи вже застосовано в працях попередників. У випадках незгоди з їх тлумаченням дисертант не

лише наводить певні документи, що вже вводилися до наукового обігу, а й висловлює своє бачення і оцінку фактів, які містяться у таких документах. Відбір джерел провадився відповідно до мети та конкретних завдань дослідження. Кількість і якість винайдених документів дали дисертанту необхідний обсяг знань про об'єкт і предмет розвідки, що допомогло йому зробити відповідні висновки і узагальнення. В цілому джерельна база дослідження характеризується високим ступенем репрезентативності; більш достовірні є документальні джерела, менш вірогідні – наративні, через значну суб'єктивність. Вибір методів дослідження зумовлено виявленими джерелами. З огляду на опрацьовані види історичних джерел можна констатувати про самодостатність джерельної бази цього дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Теоретико-методологічна базою дисертації є принципи: історизму, об'єктивності, системності, науковості, всебічності та світоглядного плюралізму. Їх сукупне застосування дозволило розглядати досліджувані процеси та явища згідно динаміки їхнього розвитку, абстраговано від індивідуальних поглядів і переконань, намагаючись досягти максимально повного та різнопланового розкриття заявленої проблеми.

Вище перераховані принципи є універсальними засадами будь-якого наукового дослідження, тому застосовуються комплексно у всій дисертації. На їх основі дисертант сформував відповідну методологічну базу, в якій поєднуються загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи пізнання.

Загальнонаукові методи пізнання

У процесі вивчення проблеми поєднувалося застосування методів *аналізу* і *синтезу*, що разом із спеціальними методами історичних досліджень дає можливість виділити основні етапи історіографічного процесу,

простежити якісні зміни в науці, що відбувалися внаслідок трансформації характеру, методів та організації наукового пізнання (розділ 1).

Системний метод передбачає вивчення об'єкта дослідження у комплексі з іншими процесами та явищами, що прямо чи опосередковано взаємодіють з ним. Системний метод дисертантом використано (розділи 2,3,4) для аналізу політики радянської влади щодо українських земель. Крім того, застосовано основну вимогу системності: дотримання послідовності від з'ясування причин, умов, особливостей появи, механізму впровадження голоду, етапів його розвитку, стану протікання та наслідків.

Системний, системно-історичний та структурно-функціональний методи значно підвищили ефективність і рівень дослідження усього спектру радянсько-українських відносин у 1921–1923 рр., а також стосунків з місцевими органами влади.

Міждисциплінарні методи

Великий масив кількісних даних, пов'язаних з чисельністю голодуючих, померлих, хворих, площ засіву та отриманого врожаю, допоміг опрацювати *статистичний метод* (розділи 2, 3 та 4). Цифрова інформація згрупована автором у таблицях, що знаходяться у додатках. Робота з ними дозволила зробити висновки з різноманітних аспектів діяльності.

Структурно-функціональний метод передбачає під час вивчення політичної системи, у нашому випадку радянської держави, виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їх функціонування та зв'язку між ними. У такому дослідженні – це більшовицька влада та функціональні органи, які вона створила для того, щоб контролювати сільське та міське населення Південної України, такі, як: губернські та районні комітетами КП(б)У, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Комітети Незаможних селян, Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України та інші (розділи 2 та 3). За допомогою структурно-функціонального методу детально розглянуто і всебічно оцінено дії органів радянської влади щодо специфіки

хлібозаготівельної кампанії у 1921–1923 рр., що дало можливість зробити відповідні висновки про сутність голоду в південних регіонах України.

Спеціально-історичні методи пізнання

Конкретно-пошуковий метод залучений для проведення історіографічного аналізу та систематизації джерел з проблеми висвітлення в розділі 1.

Системно-історичний метод, передбачає вивчення досліджуваних історичних явищ та процесів у системі з іншими подіями та тенденціями характерними для тієї чи іншої епохи (розділ 2 та підрозділи 3.1, 3.2).

Хронологічний метод дозволив чітко визначити рамки наукового дослідження, пов'язавши їх з конкретними часовими відрізками, та визначити послідовність викладу матеріалу.

Метод періодизації дав можливість систематизувати та розподілити досліджувану тему на три періоди. Перший – до 1920 р. що включає в себе чинники, які призвели до голоду: семирічна війна, післявоєнна розруха, дефіцит робочої сили, політика більшовицького уряду на теренах України. Другий період – з 1920 по 1922 рр., коли південні землі зазнали посухи. Одночасно відбувалося викачування хлібних, і не тільки, лишків з південних губерній. Починаючи з цього часу, на теренах Півдня України фіксуються перші згадки про випадки голодної смерті. Третій період – з середини 1922 по 1923 рр. Саме в цей час більшовицька влада визнала продовольчу катастрофу в Україні та дозволила надавати допомогу, яка надходила з-за кордону. Саме цей період визначив наслідки, спричинені голодом та вилученням хліба з села.

Порівняльно-історичний метод полягає у співставленні кількісних та якісних характеристик двох та більше досліджуваних історичних явищ. Цей метод знайшов найбільше застосування під час визначення причин та наслідків голоду в Південному регіоні України та Росії, вивченні «воєнного комунізму» та нової економічної політики в радянській Україні та в радянській Росії, експортної кампанії (розділи 2 та 3).

Водночас в дисертаційному дослідженні активно використовувався *синхронний метод*, який дозволив співставити аналогічні процеси, що відбувалися як в житті Південної України, так і в житті голодуючого на той час Поволжя. Це дозволило порівняти реалізацію політики партії щодо земель Росії та до земель України (підрозділи 2.2, 3.1).

Таким чином, методологічні засади дисертації мають трирівневу структуру, яка включає в себе загальні для наукового пізнання методи аналізу та синтезу, міждисциплінарні підходи структурного-функціонального та статистичного аналізу, що мають важливе значення для багатьох гуманітарних та природничих наук. Безумовно, ключову роль у нашому дослідженні відіграли традиційні методи історичної науки. Комплексне застосування переліченого інструментарію дозволили опрацювати весь масив наявних джерел, структурувати отриману фактографію та здійснити її аналітичне осмислення.

Отже, історіографічна та джерельна база дослідження, а також використані методи наукових досліджень стали основою для вивчення проблеми голоду 1921–1923 рр. в південноукраїнському регіоні.

РОЗДІЛ 2

АГРАРНА КРИЗА ТА ГОЛОД 1921–1923 РР.: ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА ХІД ПОДІЙ

2.1. Криза сільського господарства України в умовах громадянської війни та «воєнного комунізму»

Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він вразив основні хлібовиробничі регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північного Кавказу, де компактно проживали українці, Україну, спричинений післявоєнною господарською розрухою, жорстокою посухою 1921 р., а головне – згубною для народного господарства економічною політикою більшовиків. Незважаючи на те, що УСРР, порівняно з РСФРР, мала кращий продовольчий стан, це не врятувало її власний народ від голодної смерті.

Гуманітарна катастрофа початку 1920-х років стала комплексним явищем у якому поєдналися: тривала криза сільського господарства, несприятливі синоптичні умови та суб'єктивний людський фактор.

Всього на території Миколаївщині тоді знаходилось 2,8 млн. дес. орної землі. У 1914 р. з усієї площі засіяно 2 448 552 дес., остання зайнята під сінокіс і пасовище. Неврожай на значно скорочених площах охопив майже всю губернію. У 1921 р. в середньому з десятини зібрано 8–9 п., що складало 12 млн. п., тоді як для харчування одного лише населення, без урахування витрат на потреби худоби, потрібно приблизно втричі більше. У результаті недолугого господарювання та посухи в 1921–1923 рр. сільське господарство Миколаївського повіту знаходилося в катастрофічному стані. Рільництво порівняно з площею 1914 р. скоротилося на 66 %, продуктивність впала з 50 до 15 п. Зернова продукція, що дорівнювала в 1914 р. 24 млн. п., скоротилася на 92 %, і дорівнювала 2 млн. пудів. Сільськогосподарський живий інвентар скоротився на 71, свинарство – на 94, садівництво – на 50 %. Продукція садів знизилася з 200 п. з десятини до 60 п. Городництво знаходилося в

незадовільному стані. Інвентар скоротився на 50 %, так як за роки війни він не ремонтувався. Яровий клин визначений губернією склав 41%, площі 1914 р. Цей клин мав бути засіяним наявними в повіті 40 568 господарствами, що мали 30 122 плугів, 24 312 борін, 5 723 сівалок. Увесь цей інвентар вимагав серйозного ремонту, причому сівалки потребували заміни частин, які на місці не виготовлялися. Коней було 29 460 голів, волів – 811, що складало 5 дес. на кожну голову у весняний період. Губернії надана насіннєва позика в обсязі 239 тис. п. У населення повинно бути, за підрахунками земвідділу, 303 192 п., що вистачило б на засів 120 тис. дес., тобто можна засіяти 82–85 % клину. Таким чином, зерна не вистачало [2.36, арк.8].

До об'єктивних природних чинників слід додати і суб'єктивний фактор, а саме руйнівну аграрну політику більшовиків. Після проголошення радянської влади в Харкові з України почали вивозити ешелони з українським хлібом в Росію. До 1 березня 1918 р. щоденно з України вирушало до 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – до 300, а з 1 квітня – до 400 вагонів. Це було ще до формального запровадження в Україні політики «воєнного комунізму». Намагаючись забезпечити червону армію та голодуючу Росію, більшовики ввели сувору економічну політику під назвою «воєнного комунізму», запроваджену в Україні у 1919 р. [4.177, с.141] Це поняття, «воєнний комунізм», увів у політичний лексикон відомий російський марксист-теоретик О. О. Богданов у своїй лекції «Доля робочої партії та нинішньої революції» в грудні 1917 р., що в січні 1918 р. надрукована окремою статтею [14.370].

В Україні «воєнний комунізм» мав свою специфіку, таку, як «червоний терор», державна монополія одразу поширилася не лише на хліб, а й на цукор, сіль, чай, повсюди встановлювалося радянське управління, українська мова оголошувалась незаконною [4.179, с.5]. Ліквідувалися поміщицькі господарства. Створювалися, радгоспи на які відведено понад 1 млн. десятин землі та комуни, куди селяни не бажали вступати. Відповідно до закону про

землю від 5 лютого 1920 р., конфіскована поміщицька земля віддавалася працюючим селянам без викупу. Поміщиків не тільки позбавляли землі та інвентарю, але й виселяли разом із родинами з маєтків.

Загострення кризи сільського господарства позначалося на харчуванні населення. Карткова система розподілу товарів і продуктів, що існувала у містах з 1920 по жовтень 1921 рр., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники і службовці отримували за картками лише четверту частину продуктів, котрі споживали, а решту – купували на базарах. Однак товари за вільними цінами для них малодоступні. Міське населення недоїдало. Це спричиняло переїзд міських жителів до сіл, які й так бідували. Основним їхнім заняттям ставало кустарництво. Скоротилося споживання м'яса, молока, проте й хліба також не вистачало.

2 вересня 1919 р. ВЦВК оголосив республіки єдиним військовим табором. Щоб харчувати армію, державний апарат, робітників заводів за умов скорочення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, радянська влада заборонила торгівлю і вилучала продукти у селян шляхом реквізиції, розміри яких визначалися потребами держави в продовольстві. Декретами від 21 та 28 листопада 1919 р. торгівля націоналізована і замінена примусовим державно–організованим розподілом. Щоб створити запаси продуктів, 11 січня 1919 р. введена продовольча розкладка: вільна торгівля хлібом – оголошена державним злочином. Формально монополію встановлено лише для так званих нормованих продуктів, а саме: хлібопродуктів, зернового фуражу та олійних рослин. З часом розкладка поширилася майже на все, що вироблялося селянами [5.201, с.28].

Щодо південних губерній УСРР, то з березня 1919 р. на Миколаївщині, наприклад, звільненій від іноземних інтервентів, у містах і селах відновились діяльність органів радянської влади. У квітні 1919 р. введено розкладкову систему з надлишків врожаю 1918 р. і попередніх років. Розкладка на хліб накладалася на селянські господарства площею понад 5 дес. землі, при чому

на господарства площею понад 10 дес. розкладка була за підвищеними нормами. Після розгрому денікінців, 26 лютого 1920 р., новий закон про хлібну розкладку підписали голова уряду Х. Раковський та нарком продовольства М. Владимиров. Загальний обсяг розкладки склав 160 млн. п. зерна. Але вже на початку 1920-х рр. збір хліба в Україні не перевищував 5 п. на душу населення. Не вистачало продовольства, щоб прогодувати величезну армію, міста й селища, виконувати продрозкладку, постачати зерно до Центральної Росії та Поволжя. Лише за січень–квітень 1921 р. з України вивезено 1 мільярд 635 мільйонів п. зернових.

Продрозкладка запроваджувалася автоматично, в міру «опанування Україною «червоним» військом». Незабаром розкладка поширилася мало не на все, що вироблялося селянами. 24 серпня 1920 р. РНК УСРР видає постанову, в якій зазначається: «Сільське населення України, яке виробляє зернові продукти, зобов'язується під загрозою рішучої відповідальності здати державним продовольчим органам по встановлених твердих цінах 160 млн. пудів». Того ж дня вирішено щодо відбирання «лишків» картоплі у населення. Декрет РНК УСРР від 10 серпня 1920 р. запровадив обов'язкову поставку свійської птиці. Поставку худоби на м'ясо затверджено декретом Ради Народних Комісарів УСРР від 20 серпня 1920 р. Розкладка поширилася не лише на хліб, а й на м'ясо, картоплю та інші продовольчі товари, усі види сировини тваринного і рослинного походження, що стали монополізованим товаром. До того ж додалася вовна, волокно, шкіра [10.267, с.98–99].

Влітку 1920 р. завдання щодо продрозкладки покладено на 1-шу кінну армію Будьонного. На липень 1920 р. загальний план продрозкладки у 153 мільйонів п. хліба, виконано лише на 10 %. Всього ж за 1920 р. держава заготовила в Україні 27 млн. п. хліба проти 105 млн. п. за 1919 р. Руйнівні наслідки продрозкладки перевищили збитки, спричинені війною. До цього додалося скорочення посівної площі, яка з кожному роком зменшувалася. Так, у 1921 р. вона зменшується на 17%, тобто на 8 845 000 дес. порівняно з 1916 р. (1916 р. – 19 828 000 дес., 1921 р. – 16 978 000 дес.) Площа під

озимими хлібами зменшується на 26%, яровими – на 18, з них під житом на – 20, під пшеницею – 31 %. Тільки за один рік, з весни 1920 до весни 1921 рр. скоротилося: робочих коней на 6%, корів – на 14, овець – на 7, свиней старше року – на 36 %. Кількість домашньої птиці зменшилося за цей же час на Миколаївщині, на 44 %. До того ж небувала посуха, яка тривала все літо і осінь, викликала різкий недорід і призвела до нового надзвичайного скорочення посівної площі під озимими хлібами. У Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській губерніях більше половини посівів не повернули навіть насіння, а то й зовсім не дали ні зерна, ні соломи. У Миколаївській губернії загинуло понад 90 % всіх посівів. Валовий збір семи головних зернових (жита, озимої та ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки і проса) склав у 1921 р. менше 400 млн. п., тоді як у довоєнний час Україна збирала при середньому врожаї до мільярда п. У мирний час населення України витрачало протягом року (з розрахунку на душу) 23–25 п. зернових продуктів, – 17–18 п. на продовольство і 6–7 п. на корм худобі. У 1921 р., при загальній чисельності сільського населення України в 21 млн. чол., припадало на душу 10 п., а в голодуючих губерніях, не більше 6–7 п. на душу. Тобто заздалегідь можна передбачити масове винищення худоби і знищення насіннєвого фонду [4.173, с.72].

Редакція «Українського Голосу» визначила вивіз збіжжя з України урожаю 1921 р. у 101 млн. п. До того ж зазначалось, що увесь податок того року – 71 тис. п. – готовилось до вивозу. Однак на таке твердження нема доказів. Все ж таки навіть якщо враховувати лише ті вивози, про які свідчили самі радянські джерела, тобто від 60 до 70 млн. експортного фонду плюс 30 млн. зі жнив 1921 р., то вийде цифра, близька до поданого «Українським Голосом». А це продовольство для 10 млн. людей. Навіть якщо взяти лише тих 300 тис. п. з врожаю 1921 р., то ними можливо нагодувати 3 млн. осіб. Звідси українські патріотичні газети вважали головною причиною голоду в Україні не посуху, а вивіз збіжжя. Адже податок, зібраний на той час в голодуючих губерніях, міг би прогодувати населення південних областей.

Так на Миколаївщині зібрано 1 571 300 п., а на Одещині – 4 973 700 п., що задовольняло потреби населення. Така кількість збіжжя могла нагодувати один мільйон людей. Однак, зерно вивезли за межі українських голодуючих губерній.

Для вилучення продовольства залучалися комітети незаможних селян. На 1 вересня тільки в Миколаївській губернії налічувалося 110 волосних і 1000 сільських комнезамів [4.180, с.169]. Наділений владою комнезам міг вирішувати всілякі проблеми. Однак за несприяттв податковим комісіям комнезами могли позбавлятися державної допомоги.

Після введення продрозкладки та недосіву сільське господарства у 1921 р. зазнало удару від природної стихії. Посуха охопила Поволжя, Північний Кавказ, Південь України [4.194, с.16]. Стихія знищила 20% засівних площ у РСФРР і 26% – УСРР. Крім того, у 1921 р. масово поширилися шкідники сільськогосподарських культур. Якщо в 1916 р. по всій Україні зібрано 14 795 666 тонн зерна, то в 1921 р. лише 5 753 116 тонн, тобто 35,6% попереднього обсягу. У Миколаївській та Одеській губерніях в 1916 р. збирали 2 694 216 тонн, а в 1921 р. – 810 133 тонн, це на 70% менше, ніж у 1916 р. [6.235, с.19].

З кожним днем розверстка ставала все більш і більш неефективною. Багато селян висловлювало своє незадоволення. Згодом радянською владою знайдена заміна продрозкладці. Через відмову від політики «воєнного комунізму», пов'язану з рішеннями X з'їзду РКП(б) (8–16 березні 1921 р.) ухвалено ряд постанов і декретів. Продрозкладка замінена продподатком, та зменшена удвічі, а його обсяг завчасно повідомлявся селянам. Після здачі продподатку селяни отримували право розпоряджатися надлишками своєї продукції. Заміна продрозкладки продподатком стала першим кроком з реалізації нової економічної політики. У зверненні Миколаївського губернського виконавчого комітету до робітників і селян Миколаївщини про посівну кампанію підкреслювалось: «Семирічна війна коштувала незліченних втрат селянському трудовому господарству. Скоротилася

посівна площа, тваринництво занепало. Радянська влада декларативно звертала увагу на піднесення сільського господарства. З часом для зацікавленості у цьому і розширенні посівної площі продрозкладка замінюється продподатком. Законом від 2 березня 1921 р. закріплюється землекористування за селянами на 9 років [4.171, с.148]. Посівна кампанія 1921 р. пройшла успішно. Подальше скорочення посівної площі в Україні призупинено, а місцями доведено до обсягів 1916 р. На території Миколаївщини посівна площа зросла, у 1920 р. вона дорівнювала 1 356 000 дес., а в 1921 р. – 1 543 000 дес. Підвищився також відсоток чистих парів, у 1914 р. він становив 2,3 %, а в 1921 р. – 5,7 % всієї площі ріллі. Однак ці дані завищені [2.45, арк.18].

З мешканців України почали стягувати продподаток. 19 жовтня 1921 р. газета «Червоний Миколаїв» зазначала про надходження продподатку: у Єлисаветградському та Дніпровському повітах у серпні 1921 р. до продподатку зібрано 1 млн. 100 тис. п. фруктів і 250 тис. п. овочів. Не відставали від збору Миколаївський і Херсонський повіти [2.45, арк.19] (Додаток А).

У промисловості запровадження НЕПу розпочалося з 9 серпня 1921 р., коли вождь більшовиків В. І. Ленін підписав «Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя засад нової економічної політики» [10.268, с. 45]. В Україні НЕП упроваджений лише в 1922 р. Це пов'язано з тим, що на 1921 р. в українських селян залишався борг з продрозкладки за 1920 р., який перенесено на наступні часи.

У резолюції II з'їзду Рад Первомайського повіту від 23 листопада 1921 р. про нову економічну політику, зазначалося, що «з'їзд Рад вважає нову економічну політику запорукою зміцнення робітничо-селянської спілки через підняття сільського господарства і відтворення великої промисловості в місті. Впровадження продподатку у якнайшвидшому порядку, проведення в життя орендної політики в інтересах робітників і селян, створення великої державної промисловості, потужної сільськогосподарської кооперації, яка

має стати економічною опорою найбільшніх і середняцьких елементів села, великим фактором товарообміну, підняття сільського господарства, повинна стати двигуном колективного будівництва земельного господарства. Ось основні моменти нашої нової економічної політики, які повинні стати програмою практичної діяльності радянської влади» [2.89, арк.51].

В селі не було чим розраховуватися, тому вже в серпні 1921 р. в Одесу прибув загін з 50 московських робітників для участі в продподатковій кампанії, тобто вибиванні податку. Загін вирушив до Первомайського повіту, згодом десятки таких загонів заповнили Південь України. Були там і місцеві активісти, але переважали москвичі, пітерці та ін. [13.362, с.3].

Велика увага приділялась і своєчасній здачі продподатків. 24 липня 1922 р. на основі постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР про продподаткові кампанії 1922–1923 рр. Одеський виконком наказав зібрати продподаток. 5–10 серпня 1922 р. відбулося вручення окладних рахунків платникам податків, після чого стали надходити продподатки. Перші 10 днів, великий відсоток селян здавали одразу все. На 20 серпня виконано 13% податку, при цьому першим з виконання став Херсонський повіт. Наступні 10 днів показали, що Херсонський повіт першим припинив реалізацію. На 1 вересня відсоток виконання податків у середньому по Півдню України склав 45–50. Окремі повіти по відсотковості виконання розташувалися в наступному порядку: 1-й – Єлисаветградський, 2-й – Херсонський, 3-й – Дніпровський, 4-й – Миколаївський. На 1 вересня по Херсонському повіту надійшло 102 200 п. зерна, найменше – у Бериславському районі. Миколаївський губком зазначав: «Незважаючи на голод, кампанія продподатку проходить успішно. На 16 вересня 1922 р. нами виконано 85%, всього податку, потрібно зібрати 1,4 млн. п. Зерна, зібрано – 1,2 млн. Губкомітет вважав, що продподаткова кампанія буде закінчена до 1 жовтня 1922 р.» [2.32, арк.27 – 28].

Так склалися обставини, за яких держава не могла одночасно задовольняти потреби всіх споживачів, а це: п'ятимільйонна червона армія, «червоні столиці, вкриті голодом», міське населення взагалі, сільське

населення вражених посухою хліборобних регіонів. У цій ситуації радянська влада виробила певну систему пріоритетів. На останньому місці в ній опинилися голодуючі селяни Півдня України. І це, незважаючи на те, що посуха в Південній Україні не поступалася засусі у Поволжі.

У 1921–1922 рр. середня врожайність в Миколаївській губернії становила з десятини: озимої пшениці – 42 п., жита – 41, проса – 40, ячменю – 50 п. У 1921 р. найбільший урожай зібрали в Єлисаветградському повіті – озимої пшениці – 10,6 п., жита – 13, проса – 26,8, ячменю – 8,3 п., найменший – у Дніпровському повіті: озимої пшениці – 2,6 п., жита – 2,2, проса – 0,2 п., пшениці – 0,5 п. Середня врожайність в Одеській губернії становила з десятини: озимої пшениці – 42,6 п., жита – 42,1, проса – 36,9 п. Найбільший урожай зібрано в Балтському повіті: озимої пшениці – 25 п., жита – 20, проса – 30 п. Посівна площа в губернії з 2 829 000 дес. орної землі зменшилась до 1 064 000 дес., тобто більше, ніж у два рази [5.225, с.52].

Валовий збір зерна на Миколаївщині у 1922 р. хоч втричі і перевищив рівень попереднього, однак становив лише 40 % від середньорічного рівня 1916 р. Отож нестачу хліба можливо перекрити лише за рахунок республіканських ресурсів [4.159, с.27]. У зверненні Миколаївського губернського виконавчого комітету до робітників і селян зазначалося: «Однак неврожай 1921 р., що виявився наслідком засухи і відсталості селянського господарства, звів наші перші успіхи нанівець. У 1921 р. в Україні зібрано всього 444 млн. п. хліба, замість 1 145 000 000 довоєнного часу. Народні маси опинилися у владі сліпої стихії – царя – голоду. Житниця радянської Федерації – Поволжя та Південностепова частина України спустошені лихом голоду. Голодують 30 млн. чол., вимирають цілі села і міста. Коні і худоба майже усі загинули від безкормиці, або з'їдені голодуючими».

Посилене вилучання хліба з України в Росію призвело до недосіву в Україні. У 1922 р. різними продовольчими культурами у республіці вдалося засіяти 14,4 млн. дес. проти 17,1 млн. у попередньому році (в 1916 р. загальна

площа засіву становила понад 19 млн. дес.). Великий недосів у південних губерніях України внаслідок господарського розорення голодуючих селян частково перекрили інші губернії. Валовий збір зерна у степових губерніях утричі перевищив тогорічний, однак становив менше 40% рівня 1916 р. За попередніми підрахунками Центральної всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення цього регіону за нормами споживання, близькими до довоєнного часу (21 п. на рік на їдця), і без врахування суми сплати продовольчого податку, треба завезти 20 млн. п. зерна. В цілому дефіцит зернового забезпечення сільського та міського населення всіх степових губерній становив 46 млн. п.

Таким чином, виявлено, що головними причинами голоду 1921–1923 рр. стали Перша світова війна 1914–1918 рр., революційні події 1917–1921 рр., посухи, а головне – злочинна політика радянської влади в умовах становлення командно-адміністративної системи управління, тоталітарного режиму. З приходом до влади більшовиків з України почали масово вивозити хліб. До 1 березня 1918 р. щоденно з України вирушало до 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – до 300, а з 1 квітня – до 400 вагонів. У 1919 р. введено «воєнний комунізм». Завдяки цьому більшовики посилили централізацію управління, припинено товарно-грошові відносини, а найголовніше – увели продрозкладку, за якою Україна повинна відправляти зерно та фураж до Росії. Якщо спочатку розкладка виконувалась лише на хлібопродукти, то згодом вона поширилась майже на все, що вироблялось на селі. З кожним роком розкладка збільшувалась, а цифри збору ставили все більш недосяжними. До цього ж додалось скорочення посівної площі та посуха. Ще одним тягарем для українців став голод в Поволжі. Так українці розпочнуть власними коштами (за примусом), а подекуди і життям допомагати їм.

Зважаючи на всі ці чинники сільське господарство України опинилось у скрутному становищі. На чверть скоротилися посівні площі. Погіршилась обробка землі, порушені норми посіву. Політика продрозкладки позбавила

селян економічних стимулів. Справу ускладнив голод 1921–1923 рр., до якого призвели примусові методи, за допомогою яких більшовицька влада домогалася виконання нереальних планів хлібозаготівель. Уже в 1920–1921 рр. політика «воєнного комунізму» зазнала краху. На зміну «воєнному комунізму» прийде НЕП, а на зміну розкладці введеться продподаток, але сутність не зміниться. З українських земель вивозитимуть збіжжя для потреб інших.

2.2. Радянські хлібозаготівлі як основна причина голоду 1921–1923-рр. на території Південної України

Україна завжди цікавила владу як джерело постійного постачання продовольства. Після встановлення радянської влади на Українських землях більшовики відправляли в Росію ешелони з хлібом. За допомогою продовольчої розкладки більшовицький уряд проводив реквізицію зерна під гаслом вилучення «хлібних залишків». Руїнівні наслідки продрозкладки навіть перевищили збитки, спричинені війною. Незважаючи на скорочення товарності селянських господарств, радянський уряд продовжував примусове вилучення продовольства у селян. Розкладка поширилася на все, що вироблялося у селянському господарстві. Через війну на території України в 1920 р. основний тягар продрозкладки припав на хліборобські райони Росії, тому після припинення воєнних дій уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки і в українському селі [5.223, с.14].

На 1920 р. продрозкладка для українських земель становила понад 160 млн. п. [5.222, с.3]. У директиві секретаря ЦК РКП(б) В.М. Молотова від 19 вересня 1920 р. до керівників УСРР зазначалося щодо продподатку та помольного збору в Україні прийняти наступне: «для збору залишається у силі цифра 57 млн. п. Два рази на місяць повідомляти про те, як іде робота,

звернути особливу увагу на негайне збільшення числа вагонів, щодня посланих Україною для РРФСР».

Аналізуючи вплив продрозкладки на хлібний баланс України наводяться такі факти: 1920 р. приніс Україні надзвичайно малий збір у 684 млн. п. Щоправда, посівної площі і врожаю з огляду на продрозкладку приховано мінімум 25%. Але, зробивши відповідну поправку, все ж можна довести до 870 млн. п. З них треба видати 170 млн. на насіння, 145 млн. – на годівлю худоби, 400 млн. – на потреби сільського населення при зменшеному раціоні харчування. Всього – 715 млн. п. [10.267, с.100].

Якщо на грудень 1920 р. в середньому за добу збиралося 1,5 тис. п. хліба, то в березні – 7–8 тис. п. Наповнення державних магазинів дозволило збільшити вивіз хліба до Російської Федерації: 142 тис. п. – у січні, 247 тис. – у лютому, 1 млн. 114 тис. – у березні. [10.276, с.25]. Інтенсивність вилучення хліба з України зростала. Уже в травні 1920 р. з України до Росії відправлено 522 тис., у червні – 728 тис. п. зерна. Норми хлібоздачі встановлювалися без урахування виснаження продовольчих запасів республіки. У липні, коли голод вже лютував, за межі України вивезено лише 138 тис. п. Це викликало незадоволення ЦК РКП(б). Треба зазначити, що саме в цей час скорочувалися посівні площі. На початку 1920 р. в Миколаївській губернії вони становили 1 392 423 дес., тобто зменшились майже на 60% проти 1914 р. [2.10, арк.101].

Зменшення посівних площ стало першим загрозливим передвісником голоду, бо природно, зменшувався обсяг зібраного врожаю. Під впливом усіх факторів врожайність сільськогосподарських культур катастрофічно падала. Всього у 1920 р. в Миколаївській губернії, на площі 1,7 млн. дес. засіяно 811 тис. п. насіння, а в 1921–1922 рр. на цій же площі під озимі та ярові засіяно 255 тис. п. залишилися незасіяними 1 млн. 445 тис. п. [2.98, арк.12]. За продрозкладки Миколаївська область мала після завершення посівної кампанії здати державним продовольчим органам 30 млн. п. зерна.

За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала – ані грошей, ані промислових товарів. Х. Раковського(й) у зверненні до В. І. Леніна 15 січня 1921 р. зазначав: «...Наркомпрод РСФРР повинен забезпечити нам щонайменше 8 млн. п. хліба. Це означає, що приблизно, повинні були дати товару на 20 млн. золотих крб. Що ж нам дав Наркомпрод РРФСР за увесь 1921 р., тобто з 1 січня по 31 грудня – товарів на 1286 тис. золотих крб., що еквівалентно 450 тис. п. хліба. Він обіцяв виділити три маршрути сільськогосподарських машин, 1105 вагонів лісоматеріалів, 3 млн. аршинів мануфактури, 2 млн. п. різних фарб, 1 маршрут металевих виробів. Із усього цього нам не дали жодного» [1.1,с.151].

Водночас голова українського уряду Х. Раковський, нарком продовольства М. Владимиров 8 травня 1921 р. одержали телеграфну вимогу секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова про те, що потрібно відправити не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом [10.277, с.78]. Отож не бралися до уваги наслідки неврожаю на Півдні УСРР, як і те, що від продрозкладки звільнено чотири із дванадцяти губерній. Внаслідок цього місцева влада знову вдалася до широкого використання військової сили. Про це свідчить травневе телеграфне повідомлення від політбюро ЦК КП(б)У, надіслане в Одеську губернію в якому підтверджується щоденне відвантаження 30 вагонів з Одеси продрозкладки. У запропонованому центром обсязі травневе завдання Україна все таки не виконала, хоч і відправлено 522 тис. п. У протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня зафіксовано догану Х. Раковському «за недостатньо енергійну продроботу» [4.164, с.27]. Як наслідок, голова українського уряду спромігся витиснути з України 728 тис. п. зерна.

Кліматичні умови весни та літа 1921 р. стали вкрай несприятливими. Стало зрозумілим, що голод, який вже розпочався на південних територіях України, не буде усунутий врожаєм 1921 р. Посуха 1921 р. цілковито спалила посіви: у Миколаївській губернії – на 65 % площ, Катеринославській – 64, Запорізькій – 63, Одеській – 45, Донецькій – на 40 % [4.176, с. 120]. У 21 повіті п'яти південних губерній: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській,

Миколаївській та Одеській селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Вражена засухою земля принесла мізерний врожай: ярової пшениці – 1 п., озимої пшениці – 1,5, жита – 2, баштану – 10 п. з десятини [2.21, арк.15]. У 10 інших повітах чистий збір хлібів не перевищив 5 п. на душу. Кількість худоби скоротилася наполовину, свиней залишилася тільки п'ята частина. Для харчування населення Миколаївській губернії в 1921 р. не вистачало понад 36 млн. п. зернохлібу [2.10, арк.115].

Продовольчий і зерновий бюджет 1921 р. в Одеській губернії виглядав так: засіяно озимих – 427 179 п., ярих – 1 170 449 п. [2.84, арк.4]

На початку липня 1921 р. Х. Раковський писав: «...Урожай в Україні приблизно визначають в 550–650 млн. п. Віднімаючи 150 млн. п. на засів і 300 – на годівлю сім'ї і худоби, маємо в середньому близько 150 млн. п. Якщо поставити в Україну армію з голодних губерній, цю нестачу можна було б зібрати повністю» [5.84, с.164].

1 липня 1921 р. із Кремля до Харкова надійшла телеграма від В. Леніна та В. Молотова, де вимагалось «довести відвантаження хліба Центру до 100 вагонів щодня», «посилити продапарат України військовою силою». В директиві 1921 р. секретарю ЦК КП(б)У Д. Лебедю йшлося про таке: «Пропонуємо найперше посилити продапарат України військовою силою. Друге, наказати Укрнаркомпроду довести вантаження хлібу Центру до 100 вагонів кожного дня. Звіт про хід виконання надавати щодня по телеграфу». А вже в липні 1921 р. зазначалася необхідність вивезення в РРФСР не менше 74 вагонів хліба щодоби [2.3, арк.2].

На північ Росії Полтавщина мала відправляти по 20 вагонів, Київщина – 10, Запоріжжя – 7, Кременчуцька, Миколаївська та Одеська губернії – по 5, Чернігівська – по 3 вагони. Що аргументувалось телеграмою від 4 липня 1921 р., такого змісту: «Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби». У відповідь

політбюро ЦК КП(б)У пішло на подальші компроміси, надіслало до Москви таку телеграму: «Виходячи з близького ознайомлення і точної перевірки врожаю у повітах, політбюро України може гарантувати продподатку 100 млн. п. хліба, плюс 20 млн. збору за податок і 10 млн. п. товарообміну». Такий крок на деякий час задовольнив владу. Вже 29 липня 1921 р. ЦК КП(б)У затвердив продподаток обсягом 117 млн. п., або 42 % валового збору зернових [4.164, с.26].

27 червня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В. Молотов призначив М. Фрунзе та В. Чубаря відповідальними за вилучення хліба з України, зобов'язав доставити Москві до нового врожаю чотири мільйони п. хліба. За серпень 1921 р. залізницями перевезено для неврожайних губерній 600 тис. п. озимого насіння, відвантаження піднялося до 160 вагонів на день. Для того, щоб поволзькі селяни могли засіяти свої поля, в Москві вважали за необхідне вантажити для Поволжя щодня не менше 355 вагонів зерна. 3 серпня 1921 р. у Миколаєві губвиконком для боротьби з ухилянням від здачі продподатку наказав усім приватним торговцям і підприємствам припинити до виконання продподатку обмін і купівлю продуктів сільського господарства [2.37, арк.3].

Як і повсюдно, у Дніпровському повіті проводилася мобілізація 1500 підвід для вивезення хліба, хоча насправді працювало лише 400–800 підвід. Відвантаження хліба замість передбачуваних двох тижнів розтягнулося на півтора місяця. Одночасно з цим вжито заходів до вивезення 1млн. п. хліба для Донеччини [2.37, арк.10].

У вересні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У за пропозицією заступника Наркомпроду РРФСР М. Фрумкіна встановило кількість хліба, яку Україна зобов'язалася надати Росії (як мінімальну в 30 млн. п.), навіть на шкоду власному забезпеченню» [5.218, с.124]. Тільки в Дніпровському повіті Миколаївської губернії восени 1921 р. заготовлено і вивезено 3 млн. п. зерна. Москва доручила до 1 листопада 1921 р. виділити картоплі 3 млн. п. для голодуючих районів.

Формування державного хлібного фонду фактично відбувалося шляхом позаекономічного примусу. У 1921 р. продрозкладка становила 117 млн. п. зернових [5.222, с.3]. За даними історика С. В. Кульчицького, на червень того року план хлібозаготівель в Україні складав 137 млн. п., восени його зменшено до 95 млн., а на початку 1922 р. – до 81,5 млн. п. Фактично ж зібрали ще менше – 74,9 млн. п. зерна [6.232, с.16].

У 1921 р. Волинська, Катеринославська, Харківська й Чернігівська губернії повністю звільнялися від розкладки, для решти встановили таку хлібну розкладку: Олександрівська – 15 млн. п., Полтавська – 13 млн., Кременчуцька – 6,5 млн., Київська – 9,5 млн., Одеська і Миколаївська – по 3 млн., Донецька – 2,5 млн., Подільська – 1,5 млн. п. Однак податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, не відповідали реальним можливостям регіонів України [6.181, с.27]. П'яти першим неврожайним губерніям виставлені насправді фантастичні вимоги. Так, увесь валовий збір Олександрівської губ. дорівнював 6,1 млн. п. хліба. Донецька губернія дала всього 1,12 млн. п., Миколаївська – 1,04, Одеська 389 тис. п. хліба. З Катеринославської губернії вимагали 2,404 млн. п. хліба, вона поставила лише 842 тис. Таким чином, нереальні план хлібозаготівель неодноразово змінювався. На 1921–1922 р. хлібний дефіцит неврожайних губерній України становив 35 млн. пудів, водночас до РРФСР та інших радянських республік вивезено понад 27 млн. п. за мізерних зернових запасів неврожайних українських губерній [5.201, с.29].

За офіційними даними, в країні у 1921–1922 рр. заготовлено понад 38 млн. п. хліба [6.178, с.130]. Валовий же збір зерна в УСРР у 1922 р. складав 637 млн., а в 1921 р. – лише 227 млн. п. Незважаючи на вже згадувані голодуючі губернії (Одеську і Миколаївську), радянське керівництво фактично проігнорувало український голод. Після повернення до Москви агітпотягу 27 лютого 1922 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову «Про кампанію допомоги голодуючим», що спричинила остаточне вичерпання продовольчих ресурсів УСРР [12.341, с.34]. Політбюро ЦК КП(б)У 1 лютого 1922 р.

встановило мінімальний розмір відправки хліба в РРФСР обсягом 8 млн. п. [2.2, арк.16–25].

У 1922 р. передбачалося зібрати у Миколаївській губернії 11 254 млн. п. хліба, однак зібрали лише 1040 тис. п., в Одеській губернії – відповідно 12,932 млн. і 3,890 млн. п. хліба. Миколаївський губком в березні 1922 р. визнав посівну кампанія як єдиний засіб боротьби з голодом, проте констатував, що засіяно 400 тис. дес., тобто менше передбаченого планом [2.32, арк. 8].

На 15 березня 1922 р. зібрано в Первомайському повіті: зернохліба – 2357 п., різних продуктів – 3059 п., Балтським повітом різних продуктів – 841 п. На середину березня 1922 р. залишилося зернохліба – 1680 п., різних харчових продуктів – 724 п. Отримано зернохліба 6054 п. інших харчових продуктів – 1626 п. [2.87, арк.58]. За офіційними даними, в цілому в країні у 1921–1922 рр. заготовлено 38 млн. п. хліба, у 1925–1926 р. – понад 89 млн. п. Валовий збір зерна в УСРР у 1922 р. складав 637 млн. п., коли в 1921 р. лише 227 млн. [5.223, с.70].

У 1922 р. в Одеській губернії зайнято під озимими 883 102 дес., під яровими – 1 146 249 дес. Однак більшість посівів загинула. В селах Яскі і Біляївці Червоноповстанської волості Одеського повіту в 1921–1922 р. засіяно 10 022 дес. або трохи більше половини. Кукурудза і просо загинули від посухи. Взагалі середній урожай з десятини склав 17 п. Зібраний хліб (38 700 п.) мав прогодувати 15 726 чол. [2.98, арк.12]. Водночас у Дніпровському повіті Миколаївської губернії восени 1921 р. вилучено й вивезено поза межі республіки 3 млн. п. зерна. Навесні 1922 р. повіт позбавили статусу неврожайного району і відповідно – допомоги, хоча більшість його мешканців голодувала.

Хлібозаготівельні завдання для південних губерній з кожним роком все більше виявлялися нереальними. Так, Миколаївський губвиконком змушений двічі порушувати клопотання перед центральним керівництвом про зменшення червневої та анулювання липневої норм вивезення хліба 22

червня 1922 р. відзначив, що з плану 1 575 млн. п. зерна 500 тис. вже вивезено, населення залишилося без хліба. А мінімум продовольчих потреб губернії склав 800 тис., хоч наявні продовольчі ресурси складали трохи більше 1 млн. п. Відтак губвиконком просив Наркомпрод зменшити вивіз до 250 тис. п. [10.306, с.84].

Щодо Одещини зафіксовано наступне. Придатної землі 12 334 дес. припадало на 5 692 людини, засіяно в 1921–1922 р. 381 078 дес., середній урожай з десятини досяг 13 п., зібрано 28 865 п. хліба. Уся місцевість вражена неврожаєм. Частина посівів ранніх культур загинула, деяка дала врожай, але вельми невеликий. Що стосується пізніх культур, то через засуху і бездощів'я знаходилися в поганому стані. Таким чином, не вистачало для проживання 1500 п. озимої пшениці, 5 тис. п. жита, 1500 п. ярової пшениці, 10 тис. п. ячменю, 3 тис. п. вівса, 4 тис. п. кукурудзи, 1 тис. п. проса, 15 тис. п. картоплі, 200 масляних, 100 п. городини. У Розальєвській волості Тираспільського повіту Одеської губернії в 1922 р. проживало 5975 чол., з 17 610 дес. придатної землі засіяно 4 тис., середній урожай з десятини склав 5 п., чого не достатньо навіть для харчування мешканців, вже не кажучи про здачу продподатку [2.84, арк.8]. В Одеській губернії зібрано лише 15 млн. п. зерна, тоді як для харчування майже 2 млн. чол. потрібно більше 25 млн. п. хліба.

Розорений Південь України вимагав допомоги, але не отримував її. Крім того, московський уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб одержати валюту для відбудови господарства і зміцнення більшовицького режиму [4.183, с.24].

Податок, накладений на селян, зводив їх запаси нанівець. Так, 5–10 серпня 1922 р. відбулося вручення окладних рахунків платникам податків, після чого почалося його надходження в Миколаївській губернії. На 20 серпня зібрано 13% податку, лідирував Херсонський повіт. Наступні 10 днів показали, що повіт зірвав заготівлю. На 1 вересня відсоток виконання податків у середньому по Півдню України дорівнював 45–50 [2.36, арк.73].

Однак це вже «останні» зернини із запасу заощадливих селян. Загалом 1–15 серпня 1922 р. в Одеському повіті за продподатком надійшло зернохліба 6225 п., продовольства – 109 п. На початок вересня у Херсонському повіті зібрали 102 200 п. продподатку. Стан сільського господарства місяцем пізніше дещо покращився, що дозволило придбати дрібний інвентар, коней, рогатої худоби та ін.

Іноді місцева влада прикрашала обстановку на місцях. Так, Миколаївський губком зазначав, що «Незважаючи на голод, кампанія продподатку проходить успішно. На 16 вересня 1922 р. виконано 85%, всього податку, потрібно зібрати 1,4 млн. п. Зібрано – 1,2 млн. п.». Місцева влада планувала закінчити продподаткову кампанію до 1 жовтня 1922 р. [2.32, арк.8]. Однак, яким чином цього домоглися, губком не зазначав. А вже в цей час жителі Півдня України почали масово вмирати від голоду.

В результаті проведеного аналізу дисертант дійшов висновків, що в 20-ті роки XX ст. радянська влада розглядала Україну основним джерелом постачання продовольства. В умовах введення «воєнного комунізму» такий підхід став причиною однієї з найбільших гуманітарних катастроф. Цьому сприяли спочатку розкладкові, а згодом продподаткові системи, які врешті-решт перевищили збитки, спричинені війною. Так, на 1920 р. продрозкладка для українських земель становила понад 160 млн. п. До продрозкладки в цей же час додалося скорочення посівних площ. З огляду на південноукраїнський аспект проблеми видно, що при реалізації хлібно-продовольчої програми влада ігнорувала обставини часу, а саме: кризу сільського господарства та несприятливу кліматичну ситуацію. В 1920 р. посівна площа Миколаївщини скоротилася на 60% порівняно з 1914 р. Проте норма хлібоздачі встановлювалися без урахування цих змін та виснажених продовольчих запасів республіки. Протягом 1921–1923 рр. державна хлібозаготівельна кампанія не закінчувалась, що сильніше посилювало кризові явища.

2.3. Загальна динаміка розгортання голоду 1921–1923 років на території південноукраїнських губерній

Радянська історіографія зводила причини усіх трьох українських голодоморів до кліматичних катаклізмів, наслідків воєн та революцій, помилок місцевої влади. Але головною обставиною називали посуху, які були і раніше, але ніколи не було таких голодоморів.

Прояви голоду з'явилися у Південній Україні ще на початку 1920-х років, однак вони показувались як недорід для іншого населення. Спотворюючи інформацію, факт голоду в жодному разі не повинен просочитися за кордон, зокрема, не зупиняти вивіз хліба з Півдня України [2.8, арк.2–3]. Водночас, українські часописи в Канаді згадували про голод в Україні ще в липні 1921 р. Проте українська влада начебто не відразу усвідомила масштаби цієї трагедії. До кінця 1921 р. тривожні звістки не викликали загального занепокоєння, на яке можна сподіватися. Газети присвячували багато уваги голоду в Росії. На Різдво газета «УР Вісті» повідомила, що голод в Одеському повіті «не менший, ніж на Поволжі». 4 лютого редакція звернулася до читачів з статтею, в якій повністю визнала економічну катастрофу в Україні і апелювала до українських робітників у Канаді, щоб вони надали допомогу голодуючим в Україні, адже до цього часу вони допомагали тільки голодуючим в Росії [7.246, с.15–17].

Масова смертність людей у південних губерніях змусила українських більшовиків виступити проти політики московського центру, зокрема у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У під час обговорення звіту ЦК, з яким виступав Х. Раковський. Його висновки підтримав М. Скрипник: «Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас в нашій благодатній Україні голод». Після цього Х. Раковський поставив на порядок денний конференції доповідь Д. Мануїльського «Голод і посівна кампанія». У доповіді вперше

поставлений знак рівності між голодом у Поволжі та голодом в Південній Україні. Була ухвалена постанова про державну допомогу неврожайним губерніям. Врешті, більшовицький уряд змушений визнати реальність голоду в Україні. Проте необхідність допомоги голодуючим розглядалася лише в контексті підготовки до сівби ярих культур. З'їзд ухвалив резолюцію про надання селянству неврожайних губерній державної позики [4.187, с.20].

Вочевидь стало зрозуміло, що масштаби голоду негально вимагали його визнання. У грудні 1921 р. уряд УСРР оголосив, що голодують Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Одеський та частково Тираспольський повіт. До травня 1922 р. голод поширився на всі повіти Катеринославської та Донецької губерній, Вознесенський повіт Одеської губернії, Єлисаветградський, Миколаївський і Олександрійський Кременчуцької, а також Зміївський, Ізюмський та Куп'янський повіти Харківської губернії [10.267, с. 101].

Переведення тієї чи іншої губернії в розряд голодуючих відбувалося лише в разі явної неспроможності збирання продподатку. Спочатку вона проголошувалася у важкому продовольчому становищі. Це означало, що продподаток стягувався як і раніше, але йшов уже на внутрішні потреби. Однак після тривалих клопотань місцевих органів влади губернія оголошувалася голодуючою, і тільки тоді податкове завдання скасовувалося [4.196, с.37].

Водночас, визнання голоду в Південній Україні, багато в чому декларативне. Так, не всі неврожайні місцевості отримали статус голодуючих, а тим, що його домоглися, не надавалися пільги, що надходили голодуючим регіонам РРФСР. Південноукраїнський регіон залишено на самозабезпечення, при цьому селяни неврожайних районів не звільнені від продовольчого податку, як це робилося в РРФСР. Їм лише дозволялося замінювати форму сплати податку зерном на м'ясо у зв'язку з загибеллю худоби. Армія голодуючих збільшувалася з кожним днем. Якщо на початок 1922 р. голодувало 12% населення неврожайних губерній, то у травні цього ж

року вже 40%. Так голод охопив усю степову територію України, тобто до 10 млн. людей, або близько $\frac{2}{5}$ всього населення республіки (26–28 млн.). Яка частка населення фактично голодувала, важко встановити. Наприкінці жовтня канадська газета «Кан Фармер» писала, що 6 млн. «на степах родючих буквально голодує» [12.328, с.96].

Перші прояви голоду на території Миколаївської губернії з'явилися в червні 1921 р. На засіданні губернської військово-продовольчої наради від 18 червня 1921 р. повідомлялось: «Стан по всій губернії безрадісний. В Миколаївському повіті в 60-верстному радіусі від Миколаєва посіви загинули. Дещо краще в районах Нового Бугу і Привільного». На нараді вирішили просити Наркомпрод припинити вивіз продовольства з Миколаївщини, не призначати податкового завдання до з'ясування розмірів неврожаю в губернії, залишити врожай озимини на насінневі потреби потерпілих від посухи [12.318, с.43].

Про голод в Південному краї почали з'являтися статті і в місцевих періодичних виданнях, миколаївських губернських газетах, бюлетенях. Проте від податку та допомоги голодуючим Поволжя ніхто не звільнявся. М. Лонау в газеті «Червоний Миколаїв» від 18 грудня 1921 р. розмістив статтю під назвою «До визнання Миколаївщини голодуючою». В ній йшлося, що «три повіти Миколаївської губернії центром визнані голодуючими. Чи означає це, що ці повіти звільняються від продподатку? Ні! Не значить. Для боротьби з голодом нам дозволяється використовувати всі 100 % фонду комнезамів і 75% коштів, зібраних і що збираються Губкомголом, і дозволяється витратити на місцеві потреби. Але про зняття з голодуючих повітів продподатку мови немає і бути не може» [2.70, арк.352].

Отже, стверджувати про припинення справляння податку в постраждалих повітах не доводиться. Серйозність становища повинна викликати, мовляв, ще більший натиск на недисциплінованих платників податку. В кінці грудня 1921 р. Очаківський міський комітет допомоги голодуючим звернувся в Губкомітет за позикою в 10 млн. крб. на харчування

400 голодних дітей, так як кошти міськкомітету витрачені, а приплив голодуючих з кожним днем збільшувався [2.76, арк.61]. Незважаючи на таке становище, ЦК КП(б)У зобов'язав губком партії щоденно відвантажувати до п'яти вагонів хліба на північ країни.

Наслідки руйнівної політики у стягненні продподатку проявилися вже восени 1921 р. Зокрема, в одній із записок з Миколаївської губернії в столицю України повідомлялось: «Вся узбережна смуга Миколаївського і Херсонського повітів, що складає їх половину, настільки сильно вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. Із Очаківського повіту багато селян виїжджають на північ, насіння, що відпущено на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Незважаючи на сильну тягу селян до оранки, спостерігається таке явище, коли цілі райони зовсім не засіяні» [2.144, арк. 16].

Отож не припинялося стягування податку і тоді, коли стало відомо, що у Південній Україні люди голодують. Для створення фонду допомоги голодуючим і відновлення сільського господарства уводився в Одеській губернії, крім Одеського повіту, додатково, збір до продподатку натурою з усіх платників по 2 ф. хлібозерна пшениці або жита. В Одеському повіті через важке економічне становище це стягнення зменшувалося до 1 ф. з кожного п. [2.91, арк.5]. Щоденно надходили невтішні повідомлення. Найбільше постраждали від посухи та шкідників Дніпровський та Херсонський повіт. Наблизився до середнього врожаю і Єлисаветградський повіт, де через відсутність дощів становище погіршилося. Узгоджуючи стан засівів із передбачуваною сумою податку, необхідно констатувати, що визначену весною цифру податку в 14 млн. п. доведеться звести щонайбільше до 5 млн. п., причому доводиться зазначати, що земельні органи вважають і цю цифру надмірною, наполягаючи на максимальній цифрі у 3 млн. п. [4.181, с.15].

Продовольчі запаси у степових губерніях з кожним місяцем вичерпувалися. У липні 1921 р. на міжвідомчій нараді визнано необхідним

ухвалення губвиконкомами обов'язкових постанов про забої приватними особами худоби на території всієї Миколаївської губернії на державних бойнях. Губспілка зобов'язувалась збирати шкіру вбитої полеглої худоби за принципом товарообміну, віддавати її до зовнішторгу. Опродкомгуб передбачав узяти повсюдно забій худоби в свої руки, що дозволяло використовувати нову сировину, яка залишалася після забою у вигляді рогів, копит, хвостів [2.31, арк.3].

Комісія допомоги голодуючим, яка діяла в Україні, збирала допомогу для голодуючих в Росії, з часом дещо перекваліфікувала свою діяльність. До неї стала надходити допомога для голодуючих південних областей. Уряд республіки розгорнув широку благодійну кампанію, спрямовану на врятування голодуючих. Робітники і службовці з урожайних губерній ділилися своїми мізерними пайками, робили добровільні пожертвування з невеличких заробітків, віддавали останні особисті заощадження у фонд боротьби з голодом. З січня по листопад 1921 р. до фонду допомоги голодуючим Миколаївської губернії надійшло майже 48,4 млн. крб. [2.40, арк. 42]. Селяни краю з державних фондів у 1922 р. отримали в якості насіннєвого кредиту 866 тис. п. жита, 700 тис. п. кукурудзи, понад 1 млн. п. пшениці та іншого збіжжя, кредит у 900 тис. крб. для закупівлі худоби [2.12, арк. 42]. Допомога ця життєво необхідна, але відверто запізніла та незначна за обсягом.

На початку січня 1922 р. український Раднарком прийняв давно очікувану постанову про визнання неврожайних губерній УСРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 14 січня 1922 р. до категорії голодуючих віднесено повністю лише Запорізьку і Донецьку губернії, а крім них – Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Одеський, частину Тираспольського і Вознесенського – Одеської губернії, Катеринославський і Новомосковський – Катеринославської, Костянтиноградський і Кобеляцький – Полтавської губерній. Однак, третина

тогочасної території України голодувала [5.199, с. 58]. Голод з кожним днем нарастав, кількість голодуючих збільшувалась, а допомога залишалась недостатньою, бо була мізерною.

У січні 1922 р. лише на Миколаївщині голодувало 173 855 чол., при тому, що загальна кількість населення повіту складала 276 327 чол., із них 87 375 дітей [2.48, арк.33]. На 1 лютого 1922 р. голодом особливо вражені в Одеському повіті: села Усатове, Сичавське, Гуялинське, Антонове – Кондинцевське, Вельчанське, Дальницьке, Маринське, міста Маяки і Овідіополь. Одеський повіт, як один з найбільш постраждалих, налічував до 100 тис. голодуючих, з них 50 тис. дітей. У найбільш вражених районах відкрито 61 їдальню. Вознесенський повіт налічував 30 тис. голодуючих. На 1 лютого голодувало дорослих – 11 416 осіб, дітей – 6 тис. Постраждали від неврожаю такі волості: Березівка, Раснопольська, Новопокровська, Веселинівська і ще 5 сіл. У Тираспольському повіті голодувало 28 604 чол. дорослих і третина дітей [2.89, арк.41].

Газета «Червоний Миколаїв» 24 січня 1922 р. зазначала: «Стихійне лихо неврожаю 1921 р. спіткало Поволжя і ряд губерній України. Не менше відбилося і на Миколаївській губернії. До теперішнього моменту по губернії зареєстровано до 500 тис. голодуючих і велика кількість випадків голодної смерті». Зважаючи на це, президія губвиконкому постановила: заборонити вивіз зернофуражу з Миколаївської губернії. Заборонялося виробництво помолу борошна вищої якості нижче 80 %, випічку і продажі такого хліба. Помол борошна нижче 80 %, дозволялося використовувати тільки для лікарень та дитячих будинків за заявками відповідних відділів губздраву і губнаросвіти, а також всілякі випічки та продаж кондитерських товарів і виробів [2.46, арк.28].

Для «попередження повного виснаження» народного сільського господарства в 1922 р. видано наказ про заборону купівлі та продажу телят віком – перших до 8 місяців, других – у віці до 6 місяців. Також зазначалося, що продаж і купівля зазначеного молодняка допускається тільки для

виращування його, що має бути засвідчене письмово. Заборонявся забій телят і ягнят на всіх бойнях, продаж на ринках і базарах м'яса телятини і ягнятини, продаж шкір телячих і овчин молодняка. Треба зазначити, що на цей час вже не було кого й вбивати, бо та худоба, яка не була вбита, вимерла. Іноді на одне село залишалося декілька корів, або іншої рогатої худоби [2.65, арк.92].

Перші свідчення про наростання голоду після жнив 1922 р. почали надходити до урядових органів восени того ж року. Так, з Миколаївського повіту повідомлялося, що в кількох волостях у жовтні 1922 р. від недоїдання захворіло та померло 199 селян [2.62, арк.12]. Випадки голодних смертей у Херсонському повіті Миколаївської губернії засвідчені на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (грудень 1922 р.). Узимку ситуація в Південній Україні різко погіршилася. Про це свідчили численні кореспонденції у пресі із неврожайних місцевостей. Так, київська газета «Більшовик» за 4 січня повідомляла: «північна частина Миколаївського повіту, що вважалася благополучною, поступово переходить на голодну пайку, всі почали вживати сурогати; в січні поточного року зареєстровано 15 випадків голодної смерті; на 13 лютого в Херсонському та Дніпровському повітах продовжується голод. У Херсонському повіті голодує 150 тис., з них половина дітей; а 3 березня до Миколаївського губвиконкому знову почали надходити відомості про жахливі картини голоду [2.145, арк.2]. В Калинівському повіті голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерті від голоду. Голодує 70% людності. В с. Пересадівці людність голодує цілком вся. У березні голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської волості, голодує вже Кисляківська. Трапляються випадки смерті від недоїдання. Голодує також і Єлисаветградський повіт. Кількість голодуючих за лютий збільшилася порівняно з груднем на 60%» [2.67, арк.2].

Число голодуючих невпинно збільшувалося. Тільки в степових губерніях України воно зросло з грудня 1921 по травень 1922 р. більше, ніж утричі – з 1,2 млн. до 3,8 млн. чол., а по всіх губерніях – до 5,6 млн., що

складало 25% населення України. Голод охопив повністю Запорізьку, 43,7% території Донецької губернії, 82 – Катеринославської, 75 – Миколаївської та 53% – Одеської губерній. Проте, хоч ці цифри й відбивали крайній ступінь голодування, вони не давали повного уявлення про масштаби лиха. В цілому ж населення колись найвроджайніших районів України, тепер охоплених голодом, становило близько 9 млн. чол. [4.170, с.36].

28 січня 1922 р. Х. Раковський відправив доповідну записку В. І. Леніну зі звітом про хід хлібозаготівельної кампанії, де вказувалося, що в 12 губерніях України, з яких 5 вражені посухою, зібрано майже 64 млн. п. хліба. З цього часу у Південній Україні почали діяти благодійні закордонні організації, помітною стала і допомога більшовицької влади [4.197, с.16]. При цьому з 1 лютого по 1 березня 1922 р. голодне лихо охопило вже 5 повітів Одеської губернії, зростали його масштаби. А вивіз хліба за кордон не призупинявся навіть коли південні області особливо вражені голодом. Наразі у Південній Україні голод лютував, охоплюючи нові території. Як і селяни, голодували й мешканці міст. Весною 1922 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський звернувся до ВЦВК з проханням припинити вивіз продовольства з УСРР, аргументуючи це тим, що на фронті боротьби з голодом у Росії – перелом у кращий бік. В Україні – навпаки. На 1 квітня голодувало 3 млн. чол. Допомога – переважно $\frac{1}{8}$ фунта хліба – надається тільки 15%. Через тиждень у листі до першого голови Центрального виконавчого комітету М. І. Калініна констатувалося: «Маючи своє Поволжя, Україна спочатку кампанії до 1 травня надіслала у прикріплені до неї голодні губернії РСФРР 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям...» [5.199, с.34].

В інформаційному зведенні Миколаївського губвиконкому за квітень 1922 р. про становище на місцях зазначалося: «Скрізь: «Дайте хліба і насіння!» Незадоволення збиранням хліба понад продподаток, подвірним вилученням, тим, що не залишили хліба для посіву, а тепер – не дають. Погана погода – дощі, мороз, холодний вітер із снігом, велика багнюка, будь

– яка робота в полі припинилась» [2.47 арк.38]. Пікової точки кількість голодуючих досягла саме у квітні 1922 р., коли їх було 195 589 чол., з них 95 тис. дітей. Загалом від голоду, лише за офіційними даними, померло за квітень 5046 осіб. У м. Миколаєві голодувало 35 % мешканців, решта – недоїдали [4.176, с. 123].

Почали надходити заяви із закликами про допомогу до міськвиконкомів. Так, Г. І. Сіренко подав заяву 19 квітня 1922 р. такого характеру: «Зважаючи на мою непрацездатність та неможливість подальших засобів до життя спіткала мене і мою родину, яка складається з 4 душ, двох малолітніх синів, що не досягли 16 років, приречених в буквальному сенсі на смерть, не описуючи всіх труднощів, ми звернулися в Каховський міськвиконком знайти вихід, врятувати мене і моє сімейство від смерті. Сподіваюсь, що міськвиконком розмістить свій вклад в мене і моє сімейство для подальшого існування» [2.155, арк.6].

З приходом літа 1922 р., коли з'явилася городина і збіжжя, число голодуючих зменшилося, восени воно знову збільшилося, а взимку запанував жахливий голод, хоча і не в таких обсягах, як попереднього року. Влітку, посуха охопила 21 повіт – на третину меншу територію, ніж у 1921 р. Валовий збір зернових у степових губерніях на третину перевищував врожайність 1920-го року, проте складав лише 40% середньорічного рівня 1916 р. Губкомпомгол повідомляв, що на 1 липня 1922 р. кількість голодуючих в Одеській губернії склала 519 084 чол., з них дорослих – 225 508, дітей – 293 526 [4.101, арк.18]. З літа 1922 р. всі кошти, які надходили до республіки у фонд боротьби з голодом, почали використовуватися виключно для голодуючих України. Внаслідок цього допомога степовим губерніям України зростає. Якщо до травня 1922 р. в неврожайні райони України надійшло 207 вагонів продовольства, [6.231, с. 34] то з травня по серпень 1922 р. – 1458. В цілому продовольча допомога голодуючим України за рахунок республіканських коштів становила близько 1,8 млн. пудів. Уряд Росії асигнував в Україну близько 300 млрд. крб. для закупівлі

продовольства, а також виділив 1 млн. п. борошна [4.167, с. 86]. На середину липня 1922 р. боротьба з голодом в Одеській губернії велась в 133 волостях, з них 84 охоплені неврожаєм, зареєстрованих голодуючих дорослих – 225 508 чол., дітей – 293 526. Загалом голодували – 519 034 особи [2.92, арк.63].

Незважаючи на те, що в серпні 1922 р. продовольчу допомогу отримало 58% голодуючих, до літа 1923 р. становище населення степових губерній України залишався ще критичним. Уже восени 1922 р. в Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК почали надходити свідчення про наростання голоду в кількох волостях Миколаївського повіту. Тільки на першу половину жовтня в цьому повіті голод спричинив хворобу 764 і смерть 199 селян. У січні 1923 р. на Миколаївщині зареєстровано близько 60 тис. голодуючих. Особливої гостроти голод досяг у Калинівській волості, де систематично недоїдало 70% населення і від виснаження померло 14 селян. До весни 1923 р. голодуючими визнані всі волості повіту. В Херсонському повіті голодувало 150 тис. селян, з них дві третини знаходилися на самозабезпеченні.

У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК реорганізовано в Центральну комісію з боротьби з наслідками голоду. Безкоштовні їдальні громадського харчування закрились, за винятком незначної кількості для голодуючих дітей і безробітних у промислових центрах республіки. Селяни почали отримувати допомогу у вигляді позики: продовольчої – загальною сумою в 5,8 млн. п. зерна та насіннєвої – ще 4,2 млн. п.

Проведений 1–15 грудня 1922 р. в Дніпровському повіті перепис населення показав, що в Каховській волості проживало 20 841 чол., з них 10 940 дорослого населення, 9 841 дітей. Голодуючих зареєстровано 1 267, з дорослих – 512, дітей – 755. Теж саме спостерігалось і в інших волостях цього повіту [2.89, арк.3] (Додаток Б.1.).

Чимало дослідників вважають, що 17 березня 1923 р. – остання дата, коли повідомлялось про голод. З початком діяльності експертної комісії інформація про український голод стала небезпечною, газети надалі дають

повідомлення лише про допомогу голодуючим. Однак голод не був повністю подоланий. До літа 1923 р. стан населення степових губерній України залишався досить складним, а подекуди – навіть критичним.

19 березня 1923 р. голова управи Українського Червоного Хреста, Герман констатував тяжкий стан Херсонщини [2.125, арк.53]. Президія окрвиконкому, робоча трійка Херсонського окрвиконкому 30 березня 1923 р. підкреслювали, що голоду як такого вже немає, є бідність і недоїдання, інакше кажучи, досить важкі наслідки голоду. За голоду на 60% менше стало худоби, вказувалося, що харчуванням зараз усі забезпечені повністю, березнева позика по Херсонському повіту розподілена повністю, щодо Дніпровського повіту, то є заборгованість [2.127, арк. 19].

20 березня 1923 р. уповноважений ЦК допгол по Миколаївському, Херсонському та Дніпровському повітах А. Майковський доповідав про проведення продсудної кампанії з 1922 по 1 березня 1923 рр., повідомляв вказуючи, що в 12 волостях Миколаївського повіту зареєстровано голодуючих – 70 148 чол., дітей – 44 036, дорослих – 26 122 чол. Через це в Херсонський і Дніпровський повіти за завданнями Губцентру відправлено 172 132 п. жита. Боротьба з наслідками голоду проводилася шляхом відкриття їдалень, патронатів та ін. У Миколаївському повіті створено харчових пунктів – 99, харчувалося там 33 823 чол., дітей – 32 218, в Херсонському – харчових пунктів 35, харчувалося 32 тис., з яких дітей – 30 100, в Херсоні – 71, харчувалося – 38 655 чол., з яких дітей – 17 942.

Після збору врожаю 1923 р. ВУЦВК констатував, що сільське господарство колишніх голодних районів повністю вийшло з гострої продовольчої кризи. Однак наслідки голоду в Україні ще були відчутні. Як показує аналіз, наприкінці 1923 р. смертельних випадків або захворювань на ґрунті голоду вже не було. Хоча нужденність населення існувала, без продовольчої позички повернення до минулого голоду стало цілком можливе. Лише після врожаю 1923 р. стан у Південній Україні змінився. Збільшення зернових ресурсів на 20%, що дало змогу помітно поліпшити

харчування населення, особливо в степових губерніях, де валовий збір зерна порівняно з попереднім роком зріс на третину. Кількість голодуючих в окрузі на квітень 1923 р. зменшилася, хоч до Миколаївського округу приєднали Вознесенський і Володимирівський повіти. Всього на Миколаївщині майже 70 тис. голодуючих, з них 60% підтримувалися благодійними організаціями [2.22, арк.4]

Таким чином, прояви голоду в степових губерніях з'явилися ще на початку 1920-х років. Знаючи про дефіцит хліба, радянські керманичі не змінювали своєї політики й продовжували вилучати провіант. З кожним днем голодуючих ставалося все більше і більше. Врешті-решт, у грудні 1921 р. уряд УСРР оголосив про голод в ряді губерній, в травні 1922 р. голод поширився на решту регіонів країни. Не всі неврожайні губернії отримали статус голодуючих, а тим, що його домоглися, не надавалися пільги, що надходили голодуючим регіонам РРФСР.

Як наслідок Південь України залишився на самозабезпеченні, при цьому селяни не звільнялись від продовольчого податку. Разом з тим, державна допомога виявилась недостатньою, голод набрав обертів, охоплюючи нові території. Для того, щоб поповнити втрати, нанесені голодом, потрібна була чимала допомога. Однак південні землі так і не позбавили продрозкладки. Продовольчі запаси в південних губерніях з кожним місяцем вичерпувалися.

Перші свідчення про наростання голоду почали надходити до урядових органів восени того ж року. Число голодуючих невпинно збільшувалося, а продовольчі запаси з кожним місяцем вичерпувалися.

За статистичними даними, в першій половині 1922 р. в Миколаївській губернії голодувало понад 728 тис., в Одеській – 520 тис. чоловік. Тільки в степових губерніях України їхня кількість зросла з грудня 1921 до травня 1922 р. більш ніж утричі та склала 1,2 млн чол. Голод охопив 75% Миколаївської та 53% Одеської губерній.

Наростання голоду в південних губерніях продовжувалась до зими 1922-го року. Навесні кількість голодуючих пішла на спад, але криза тривала до нового врожаю 1923 року. Наявність в краї портових комунікацій та традиційно розвиненої зерноторгівлі повинні були підштовхувати радянську владу до пом'якшення лиха в регіоні, але влада практикувала лише замовчування цієї проблеми.

Розглянувши у комплексі причини голоду 1921–1923 рр., роль радянської хлібопродовольчої політики часів «воєнного комунізму» та перебіг кризи, ми вимушені констатувати, що трагедія обумовилась жахливим збігом обставин, у якому переплелись: занепад сільського господарства, військова розруха, посуха та жорстокий соціальний експеримент в сукупності з антигуманною політикою більшовиків. Радянська влада не планувала цей голод, але зробила все для того, щоб у повній мірі скористатися його шоковим ефектом для провадження утопічних змін в суспільстві.

РОЗДІЛ 3

ПОДОЛАННЯ ГОЛОДУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ПОЧАКУ 1920-Х РР.

3.1. Продрозкладка та голод як фактори репресивного тиску на селянство Півдня України

З перших днів приходу до влади більшовики встановили терор і насильство проти тих верств населення, які чинили опір тоталітарним намірам. І першими під прес репресій потрапили ті, хто виступив проти встановлення радянського ладу в країні. Радянська держава, заснована на ідеології класової боротьби і насильства, із самого початку проводила політику на створення «образу ворога», на його пошуках і знищенні. Ідея терору закладена і широко здійснювалася на практиці «ленінською гвардією». Уже в 1920–1922 рр. винесено ряд вироків з так званих «петлюрівських контрреволюційних повстанських організаціях», «справі білих офіцерів», «учасників масових антирадянських рухів» тощо.

Найбільшими ворогами визнавалися ті, хто чинив спротив вилученню хліба. Хлібні залишки вилучалися усіма можливими способами. Для подолання продовольчої кризи радянська влада почала розробляти окрему систему заходів. Для реалізації розкладки, радянська влада використовувала різні методи – від вилучення «надлишків» до повної реквізиції всього майна. Так, у Херсонській губернії вирішено розшукувати на місцях хліб, для цього слід виділити окремі групи в кожній сотні громадян. Характерною рисою того часу став «червоний терор». Створено Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК), яку з квітня 1919 р. очолив М. Лацис, народні суди, революційні трибунали, робітничо-селянська міліція. Фізично знищувалися класові вороги: поміщики, капіталісти, члени антирадянських партій, священики, представники інтелігенції, селяни. Методами і засобами «червоного терору» стала військова блокада, захоплення заручників, кругова

порука, виселення сімей, масові страти. Знищувалися як реальні супротивники більшовиків, так і випадкові люди. Найбільше жертв серед повстанців-махновців, заможних селян Півдня України [5.199, с.54]

Поряд із «класовим підходом» до села повсюдно застосовувалась, як і під час продрозкладки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання хлібоздачі. Це підтверджував наказ особкому: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний термін, із плином часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, не дотримуючись цифр податку, який належить у господарствах, на котрі пошириться колективна відповідальність, буде конфісковано» [5.200, с.58]

Для більш злагодженої такої «роботи» створювалися губвідділи. Головним їх завданням стала боротьба з антирадянськими партіями і угрупованнями: есерівщиною, меншовиками, анархістами, сектами та релігійними течіями, а також монархічними і білогвардійськими угрупованнями, боротьба з петлюрівщиною і шпигунством. Миколаївський повіт обслуговувався безпосередньо губвідділом, для успішної боротьби з бандитизмом в Новому Бuzі заснована посада Уповноваженого з безпеки, маючи в своєму розпорядженні ударну групу з 30 чол., віддану оперативному штату відділу. Усе це виражалось в наступному: губвідділ – 125 чол., повітвідділення – 43, Очаківський погранпункт з 4 постами – 96, Скадовський прикордонпункт із 3 постами – 76, Військова політцензура – 17. За наказом ГПУУ, № – 64, від 13 липня 1922 р., цензурні прикордонпункти при митницях Херсона, Очакова, Скадовська склалися з 15 чол. кожний.

Відсутність товарної продукції у переважної більшості селянських господарств зумовила повернення до адміністративно примусових засобів

хлібозаготівель [2,35, арк.1]. В Україні діяли робітничо-військові заготівельні формування, чисельний склад яких сягав 8 тис. чол. Заходи застосовувалися однакові і до тих, хто не хотів заготівлі виконувати, і тих, хто просто не в змозі їх виконати. Всіх, хто не виконував розкладку, зараховували до «куркулів», а з ними розправлялися швидко й жорстоко.

Незадоволення населення реквізиціями зростало, вони всіляко опиралися конфіскаціям. Стягнення продрозкладки за допомогою робітничих і червоноармійських загонів наштовхувалося навіть на збройний опір селянства. У повстанському русі брали участь усі верстви населення, породивши масовий опір з боку населення. Значно зросла кількість антибільшовицьких виступів. Радянському керівництву вдавалося контролювати здебільшого тільки міста, бо переважно повставали селяни. Крім селянських повстанських загонів, керівники яких не мали чітких політичних поглядів і програм, боротьбу з більшовиками вели українські соціал-демократи і українські есери, які організували низку повстанських загонів, що мали на меті ліквідувати окупаційний більшовицький режим.

У вересні–жовтні 1921 р. в Одесі і Миколаєві спостерігався пік робітничих страйків. Саме в цей період зафіксовані перші випадки голодної смертності серед робітників. Розпочали їх одеські колективи, серед яких працівники водонапірної станції, 10-ї держдрукарні, майстерень губздороввідділу, майстерень «Губодяг». Особливо стійкими «страйковими настроями» вирізнялися головні залізничні майстерні Одеси, у яких страйки на окремих ділянках стали перманентним явищем. Робітники майстерень одними з перших відреагували на голод, заявивши, що головна їх провина лежить на більшовицькому режимі. Робітники закликали до суду над комуністами за байдужість до життя робітників [5.199. с.64]. У Херсоні становище було ще гіршим, його вважали «найбільш голодуючим містом і повітом» Півдня УСРР. Були випадки, коли навіть комуністи на вулицях просили милостиню і масово помирили [2.24, арк.5]. Виснажені робітники на межі виживання, часто знаходилися у напівпритомному стані. Так, тільки за

січень 1922 р., 12 робітників (зі 42) водонапірної станції «Біляївка» опухли від голоду, а 2 померли від виснаження. Робітники обурені зривом пайків, голодом та звісткою про смерть від голоду дітей в Одеському інтернаті, разом з селом, почали чинити опір конфіскації хліба. На допомогу працівникам Народного комісаріату продовольства із промислових центрів республіки прибули озброєні робітничі продовольчі продзагони. Однак, незважаючи на таку активність, розкладка першої половини 1920 р. провалилася, через стадію формування радянських органів влади [5.199, с.65].

Попри те, що за перебування більшовиків, денікінців уся Україна буквально покрилася повстанськими формуваннями (1919–1920 рр.), а на Миколаївщині тільки з березня 1919 по січень 1920 р. вибухнуло 89 великих повстань, абсолютна більшість яких стояла «на ґрунті самостійності УНР», «За Ради без комуністів». Генеральний секретаріат, Директорія УНР практично мало прагнули підпорядкувати собі українське озброєне селянство. Бо більше переймалися внутрішньою гризнею та суперечками.

Як правило, це палкі патріоти України які до кінця стояли на своїх позиціях. Так, на Миколаївщині загалом діяли загони більше 10 отаманів – Андрія Гулого–Гуленка, Івана Митара, Платона Черненко (Чорний Ворон), Марусі, Івана Струка, Ларіона Завгороднього, Іванова (Ілля Тишанін), Якова Кошового, Лиха–Бондарука (Бондарчук), Ілька Струка і Матвія Григор'єва (Григоріїв). Проте лише останній, вбитий особисто Н. Махном, одного разу дійсно на деякий час переходив на бік червоних, потім знову боровся з ними.

Найгучнішою акцією отамана Якова Андрійовича Кошового навесні 1921 р. став напад на повітове місто Ольгопіль, де дислокувався штаб червоної 12-ї дивізії. З в'язниці випущено до півтори сотні чоловік, серед них звільнено Солтиса – одного з активних учасників повстанського руху на Ольгопільщині. Після завершення війни та ліквідації військ Врангеля, український повстанський рух, став найважливішою проблемою для влади. Голова Реввійськради Російської Федерації Л. Троцький 1 грудня 1920 р.

запропонував Південному фронту, яким командував М. Фрунзе, повністю зосередитися на розгромі повстанців. Очищення України від «бандитизму», – вказувалося у директиві Реввійськради, – і тим самим забезпечення в ній стабільного режиму є питанням життя і смерті для радянської федерації та її міжнародного становища [4.198, с.58]. Загальне керівництво, боротьбою проти повсталих, здійснював командувати усіма збройними силами України та Криму М. Фрунзе. 26 квітня 1920 р. до столичного Харкова надійшла телеграма Х. Раковському від губревкому Херсона, де просили дозволу у формуванні батальйону і роти особливого призначення для боротьби з «бандитизмом», куркульськими елементами.

Більшовики ускладнювали ситуацію демагогією, брехнею, терором по всій Україні. Усіх своїх опонентів називали бандитами і куркулями. За їхньою термінологією, всі заможні селяни – це бандити, тому що боронили свої господарства. Більшовицька влада, всі національно-визвольні рухи на теренах колишньої Російської імперії взагалі називала контрреволюцією.

Для її придушення за ініціативою головнокомандувача червоним військом в Україні, М. Фрунзе, спеціальною постановою уряду від 28 грудня 1920 р. українську територію розділили на п'ять основних районів. Військо Київського військового округу мало поборювати повстанців у Київській, Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях; військо Харківського округу – у Харківській, Донецькій, Полтавській і Кременчуцькій; Перша кінна армія – в Катеринославській; Четверта армія – в Олександрійській (тобто Запорізькій) губернії та в Криму; нарешті Шоста армія – в Одеській та Херсонській (Миколаївській) губерніях [4.198, с. 57–58].

З «бандитизмом» влада боролася багатьма способами. Так, у с. Богодарівці уповноважений походу на куркуля при голові і секретареві ухвалили спрямувати всі сили на викорінення бандитизму, дезертирства, контрреволюції, виконання розверстки 1920 р., збору та обмолоту хліба.

Вчиняючи опір владі, селяни влаштовували справжні бої, іноді вони мали летальний результат. Так, 26 жовтня 1920 р. обговорювали наказ

президії повітвиконкому про випадки нападу і вбивств продпрацівників радянської влади, за таємного сприяння куркулів, вирішено приїжджих на села радянських працівників охороняти і оберігати від нападів. Водночас просили Новобузький повітвиконком Миколаївщини дати дозвіл на право носіння зброї, видати патрони до гвинтівок тощо [2.37, арк.9]. Одним із багатьох методів вилучення з південних сіл України хліба з червня 1920 р. широко практикувалося так зване занесення волостей і окремих сіл на «червоні» і «чорні» дошки. «Червоним» видавали мануфактуру та інші необхідні товари. «Чорних» позбавляли всього та проголошували ворогами радянської влади [10.311, с.268]. Становище у волостях швидко змінювалося. Так, 16 червня 1920 р. на «червону» дошку занесено Добринську, Богоявленську і Новополтавську волості, але за місяць їм вже погрожували, що занесуть до «чорних» списків, якщо в 10-денний термін не виконають 60% додаткової розкладки і 90% – попередньої.

Саме таким способом у першій половині 1920 р. вдалося збільшити заготівлі. Найбільш відомі червоноармійські частини діючі у південноукраїнських землях очолювали В. Блюхер, П. Дибенко, Г. Котовський, О. Пархоменко та ін. Вони допомагали регулярній армії а також частинам особливого призначення. Наприкінці 1920-х–на початку 1921 рр. в УСРР у повстаннях брали участь близько 40 тис. чол. Ця ситуація загрожувала навіть перерости в нову громадянську війну.

За радянськими даними, в Україні, разом з Кримом, у квітні 1921 р. діяли 464 повстанські загони, по 20–40 чоловік та по 400–500 чоловік – у великих. Їм протистояла приблизно 400-тисячна червона армія, тому великим загонам повстанців не можна втриматися, а успішно діяли лише групи по 200–300 осіб. Харчування повстанський загонів та діючої армії здійснювалось за рахунок продовольчих запасів південноукраїнської губернії та всієї України.

Політсекція Миколаївської губернської комісії з проведення «Тижня селянина» під гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся. Робітникам і

незаможним – зміцнити радянську владу» у зверненні до селян Херсонщини закликала: «Товариші селяни, стережіться провокаторів шпигунів, генеральсько–поміщицької петлі, яка напинає кулак, офіцер і поміщик намагається надіти її на Вашу шию, стережіться своїх класових ворогів, багатих куркулів, ведучи з ними неупинну боротьбу. Селяни-бідняки і середняки, стуліть дружно свої лави, не вірте провокаторам, ловіть їх, очищайте свої лави від зрадників. Хай живе селянська маса бідноти і середняки! Хай живе влада мозолистих рук – радянської влади! Хай загинуть усі провокатори, шпигуни, найманці царських, генеральських і поміщицьких кругів. Геть куркуля – зрадника! Вся його земля і майно – сільській бідноті і середнякам» [2.44, арк. 5].

З введенням нових розкладок влада почала «винаходити» ще більш витончені методи тиску на селян, зокрема уведено «кругову поруку» щодо здачі хліба. Характерним в цьому плані став наказ № 14 Вознесенської трійки від 20 вересня 1920 р., направлений Возсіятському волревкому, що на Миколаївщині: «На відміну від виданих до цих пір постанов, Возсіятська волость повинна виконати 25% нової розверстки на 2 жовтня цього року... Щоб забезпечити точне виконання населенням вашої волості державної розверстки, будуть взяті заручники, які підлягають відпущенню лише після повного виконання 25% розверстки. Якщо і цих заходів недостатньо, то у заручників та інших мешканців села конфісковувати майно. Щоб заручитися підтримкою сільської бідноти, частину конфіскованого майна віддавали «особливо бідним» [2.39, арк.86].

На початку 1921 р. голова російського уряду запропонував мобілізувати 500 тис. чоловік з Поволжя та відправити в Україні, для посилення збору податку. Однак, реалізувати цей задум виявилось неможливим через повну дезорганізацію життя у Поволжі і стану залізниць. В цей час жителі південноукраїнського регіону почали залишати свої домівки і прямували пішки до більш благополучних місцевостей.

Влада дедалі швидко вдавалася до терору. Так, у грудні 1921 р. в Явкинському районі Миколаївщини винесено 21 вирок стосовно платників податку. Покарання полягало в конфіскації майна та в ув'язненні від 8 місяців до 8,5 року. Тоді ж у Новоодеському, Гур'ївському і Явкинському районах притягнуті до адміністративного покарання 197 чол. з числа неплатників помналогу і продподатку [2.37, с. 1]. 30 листопада 1921 р. газета «Известия» Одеського губвиконкому вмістила статтю про занесення Олександра Єгера на «чорну дошку» за демонстративну відмову від сплати подушного податку 200 крб. на користь голодуючих [2.85, арк.18].

Особливо активізувалися селяни весною 1921 р. Комуністична партія, характеризуючи селянське повстанство, як «політичний бандитизм», «куркульську контрреволюцію», вживала жорсткі заходи до ліквідації повстанських загонів. Останні пробували блокувати південно-західні залізничні шляхи.

«Український голос» від 18 березня 1923 р., повідомляв, що повстанці намагалися припинити рух трьох поїздів, що прямували до Одеси для вивозу збіжжя за кордон. Для придушення опору залізничників надіслані спеціалізовані військові формування – залізничні батальйони. Однак червоноармійці підтримали страйкуючих. Коли ж Народний комісаріат шляхів сполучення вирішив змінити напрям пересування потягів і спрямувати їх в обхід, через Феодосію, солідарність із страйкуючими проголосили залізничники південних доріг. Однак ані страйки залізничників, ані протести представників голодуючих губерній у радянських органах не змогли запобігти хлібному експорту [4.198, с.58].

На липень 1921 р. в Україні діяло 183 озброєних повстанських загони загальною чисельністю понад 5,8 тис. чол. 4 липня 1921 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію виїзних сесій ревтрибуналів в «ударних районах» хлібозаготівель та про застосування натуральних або грошових штрафів, нарахованих за ринковим еквівалентом, проти селян, які не виконали розкладки. Однак ніякі репресії, навіть найсуворіші, не могли

змінити становища, бо зернові запаси українських селян остаточно вичерпані [4.161, с.176].

Більшовицька влада переконана, що для успішного збирання податку потрібні військові частини, а ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не був би сплачений. Тому 12 серпня 1921 р. Радою Праці та Оборони прийнята так звана «неопублікована» постанова про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. У ній йшлося про уведення частин до волостей та сіл, що опиралися збиранню податку. Останні мали під час збирання продподатку негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягнення розкладки.

Використання збройної сили, для підкорення селян, постійно використовувалось в Україні. Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібозаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, що діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу понад 8 тис. чол. «Ефективність» дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом «Поділяй і володарюй!» Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників [4.161, с.175].

Намагаючись унеможливити приховування джерел оподаткування, політбюро ЦК КП(б)У 21 серпня 1921 р. встановило колективну відповідальність селян за втаємничення землі. 3 вересня воно визнало ці заходи недостатньо ефективними і дозволило використовувати для примушування селян до сплати податку репресивні заходи, запозичені з часів продрозкладки. ВУЦВКу доручалося, по-перше, дати директиву губвиконкомам та уповноваженим посилити роботу виїзних сесій

ревтрибуналів, а де їх немає – негайно організувати такі в небандитських повітах, причому трибунали повинні відкривати свої дії у випадках не тільки масових, але й поодиноких відмов від виконання продподатку; по-друге, запропонувати губвиконкомам повідомляти центру про села та волості, які вперто відмовляються від виконання податку, або де особливо є частими форми місцевого бандитизму, спеціально спрямовані проти збору продподатку, на предмет накладання на такі села і волості спеціальних засобів стягнення.

Найбільший опір зафіксований у неврожайних районах. Якщо під час саботажу хлібозаготівель цілими селами та волостями застосовувався простій військ за рахунок селян, то невиконання окремими селянами продподатку, каралося штрафом у розмірі від однієї п'ятої до однієї десятої ставки цього податку або арештом терміном до двох тижнів. Коли адміністративні заходи не досягали мети, «злісні порушники», які відмовлялися від виконання податку або приховували врожай, здавали неякісні продукти, відправлялися на примусові громадські роботи на місяць або позбавлялися волі з конфіскацією майна. Як засвідчують повідомлення губернських податкових відділень та політзведення управлінь заготівель Наркомпроду, засоби покарання «завзятих неплатників податку» встановлювалися залежно від ваги скоєного «злочину» терміном від 6 місяців до 6 років тюремного ув'язнення [2.38, арк.25]. «Становище важке і серйозне, але не безнадійне. Продподатки ми не збираємо. Ми знаємо, що ми сильні і що тяжкі випробування нас тільки зміцнюють. Як можна більше продуктів – ось наше сьогоднішнє гасло. І всі продукти хорошої якості, і не один золотник цих продуктів не повинен пропасти даром – ось гасло спеціально для продовольців». Так йшлося у одному з номерів газети «Червоний Миколаїв» у серпні 1921 р. [2.45, арк. 48].

Однак і залякування не давали очікуваних результатів. 8 листопада 1921 р. Постійна нарада оголосила Одеську губернію такою, де рівень «бандитизму» досяг загрозливих масштабів. Звісно, в умовах таких методів

стали типовими випадки свавілля продпрацівників. Вони примушували купувати майно на товарообмін в інших губерніях. Крім того, продінспектори вимагали сплатити млинам натурподаток, що належить з них за договором (150 п. на місяць), хоча через відсутність у населення хліба, млини працювали лише дві доби на місяць, і навіть не розмелювали загалом 150 п. на місяць. Щодо реакції населення, то воно заявляло, що продрозкладка набагато легша, ніж продподаток, бо тоді встановлювалася норма споживання. Адже брали переважно надлишки, а не примушували купувати для хлібозаготівлі.

Скаржники на свавілля продпрацівників, замість захисту зазнавали репресій. Відтак 30 вересня 1921 р. Українська економічна нарада прийняла ухвалу про неприпустимість арештів скаржників за неправильне оподаткування. Вона попереджувала: особи, винні у незаконних арештах, будуть віддаватися суду ревтрибуналу. Але одночасно у постанові підкреслювалося, що право оскарження не звільняє селян від виконання продподатку. Його стягнення продовжувалося до розгляду скарги виконкомом ради. Це невелике застереження перекручувало зміст постанови, оскільки в умовах розкладкової політики хлібозаготівель результат розгляду скарги на користь держави заздалегідь відомий.

Восени українські воєнізовані частини зміцнені робітниками РРФСР. Масове використання збройних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської НК Балтському повіту повідомлялося: «Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадинській, Писаревській), служать вогнищем різко вираженого невдоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлadı. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства, яка має первинний успіх і не зустрічає через відсутність політроботи жодної протидії. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає

безприкладне свавілля продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валегоцулівському районі випадки побиття і погрози розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стінки)». У випадку збройного опору селян, продпрацівники застосовували найвищий засіб «соціального захисту» – розстріл. Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду і надалі часто здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, репресій [4.175, с.86].

До кримінальної відповідальності за саботаж продподатку притягали не лише його неплатників, а й «продпрацівників» та інших осіб, які вважали хлібозаготівельну політику грабіжницькою. Так, у Володимирівській волості Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії трибунал у листопаді 1921 р. засудив «три посадові особи, яких звинувачували у бездіяльності – до двох років ув'язнення, одного чоловіка за агітацію проти продподатку – до трьох років ув'язнення».

На практиці визначальними нормами стали не законодавчі акти, а інструкції і вказівки правлячої партії та розпорядження чисельних надзвичайних органів. Наприклад, Вознесенський особливий комітет на Миколаївщині самочинним розпорядженням від 17 листопада 1921 р. поновив у «воєнно-комуністичному» варіанті колективну відповідальність селян за виконання хлібозаготівлі. У випадку невиконання – розстріл [2.41, арк.26].

Надалі особком, який діяв в одному із неврожайних повітів Одеської губернії, вдався до інших надзвичайних заходів. Заради стягнення податку з голодуючих селян він порушив закон про комнезами, позбавив комнезамівців, що не сприяли податковим комісіям, допомоги за рахунок відрахувань із надходження продподатку. У наказі Вознесенського повітового особкому від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: «У випадку, якщо комнезаможники цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям і ухиляються від виконання свого революційного обов'язку, позбавляти такі

загалом отримання насіннєвої, продовольчої допомоги від держави» [2.40, арк.240].

Репресивні заходи, спрямовані проти селян, могли застосовуватися тільки за підтримки військової сили. Так, видавалися накази від більшовиків «Про покарання за нездачу продподатку», в яких зазначалося: «Для подальшого подолання запеклого ухилу окремих осіб на селі уповноваженим потрібно вводити в такі села військові частини для розквартирування і забезпечення всіма видами продовольства по фронтовій нормі, до сплати податку цими селами, причому витрачені військовими частинами продукти до податку не зараховуються. Будь-який виїзд і в'їзд до цих селищ суворо забороняється до виконання податку і припиняється вільний господарчий обмін. У випадку, якщо комнезами цих сіл не надають потрібного сприяння сільподаткомісіям і ухиляються від виконання своєї революційної повинності, позбавити таких в цілому права на отримання насіннєвої, продовольчої допомоги від держави [4.161, с.101–102].

Щоб уникнути прямих зіткнень і сутичок з селянством, влада намагалася вилучати сільськогосподарську продукцію його ж руками. Для більшої зацікавленості селянської бідноти в експропріації майна заможних вона надавала комнезамам певну частку реквізованих надходжень. Однак у випадку відмови комнезамів брати участь у реквізиції хліба односельців до них самих, про що вже згадувалося на прикладі Вознесенського повіту, застосовувався терор голодом. Отож, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, терору та репресій проти селян.

Ще у 1921 р. внутрішні війська разом з найбоєздатнішими частинами червоної армії протистояли повстанському рухові селян, який широко поширився у багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їзду Рад, чимало зроблено у справі замирення села, більше, ніж за увесь попередній час. Всеукраїнська НК подала

відповідну статистику: за 10 місяців виведені з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі вбито у боях – 189, розстріляно – 9, заарештовано – 84, добровільно з'явилися з повинною і були амністовані – 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припала на другу половину 1921 року [5.199, с.68]. Повстанству завдано вирішального удару. До того ж введення продподатку та дозвіл вільної торгівлі сприяли послабленню невдоволення селянських мас, викликало відтік селян із повстанських загонів.

Але більшовики мали ще один дієвий інструмент викачування хліба з України – продзагони, про що Шліхтер у виступі перед москвичами зазначав: «Москва дала Україні близько 2700 робітників, які спеціально командировані. Це завдання, яке значною мірою розв'язане за почином Українського Наркомпроду, дає впевненість в успіхові заготівель хліба та інших продуктів в Україні шляхом залучення до цієї роботи самих робітників. Приїхавши в Україну, вони потрапляють в саму гущину селянських мас. Нині ці 2700 осіб розподілені по чотирьом центральним заготівельним апаратам. Один такий апарат діє в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Там перебуває 700 осіб. Такі ж загони діють і в Олександрійському повіті Херсонської губ. Загони ці відправлені порівняно недавно, перший почав працювати не більше місяця тому, але вже перші кроки показали, що ті надії, які ми покладали на цих представників пролетаріату, виправдовуються. Так, Єлисаветградський загін протягом трьох тижнів зумів завантажити й відправити на різні адреси 331 тис. п. хліба. Контингент московських продзагонів в Україні постійно збільшувався для того, щоб узяти звідси для Росії ще 100 мільйонів п. хліба, Шліхтер обіцяв москвичам: «Ми ставимо собі завдання виділити 100 мільйонів п. хліба, щоб розподілити його примусовою розверсткою по губерніях і повітах. 100 мільйонів для зголоднілої Росії, для Росії, котрій знову доводиться переживати загрозу нового ворожого вторгнення з боку сходу».

Встановлено, що «ударним роком» у боротьбі з «бандитизмом» та опором конфіскацій став 1922 рік. До того ж саме в цей час голод в

південних губерніях України набув небувалих розмірів. Шалений опір голодуючих українських місцевостей викликала й заява уряду РРФСР про поновлення хлібного експорту, перерваного війною. Заборонити його вимагали навіть окремі радянські працівники. Так, газета «Канадійський фермер» надрукувала засекречений ВЦВК текст виступу делегата з Миколаївщини – робітника, комуніста Романчука на пленумі цього комітету із засудженням проекту Наркомпроду РСФРР щодо поновлення хлібного експорту: «Коли я і мої товариші по партії уперше ознайомилися з цим проектом, він лише викликав у нас «веселий настрій». Я не знаю, може, в ситій Москві можна писати проект про вивіз збіжжя, але в нас, на колись багатій, а тепер голодній Херсонщині не тільки не можна серйозно говорити про це, але, я би казав, навіть небезпечно питати про це думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, та партійними засіданнями автори проекту забули про число голодних на нашому колись багатому Півдні... Робітники і матроси Миколаєва формували цей проект як крадіжку останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елеваторів... Наркомпроду замість того, щоб брати готовий хліб з елеваторів, треба подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти Комісаріат харчових справ, очевидно, не зумів. Від імені робітників Олександрійського залізничного вузла, катеринославських майстерень, маріупольського і миколаївського портів заявляю, що про жоден вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. І без того селянин притаївся й так само нагромаджує злобу. Не треба доводити до крайності» [5.199, с. 89].

Однак цей по суті протест делегата голодуючої Миколаївщини проти поновлення хлібного експорту радянські керівники просто проігнорували. Перед початком експортної кампанії 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило «заборонити у пресі довідки з експорту, що існує, не

допускаючи теоретичну дискусію». Проте втаємничити цю інформацію неможливо, особливо від тих, хто причетний до експортних перевезень.

На серпень 1922 р. у Миколаївській губернії оперувало більше 10 «банд» по 150–300 осіб кожна, які мали десятки кулеметів. Для знищення «банди» Сивиша в Миколаївському та Херсонському повітах при Новобузькому пункті боротьби з бандитизмом тримали загін із 25 багнетів і 30 шабель Сиваської дивізії [2.36, арк.103]. З часом існуючі «бандформування» практично ліквідовані. Варто відзначити, що це були не «банди», а отаманщина, коли озброєні загони боролися з владою, її політикою, зокрема щодо села, захищали селянство.

У березні 1923 р. залізничники південно-західних залізниць спробували навіть блокувати хлібний експорт. За повідомленням канадської газети «Український голос» від 18 березня 1923 р., вони намагалися зупинити рух трьох поїздів, що направлялися в Одесу для вивезення збіжжя за кордон. Щоб придушити опір залізничників, надіслано спеціалізовані військові формування – залізничні батальйони. Однак червоноармійці підтримали страйкуючих. Коли ж Народний комісаріат шляхів сполучення змінив напрям пересування потягів і спрямував їх в обхід, через Феодосію, солідарність із страйкуючими оголосили залізничники південних шляхів. Проте страйки залізничників, протести представників голодуючих не змогли запобігти хлібному експорту [2.92 арк.18; 5.211, с.245]. За увесь час, починаючи з 1919 р., на території колишньої Миколаївської губернії, як і взагалі на Півдні України оперували повстанці, «банди» (вважали більшовики) загальною чисельністю в кілька тисяч бійців. Переважали «банди» українського забарвлення, головною їх базою у Миколаївському повіті стали центральні та північні райони Миколаївщини, зокрема Новий Буг, звісно, вони перешкоджали більшовицькій політиці й практиці. В 1922 р. відбувся сплеск нових повстань, що мали економіко–політичний характер. Це – «голодні бунти», відповіді на голод 1921–1923 рр. у Південній Україні, «червоний бандитизм» – невдоволення незаможних верств села введенням нової

економічної політики. 9 березня 1922 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія отримала повідомлення про те, що 16 лютого в селі Ганському 1-ої Миколаївської волості зібралося майже все населення, в збудженому стані селяни увірвалися до ревкому, зняли замки з сиппункту, почепивши свої. Стверджувалося, що епізод мав характер підготовки до повстання з метою зірвати продподаток. Заходами, що вжиті при сприянні відповідачів села, ці намагання ліквідовані. У доповідній Миколаївського губкому за березень – початок квітня 1922 р. зазначалося: «Визначається зростання бандитизму, особливо в Херсонському повіті. З початку березня проведені виїзди в Очаків, Херсон. Розширено апарат і сили по боротьбі з бандитизмом. Раніше центром бандитизму була Єлисаветградська губернія, тепер центр бандитизму перейшов в Херсонський повіт, де голод створює особливо сприятливу обстановку для окремих банд».

Особливого поширення набув «бандитизм» у місті Херсоні, де оперував кримінальний бандитизм. Але є підстави припускати, що він змикався з «політичним бандитизмом». Губком відзначив, що це мало місце і на ґрунті голоду [2.32, арк.103]. Шпальти газет рясніли статтями про ворогів радянської системи, які не сплачують податок. 22 квітня 1922 р. в Одесі Надзвичайна Трійка видала наказ, щоб в друкованій агітації дістала відображення боротьба з неплатниками, участь робітників у справі допомоги сатирі, висміюванні ситих та ін. [2.107, арк.35].

ВУЦВК 1 травня 1922 р. вказував необхідність боротьби зі злочинами та правопорушеннями, що перешкоджали справі надання допомоги голодуючим. Уважалося за необхідне посилити відповідальність за невиконання обов'язків, покладених на посадових осіб та населення, з надання допомоги голодуючим, аж до позбавлення волі на 5 років і конфіскації майна. Такому покаранню мали піддаватися і працівники транспорту, винні в затримці доставки продовольства, посівних та інших вантажів для голодуючих. Приватні особи, винні у невиконанні без поважних причин зобов'язань щодо надання допомоги голодуючим, піддавалися

покаранням із конфіскацією майна, але без позбавлення волі. Посадові або приватні особи, винні в розкраданні або присвоєнні майна, вантажів, призначених на допомогу голодуючим, а також пособники і переховувачі, піддаються найбільш суворим покаранням за декретом ВУЦВК від 15 червня 1921 р. про боротьбу з розкраданнями, аж до застосування вищої міри покарання. Такому покаранню піддаються і посадові особи за вимагання хабарів чи використання свого службового становища в особистих корисливих цілях на шкоду голодуючим.

15 травня 1922 р. на шпальтах миколаївських газет опубліковано звернення до робітників і селян Миколаївської губернії: «З настанням весняного часу в окремих районах Єлисаветградського та Херсонського повітів з'явилися залишки банд. Деякі чинять набіги і насильство над радянськими партійними працівниками випадковими громадянами, робітниками і селянами. Мали випадки розграбування зсипних пунктів, у яких зберігався посівний матеріал, призначений для роздачі трудовому селянству для засіву полів. Радянська влада, йдучи назустріч поліпшенню становища трудових селян і відновлення зруйнованого господарства, ще торік замінила продрозверстку – продподатком, чим надала зацікавленість кожного господаря у проведеній роботі. Але прокинулися хижацькі апетити деяких громадян із заможного прошарку населення, не задовольняються, а шукають свого порятунку у бандитських зграях і в глибині душі, мріють розправитися з чесним трудовим селянством і робітниками, відняти у них всю землю, завойовану в дні Жовтневої революції. Для кожного трудівника, особливо для середняка і бідняка, повинні бути ясні цілі і завдання бандитів, що виражаються в допомозі колишнім багатіям в підпорядкуванні собі селян і робітників. Тому обов'язок кожного селянина-бідняка і середняка, чесного трудівника активно протидіяти бандитам і улаштовувати повний порядок в районі своєї волості, села. У ті райони, які не зуміють самі самотійно боротися з бандитами або будуть ставитися байдуже до окремих бандитів, вводитимуться військові частини для боротьби, і в силу досягнення швидких

результатів знищення банд, забезпечення продовольством і фуражем червоноармійців і коней покладатиметься на місцеве населення в районі перебування військових частин.

9 липня 1922 р. в Одесі народний суд піддав декілька сотень осіб, що ухилилися від внеску пайка, штрафу в 5–25-ти кратному розмірі [2.102, арк.16]. У липні – серпні 1922 р. в політичних доповідях з'являється таке звернення: «Переходячи до оцінки діяльності та стану повітів і районів, можна сказати наступне: політичний стан повітів цілком визначається голодом і бандитизмом. Центр політичного бандитизму – Єлисаветградський повіт, в даний час дещо ослаблений, хоча дає себе все ж відчувати як у вигляді окремих банд, так і підпільних організацій. У повіті зареєстровані випадки вбивства працівників, особливо зухвалий наліт мав місце в Новобузькому повіті, де бандою вбиті 2 члени партії більшовиків і розграбований зсипний пункт. Однак останнім часом центр бандитизму перемістився в Херсонський повіт, де голод створює особливо сприятливу обстановку. Особливо зухвалого характеру набуває бандитизм в самому місті Херсоні, де зареєстровані випадки нападів на працівників які перевозили з вокзалу у фінвідділ грошові кошти і т.д. У місті оперує кримінальний бандитизм, але є підстави вважати, що він зрощується з політичним бандитизмом. У Херсоні орудує терористична група анархістів. Губкомом санкціоновано створення в місті надреєтрибуналу з правом винесення вищої міри вироку без суду, шляхом створення Українських революційних трійок. Отже, стан справ особливо важкий в Херсонському повіті на ґрунті голоду [2.133, арк.20].

Лише у 1923 р. збройна боротьба селян втратила свою масовість. На середину червня 1923 р. в УСРР ще діяло 37 різних загонів. А наприкінці 1923 р., коли зібраний врожай дозволив поліпшити продовольче становище, майже всі селянські загони ліквідовані або саморозпустились.

Для реалізації продрозкладки більшовики встановили терор і насильство проти населення. Першими під тиск репресій потрапили селяни,

які опиралися вилученню хліба. Характерною рисою того часу став «червоний терор», зокрема завдяки створеній Всеукраїнській надзвичайній комісії (ВУНК) [4.193, с.16].

Методи і засоби «червоного терору» проявлялись у вигляді військової блокади, захоплення заручників, кругової поруки, виселення сімей, масові страти. Знищувалися як реальні супротивники більшовиків, так і випадкові люди. Найбільше жертв серед повстанців-махновців, селян Півдня України. Для більш злагодженої роботи створювалися губвідділи. Їх метою стала боротьба з антирадянськими партіями і угрупованнями: есерами, меншовиками, анархістами, релігійними течіями, а також монархічними і білогвардійськими угрупованнями, боротьба з петлюрівщиною, тобто всім українським, шпигунством. Чинячи опір владі, селяни влаштовували справжні бої, іноді вони мали летальні наслідки.

4 липня 1921 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію виїзних сесій ревтрибуналів в «ударних районах» хлібозаготівель та про застосування натуральних або грошових штрафів, нарахованих за ринковим еквівалентом, проти селян, які не виконали розкладки. Однак ніякі репресії, навіть найсуворіші, вже не могли змінити становище. Зернові запаси українських селян остаточно вичерпані [4.160, с.67].

Крім військових частин, опір селянства придушували дружини, воєнізовані хлібозаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів. В Україні до них входило майже 8 тис. чол., що складало четверту частину їх загальноросійського складу. «Ефективність» їх дій досягалася кадровою політикою за принципом «Поділяй і володарюй!» Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Найбільший опір оподаткуванню чинився у неврожайних районах. Коли адміністративні заходи не досягали мети, «злісні порушники», які відмовлялися від виконання податку або приховували врожай, здавали неякісні продукти,

відправлялися на примусові громадські роботи або позбавлялися волі з конфіскацією майна.

Отже, незважаючи на те, що продрозкладка мала на меті забезпечення червоної армії та цивільного населення провіантом, влада використала їх в якості інструменту придушення та нейтралізації потенційно можливих контрреволюційних елементів. Станом на початок 1920-х рр. таким середовищем було українська селянство. Вилучаючи сільськогосподарську продукцію, більшовики перш за все прагнули зломити опір селян. Тому радянську хлібозаготівельну політику того часу можливо тлумачити як форму репресивного тиску. Дії влади спровокували розгортання повстансько-партизанського руху по всьому Півдню. В 1919 – на початку 1920 рр. це явище в цілому носило антибільшовицький та антиденікінський характер. Загострення продовольчої кризи суттєво підвищило його інтенсивність, але по мірі того як нестача продуктів харчування виснажувала людські ресурси, рух опору пішов на спад. Остаточного його вдалося подолати лише в 1923 р. Більшість таких загонів саморозпустилися, а деяких знищувала радянська влада.

3.2. Моделі виживання та девіантна поведінка голодуючих як реакція на продовольчу катастрофу

Голод 1921–1923 рр. докорінним чином змінив умови та середовище життя південноукраїнських селян. Загроза голодної смерті висувала перед ними необхідність адаптації до несприятливих обставин, що було дуже важко в умовах постійного стресу та недоїдання. У випадку неспроможності вирішити таку проблему людина або померала, або зазнавала особистісної трансформації, яка формально знімала ряд табу, санкціонуючи девіантну поведінку.

Адаптивні моделі, до яких вдавалося українське селянство, обумовлювались двома факторами, з якими пов'язувалось погіршення їхнього гуманітарного становища. Це нестача продуктів харчування через продовольчу кризу та вилученням провіанту, яке практикували більшовики протягом всього періоду голоду. Тобто, виживання вимагало від селян обмеження споживання харчів та уникнення їхньої подальшої втрати.

У будь-якому випадку, виживання в екстремальних умовах завжди пов'язані з напруженням життєвих сил людського організму. Голод 1921–1923рр не став виключення. Тоді існувало тільки дві реальні можливості зниження об'ємів споживання продуктів: це усунення споживачів та зниження якості їжі. Коли голод досяг свого апогею, жахливих масштабів набула тенденція передавати неповнолітніх дітей до сирітських притулків [12.324, с.102] Якщо відкинути морально-етичну складову, то стане зрозумілим, що такі дії зводились до прагнення перекласти продовольче утримання дітей на державу.

Доведені до відчаю голодуючі дуже часто звертались до державних притулків з проханням врятувати життя їх дітей. Не був виключенням і Каховський сиротинець. Ось текст однієї з заяв тих часів: «Я вдова, залишилася з трьома дітьми напризволяще через бідність і стан здоров'я не в змозі навіть себе прогодувати, то прошу комісію прийняти сина мого до вищезгаданого притулку. Так як я ходжу по місту просити милостиню, діти мої за відсутності одягу змушені сидіти вдома в голоді і холоді. Прошу прийняти хоча б одного сина у ваше розпорядження, не залишити без уваги моє тяжке становище і задовольнити моє прохання. Прохачка Бурдо» [2.104, арк.114].

Станом на 1 лютого 1922 р. в Одеському повіті і місті Одесі налічувалося 74 846 голодних дітей. Безпритульних було 1 700, інтерновано з них 700 [2.106, арк.10]. У Вознесенському повіті Губкомпомголом відкрито для голодуючих дітей 3 їдальні, в Тираспольському – 6, в Первомайському – 2 дитячих пункти, в Одеському повіті – 104 їдальні [2.93, арк.18]. 18 березня

1922 р. інтерновано в Одеському повіті 39 дітей, у Вознесенському повіті – 1 175 дітей знайшли свій притулок в 12 інтернатах. У Тираспольському повіті інтерновано 800 дітей в 12 інтернатах, у Балтському – 850 дітей розміщено в 20 інтернатах. В Одеському повіті допомогу 50 735 голодуючим дітям в травні 1922 р. надавалася в 270 їдальнях, в Одесі з 64 інтернатів постачалося продовольство 2344 дітям. Через ізолятор пропущено 760 дітей, через приймач – 2 100. В Одеському повіті в 18 інтернатах перебувало 709 дітей, 10 тис. надавалося дитяче харчування. У Тираспольському повіті в 15 інтернатах перебувало 800 дітей, на утриманні знаходилося 18 лікарень. У Вознесенському повіті налічувалося 17 інтернатів, у яких перебували 735 дитини, на утриманні знаходилося 2 лікарні, в Балтському повіті в 20 інтернатах знаходилось 804 дитини, в Одеському повіті з 1 березня по 1 квітня 1922 р. налічувалося голодуючих дітей, по волостях – 74 846 чол. [2.93, арк.24].

20 вересня 1922 р. в Березівці (Одеська губернія) відкрилася їдальня на 250 дітей віком від 1 до 6-ти років [2.111, арк.6]. В цей час в Одесі, Вознесенському, Тираспольському та Первомайському повітах нараховувалось 60 281 голодуюча дитина [2.128, арк.5]. Список безпритульних дітей у Слобідській волості Тираспольського повіту 1 січня 1923 р. складав 425, батьки яких не могли прогодувати своїх дітей, які фактично стали безпритульними [2.121, арк.164]. На 19 грудня 1923 р. на Одещині нараховувалося 13 тис. безпритульних дітей, існували 2 ночліжки від Губкомдету, 4 диспансери [2.80, арк.58].

Всього в Україні взимку 1922–1923 р. голодувало близько 2 млн. дітей. З них 700 тис., як зазначалося на Всеукраїнській нараді губернських відділів соціального виховання в лютому 1922 р., загрожувала смерть від голоду. Смертність серед дітей молодшого віку складала 70%.

В 1921–1923 рр. населення було вимушене підлаштовувати свій раціон під умови голоду, тому активно вживались сурогати. Тривожні повідомлення з'являлися в пресі. Газета «Більшовик» за 4 січня 1922 р. повідомляла:

«Північна частина Миколаївського повіту, що вважалася благополучною, поступово переходить на голодну пайку. Всі почали вживати сурогати». Крім кішок, собак, падалі, копит тварин (холодець), у Миколаївській губернії головним чином вживалися різні види макухи – соняшникова, гірчична, ріпакова, абрикосова. «Їжак» і яшна, дерть практикувалися в Херсонському повіті, в Одеському – мелене в борошно зіпсоване насіння льону та стерті в порошок обгортки кукурудзяних качанів. Міське населення харчувалося картопляними відходами і капустиним листям. Внаслідок вживання сурогатів виникло багато хвороб і смертей.

Грабіжницький характер хлібозаготівель викликав опір селян, основною формою якої стала економічна боротьба. Основні методи саботажу продподатку складали різноманітний арсенал: від небажання підписувати списки платників до несплати податкового завдання. В умовах військового та адміністративного тиску найпоширенішими стали такі засоби боротьби, як втаємничення від оподаткування дійсних розмірів врожаю і земельних наділів для зменшення податкового тягаря.

Для примусового розширення посівних площ, продподаток з селян стягувався не із засіяної, а з усієї площі ріллі. Це суто репресивний захід, своєрідний батіг, яким «робітничо-селянський» уряд поганяв селян. Цілком зрозуміло, що селяни використовували будь-які засоби, щоб приховати розміри земельних наділів, особливо малопродуктивних, і навіть відмовлялися від додаткової землі, що надавалася у ході ліквідації поміщицького землеволодіння.

На ґрунті постійного голодного стресу багато селян божеволіли та вдавалися до девіантних форм поведінки найбільш жахливим серед них став канібалізм. Нажаль, людодіство 1921–1923 рр. – не міф, пущений більшовиками із зверненням, щоб розжалобити нечутливу Західну Європу. Адже саме так думали за кордоном дуже багато «друзів» і ворогів радянського режиму. Це така моторошна і страшна правда, що спіткала

південні губернії, найбільше канібалізм проявився в Херсонському, найменше – в Миколаївському повітах.

З кожним днем голод наростає, число голодуючих також непомірно росло. Особливої гостроти голод набув у 1922 р. Після того, як закінчилася провізія, люди не нехтували нічим. Попереднє поїдання котів, собак, пацюків, гниючих відходів – все це стало звичним, повсякденним в житті південноукраїнського суспільства в 1921–1923 рр. Спочатку одиничні випадки, а потім з наростанням голоду людодїдство почало набирати масового характеру. Врешті-решт, надалі воно перетворилося на побутове явище, з яким населення змирилося.

Подекуди це викликало незадоволення загалу, а подекуди сприймалося як буденність. У причорноморському регіоні не тільки випадки людодїдства, а й чутки про них, викликали масове обурення і грізну поведінку голодної юрби. У Херсоні, наприклад, натовп розтерзав групу людоджерів, що займалася ловлею дітей на вулицях і в дворах. Люди несли на ринок останні цінності, жертвували на користь шлунку спадковими прикрасами. Все ж застатися хлібом на критичний момент не вдавалося, міські базари завмерли, продуктів харчування майже не було. На виставці голоду Миколаївського району в 1922 р. виставили в числі інших експонатів банку з людським м'ясом, близько 5 ф. Описав випадок людодїдства в с. Горохівка Воскресенської волості лікар Маргуліс, де сім'я людоджерів Онісімових – мати, донька, син, з'їли молодших дітей, синів 4 і 6 років, і доньку 8 років [2.115, арк. 100].

Голод 1921–1923 рр. небувалий в історії людства, носив пандемічний характер. Стали з'являтися страхітливі описи людодїдства в газетах. Одеська губернія була обділена цим кошмарним збоченням людської моралі, проте і тут цар-природа перетворилася в звіра. Канібалізм в умовах голоду – це зрушення рівноваги народної психіки, божевільні крики душі, нестримний рефлекс, нарешті, повне зникнення почуття бридливості. Мало місце труподїдство. Так, в Херсоні, наприклад, воно було тоді, коли не встигали

ховати померлих. У 4 випадках мали місце викидання похованих трупів. Виявлено 7 випадків торгівлі людським м'ясом. Усі з них шляхом вбивства, майже звичайна доля людоджера – смерть від виснаження. З 26 антропофагів половина з ознаками дегенерації, 8 осіб – душевно здорові, 4 – душевно хворі. Точна кількість випадків людодства в період голоду 1921–1923 рр. в Одеській губернії, зокрема, невідома, безсумнівно, їх було чимало і частина їх з тих чи інших причин не зареєстрована.

Людоджери діяли у більшості поодиночі, були замкнуті і дуже мовчазні, похмурі, за спостереженнями доктора Федорова, завідувача санітарно-епідемічним відділом губздоровідділом. Він намагався з'ясувати смакові відчуття при поїданні людського м'яса. А чи смачне людське м'ясо, запитав якось лікар у 15-річного хлопця, звинуваченого в людодстві. Хлопець зціпив зуби, повернувся і сказав, що не смачне, він любить сало.

Точне число випадків канібалізму може стати предметом окремого дослідження, переважно в Херсонському та Дніпровському повітах, де голодом вражені волості: Анчекракська, Балацківська, Богоявленська, Варварівська, Водопойська, Воскресенська, Гур'ївська, Добринська, Інгульська, Калинівська, Кисляківська, Очаківська, Парутинська, Пересадівська, Петровська, Тернівська.

У Миколаєві людодів було порівняно менше. У розпалі голоду, в квітні 1922 р., коли смертність від виснаження досягла 28% всіх захворювань, на миколаївських кладовищах утворилися купи трупів. Уповноважений Червоного Хреста у Миколаївському районі доктор Барю відзначав: «Представник Нансена капітан Квислінг – це здоровий і міцний чоловік, не раз бачив жахи життя. Але коли він побачив у трупарні першої народної лікарні 300 трупів, смердючих, брудних, розпухлих, із застиглим на обличчях жахом, він похитнувся, впав. Жах лиха торкнувся і його, захопив за живе: цей міцний, здоровий іноземець безпорадно опустил руки, просльозився, став втрачати свідомість ..., картина цього російського лиха перевершила його очікування. Ніде й ніколи він не бачив нічого подібного».

У доповідній записці лікаря Л. Айхейвальда «До казуїстики людоджерства» губернській комісії з боротьби з наслідками голоду вказувалося, що в звіті Миколаївського губздороввідділу відмічалось 18 випадків людодїдства, у тому числі в селах Горохівка, Богоявленськ. З 18 випадків 4 припадало на людодїдство рідних: мати з'їдає 8-річну доньку, лікар вбиває і їсть свого 6-річного брата. Були випадки, коли людське м'ясо продавалося на базарах законсервоване або у вигляді їжі.

Голод 1921–1923 рр. носив пандемічний характер. Людодїдство часів голоду – це зрушення рівноваги народної психіки, божевільні крики душі, нестриманий рефлекс, нарешті, повне зникнення почуття бридливості. Мало місце і трупоїдство, зокрема в Херсоні, коли не встигали ховати померлих. У 4 випадках мало місце відкопування трупів.

Підсумовуючи слід сказати, що загроза голодної смерті тримала людей у стані постійного перманентного стресу. Частина голодуючих знаходила вихід через вдалу адаптацію до несприятливих зовнішніх умов. Її сенс полягав у досягненні мінімізації споживання продуктів харчування при збереженні певного запасу необхідного для виживання. Через це в 1921–1923 рр. широкого поширення набули сурогати. Справжньою трагедією стала передача десятків тисяч неповнолітніх дітей у державні притулки. Дана практика теж виявилась моделлю виживання, оскільки дозволяла знизити витрати харчів на одну сім'ю, що дозволило пережити кризу. Також на адаптивні процеси в значній мірі вплинула війна держави з селянами за хліб. Успішне приховування надлишків зерна давало можливість вижити цілим громадам. У своїй книзі «Голод як фактор» видатний російсько-американський соціолог П.Сорокін зазначив, що харчування корінним чином впливає на структуру суспільства та всі соціальні процеси. Тому лихоліття 1921–1923 рр. стало випробування міцності та життєздатності нашого соціуму. У цьому відношенні можна згадати піраміду-ієрархію потреб А. Маслоу. Харчування складає її основу, у випадку незадоволення цього базису індивідуального життя неможливим стає існування усієї духовної сфери.

Тривале голодування дуже часто провокувало зняття всіх колективних табу заради вирішення продовольчого питання. Самим страшним явищем, що виникає на цьому ґрунті є канібалізм.

3.3. Офіційна державна політика стосовно голодуючого населення

Політика більшовиків стосовно голодуючого населення була достатньо суперечливою. З одного боку, режим використовував голод для досягнення своїх політико-економічних цілей з іншого, його загострення стало небажаним, оскільки могло спричинити надмірні людські втрати. Тому цинічна, політика співіснувала з вибірковою допомогою голодуючим.

Загроза небаченої посухи в УСРР стала зрозумілою вже в червні 1921 р. Однак усі газети як радянської Росії, так і України рясніли статтями про голод у Поволжі. Щодня з Поволжя надходили листи з закликами про допомогу. Газета «Известия» за квітень 1921 р. писала: «Лихо, голод, що застав нас, виявилося набагато ширше і глибше, ніж можна було уявити. Трудящі маси гаряче відгукнулися на заклик допомоги, але її розміри не задовільняли потреб голодуючих. Залишилось три найважчих місяці до нового врожаю. Своєчасна допомога врятує багато мільйонів людських життів і кожен громадянин має перейнятися свідомістю всій важливості покладеного на нього завдання. Всім органам міліції наказано надавати широке сприяння організаціям, провідним у боротьбі з голодом». У відповідь на цю статтю політбюро компартії України у серпні 1921 р. при обговоренні питання «Про кампанію щодо боротьби з голодом» ухвалило резолюцію: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії, з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може стати цілком надана своїми губерньськими або повітовими силами» [4.163, с.100].

18 червня 1921 р. створено Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол). Вона мала контролювати постачання й розподіл продовольства. Очолив її голова ВЦВК М. Калінін. ЦК Допгол мав організувати боротьбу з голодом, врятувати сільське господарство від остаточного руйнування, а населення – від голодної смерті, створити максимум сприятливих умов для господарського відродження голодуючих територій [4.173, с.100]. В Україні комісія почала діяти пізніше, очолив її голова ВУЦВК Г. І. Петровський. «Добровольчі» пожертви українського населення для голодуючих Поволжя, передавалися впродовж року, навіть після офіційного визнання голоду в Україні. У всіх губерніях і областях РРФСР утворювалися губернські, повітові і волосні комісії допомоги голодуючим (Помгол).

Подібна робота велася в Україні. Так, 27 липня 1921 р. в Миколаївській губернії створено Губернський комітет допомоги голодуючим, який очолив А. Сафронов. Він підпорядкований Губвиконкому та Центральному Комітету допомоги голодуючим при ВУЦВК. Восени 1921 р. при ВУЦВК створено комісію допомоги голодуючим. Однак ця допомога декларативна, все зводилося до паперів [10.308, с.152].

На VI Всеукраїнському з'їзді Рад 18 грудня 1921 р. Х. Раковський визнав, що «державне піклування часто фіктивне». Держава не лише не надавала селянам жодної допомоги, але навіть перешкоджала селам і волостям в їхній ініціативі рятувати місцеве населення. З офіційних документів випливає, що губернська і республіканська влади не допускали жодної місцевої ініціативи. Згори в свою чергу відбвалось нав'язували акцій допомоги голодуючим.

Коли більшовицька влада змушена визнати голод, Центральна комісія допомоги голодуючим, як і місцеві органи Помгол, лише дещо змінили зміст роботи, вживаючи заходи соціальної, виробничої допомоги, відновленням зруйнованих голодом господарств.

У голодуючих губерніях основними контингентами, обслуговуваними органами Помгол, залишалися бездоглядні діти, сироти, тому зберігалася

мережа закладів харчування дітей і безробітних. Харчування інших контингентів у сільських місцевостях з реалізації врожаю поступово ліквідується, і згодом розгортається знову лише за наявності реальних ознак голоду. За органами Помгол залишалися лише функції контролю і координації, надання трудової допомоги. Для цього органи Помгол видавали продовольчі позики усім госпорганам, що організовували громадські роботи, за умови прийняття на них безробітних [2.97, арк.8].

Однак заходи, вживані Губкомдопголом щодо проведення ряду недільників, організація добровільних пожертвувань, давали невеликі кошти, на них терміново організовані пункти харчування для голодуючих.

У цей час створювалися їдальні для дорослих на 200–1000 чол., їдальні для дітей і годуючих матерів на 250 дітей, лікарсько–живильні пункти з пропускною здатністю не менше 250 чол., ясла–харчпункти для дітей віком до 5-ти років для не менше 100 дітей; молочно–роздавальні пункти для дітей віком до 2-х років на 250 дітей. Раціон харчування встановлювався для дітей – 993 калорії, для дорослих – 763 калорії.

На кінець жовтня 1921 р. в комітет допомоги голодуючим надійшли пожертвування: від підвідділу Укомнезаможей, виручених від продажу газет на допомогу голодуючим готівкою – 1 282 412 крб., та продукти харчування. Від Миколаївського повіткомітету допомоги голодуючим надійшло продуктів за час з 29 листопада по 12 грудня 1921 р.: жита – 10 п. 12 ф., ячменю – 20 п. 10 ф., пшениці – 45 п. 12 ф., борошна – 6 п. 15 ф., пшона – 1 п. 19 ф., проса – 3 п. 30 ф., квасолі – 6 ф., картоплі – 8 п. 29 ф., м'яса – 27 ф., яєць – 130 шт. – зазначала газета «Червоний Миколаїв» 17 грудня 1921 р. [2.72, арк. 12].

У листопаді 1921 р. на пропозицію ЦК РКП(б) почалась організація шефства трудящих урожайних районів над потерпілими під гаслом «Десять ситих годують одного голодуючого». Допомога голодуючим у цифрах на 1 січня 1922 р. грошима становила по м. Миколаєву – 322 761 610 крб., продуктами – 783 п. 23 ф. З першого січня по 15 липня 1922 р. гроші, що

надійшли від профспілкових організацій, шляхом 5% відрахувань на користь голодуючих по Миколаївському повіту становили 1 607 357 крб. 8 коп.

До податків на селян за продрозкладкою, з яких велика частина йшла просто на потреби Москви й голодуючого населення Росії, додатково вводилась окремо зібрана примусова допомога для голодуючих Поволжя.

В цілому в 1921–1922 рр. дефіцит хліба в південних губерніях України становив майже 35 млн. п., тоді як до РРФСР вивезено 27 млн. п. зерна. Так хлібні ресурси України, як і в попередні роки, докорінно вичерпувалися центральними хлібозаготівельними органами.

ЦК зобов'язав Помгол при ВУЦВК для збору коштів в Одеській губернії зібрати 83 тис. голодуючих пайків на місяць, що становило – 46 850 п. борошна. Зазначену кількість розподілено Губкомпомголом наступним чином: Одеса і губернії вносять щомісяця 4 тис. пайків, по губернії – 47 556 п. Для успішного і раціонального проведення в життя ударних кампаній зі збору голодних пайків у м. Одесі все міське населення розподілялося на 3 категорії: 1 – робітники і службовці з числа членів профспілок; 2 – робітники неслужбовці, хто не є членами профспілок; 3 – нетрудове населення. Для волосних і сільських комісій Помгол вводив паспортну систему на кожне село, із зазначенням найменування повіту, волості, села соціального і майнового стану, площі посіву, кількість населення, кількість визначених пайків. Для обліку і контролю своєчасної здачі грошей і продуктів у фонд допомоги голодуючим встановлювалася обліково-контрольні книжки – голодні паспорти 5-ти форм, різних груп населення [2.94, арк. 2] (Додаток Н).

Таким чином, джерелом коштів Губкомпомголу стали голодні пайки. Так, за його рішенням належало зібрати в Одеській губернії 83 229 п., що склали 46 250 пайків. А з початку кампанії до травня 1922 р. в Одеській губернії та м. Одесі зібрано 79 893 п. [2.89, арк.27]. З початком роботи зі збору пайків з населення м. Одеси та губернії наказом від 1 березня 1922 р. слід збільшити кількість голодних пайків на 20% [2.116, арк.30].

Покінчивши з випадковою філантропічною допомогою вводились двотижневики допомоги Поволжю. Загалом ця робота наростала. Так, на 25 вересня 1922 р. з Одеси відправлено через ЦК Помгол в Уральськ 20 вагонів хлібозерна, на 25 жовтня – ще 2 вагони пшениці та 2 вагони інших продуктів. На початку листопада відправлено з Вознесенська 5 вагонів зернохліба. Всього з початку кампанія до 28 жовтня відправлено Губкомісією через ЦК Помгол у Поволжя 52 вагони зерна і продуктів. За постановою Губкомісії до Одеської губернії номінально прикріплено 4750 їдців з Поволжя [2.84, арк. 18].

Крім голпайків, паралельно відбувалися збори з населення грошових відрахувань за послуги водопостачання, каналізації тощо, на утримання інтернатів при учкомах із розкладки комісії, губфінвідділами введено загальногромадянський податок на користь голодуючих [2.89, арк.7].

Аналіз документів свідчить, що тиск на українських селян особливо посилювався з березня 1921 р., коли влада оголосила продтижневик, і тисячі комуністів та безпартійних робітників були мобілізовані у хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. п. хліба, то в березні – 7 – 8 тис. Зросло й відправлення хліба до Російської Федерації: 142 тис. п. – у січні, 247 тис. – у лютому, 1114 тис. п. – в березні 1921 р. У квітні після завершення продтижневника і повернення продзагонів до міст кількість відправленого до Росії хліба зменшилася до 132 тис. пудів, що викликало невдоволення ЦК РКП(б) [6.242, с. 31].

Про збір голпайків, двотижневого та інших видів пожертвувань на користь голодуючих свідчили наступні дані. В газеті «Червоний Миколаїв», зокрема, повідомлялося, що у липні 1921 р. в голодуючі райони відправлено хліба – 20 тис. п., консервів – 2 вагони, квасолі – 13 тис. п., риби – приблизно 120 тис. п., рису – 3 тис. п., какао – 4 тис. п., крупи – 21 вагон, вівса – 27 вагонів. Додатково з баз хлібофуражу надіслано 26 вагонів. У липні 1921 р. на загальних зборах курсанти і лектори Миколаївської губернії вирішили

передати голодуючим двотижневі пайки, а робітники та службовці озброєнь відрахували 600 тис. крб., на користь голодуючих Поволжя. В липні 1921 р. зробили відрахування і залізничники Миколаївщини [2.50, с. 61, 74].

Зведення повітового комітету з організації допомоги голодуючим Поволжя повідомляло, що в Одеській губернії зібрано продпродуктів по всьому повіту за жовтень 1921 р. 4 763 п. 15 фунтів 93 зл., грошей – 52 501 663 крб. [2.83, арк. 2]. З початку кампанії до 1 лютого 1922 р. в Одеській губернії з числа зібраних пожертвувань Губкомісією відправлено в голодуючі губернії Поволжя 58 вагонів зерна, хліба і продуктів, розподілених за нарядами ЦК Помгол. Крім цього, апаратом Губкомгола відправлено 10 вагонів в Одесі і 5 – на станції Березівка, 15 вагонів макухи, з них 10 – на адресу Самгубкомголу і 5 – Пугачовському Укомголу. Відправлено також зернопродукти з трьох повітів – Балтського, Первомайського та Вознесенського, незважаючи на неврожайність. Первомайський повіт відправив до Поволжя 20 тис. п., продфуражу, зокрема в Саратовську губернію – 6 тис. п. зернохліба і продуктів, 1000 комплектів глиняного посуду. Однак, на думку місцевої влади, це далеко не задовольняло потреб у відправці.

Відправлення вантажів держдопомоги в голодуючі губернії з початку кампанії по 1 квітня 1922 р.: Одеська область – зернохліба – 2 536 п., харчовими продуктами – 303, знаками в крб. – 2 403 714 493. Миколаївська область – зернохліба 1818 пудів, харчовими продуктами – 1 097, знаками в крб. – 791 241 381. Зведення відрахувань і зборів грошима і продуктами з початку кампанії до 1 травня 1922 р. – Одеська губернія відправила знаками в крб. – 4 914 421 304, зернохліба та інших продуктів в грошах на 87 520 крб. [10.238, с.64].

Додатковим тягарем для українських селян став наплив великої кількості люду, який Україна мусила утримувати. Це, в першу чергу, військові частини, зосереджені в Україні нібито для охорони кордонів від Румунії та Польщі, а насправді для того, щоб вони харчувалися за кошт

України та допомагали у вивозі збіжжя до Росії. До того ж в Україну направляли переселенців з РСФРР, Поволжя та інших голодуючих губерній. У 1921–1922 рр. Україна прийняла близько 440 тис. чол. [6.232, с.18].

Вони йшли двома потоками: офіційною евакуацією і самотужки. Україна також зобов'язалася взяти на забезпечення 75 тис. бездомних дітей з Росії. Так, в Одеську і Миколаївську губернії з голодуючих місцевостей Поволжя та Донеччини до жовтня 1921 р. мало прибути 10 тис. дітей, але вже до 4 листопада 1921 р. їх прибуло понад 100 тис., до того ж «самотік» не припинявся. Для них Український Червоний Хрест організував прийомні пункти на станціях та у містах. У жовтні 1921 р. в Херсонський повітвиконком з Донеччини прибуло 1 200 голодуючих дітей з Поволжя. На початок 1922 р. в Одеську губернію прибуло 3 266 дітей, а в Миколаївську – 910 дітей. З 15 серпня 1921 по 1 лютого 1922 р. прибуло до Одеської губернії з голодуючих губерній організованим шляхом і самопливом 16 287 чол. [2.99, арк. 34].

Майже вся маса переселенців підлягала розселенню в селах. Так, в Одеську губернію мали переселити 11 тис. чол., до Миколаївської – 12 тис. [2.99, арк. 34]. До 15 лютого 1922 р. прибуло в Вознесенський повіт 4 991 чол., з них 2 001 дитина, в Одеський повіт всього прибуло 14 чол., в Первомайський повіт 1 416 чол. На 1 березня 1922 р. з голодуючих губерній в Одеську переселено біженців – 4 196 чол. [2.84, арк. 42] (Додаток Л).

Часто українське населення негативно ставилося до втікачів з Росії, особливо до тих, яких радянська влада використовувала при стяганні харчового податку, та тих, яких селяни вважали за нових колоністів. Через ці додаткові війська і втікачів, Україні довелося ділитися своїми мізерними запасами зі сотнями тисяч нових їдців [10.270, с.93]. При тому харчові запаси нищила байдужість і некомпетентність влади, яка допустила до того, що сотні тисяч п. зерна, сала гнили на пунктах прийому пожертвувань для голодуючих.

Взимку 1922–1923 рр. голод посилювався, мешканці степових губерній України відчули гострий продовольчий дефіцит. Для подолання голоду та отримання нового матеріалу видавалися посівпозики, а також продовольча допомога. Посівпозика ЦК стала додатковою державною допомогою найбільш нужденним, безкінним та безінвентарним селянам. Насіннєві позики видавалися для використання за прямим призначенням, для майбутнього ярового посіву. Посівпозика ЦК ПГ призначалася найбільш постраждалим господарствам. Її розмір становив 3 п. на господарство, у розпорядженні повітвиконкому залишалося 10% всієї посівпозики ЦК ПГ для волостей і сіл на випадки не передбачених інструкцією. Видавалася вона після обстеження господарства, поверталася одночасно з продпозикою [2.112, арк.85]. Продовольча позика видавалася ЦК ДГ через «Сільдопомогу» розореним голодуючим господарствам, з площею посіву не більше 0,5 дес. на сім'ю, а також безпосівним господарствам, за винятком людей, які займалися торгівлею і ремеслами.

У таких випадках позика видавалася розміром у 5 п. на родину. Як виняток, розмір позики міг бути підвищений до 8 п. для багатодітних сімей, що знаходилися в особливо важкому становищі, а також для сімей незаможних, що входили до колективних господарств. Позика видавалася за умови повернення її повністю не пізніше 15 вересня 1923 р., тими ж культурами, якими вона отримана, з дотриманням інструкцій, встановлених Наркомпродом при прийомі продподатку. При видачі позики з кожного пуда, призначеного позичальникові, утримувало 4 ф. на покриття операційних та організаційних витрат. Кожне господарство мало право лише на отримання однієї позики.

Позиками користувалися жителі Південних областей. Для її отримання виникали навіть черги. На 1 лютого 1923 р. видано жита за продпозикою 1-ї черги у волостях Миколаївської сілспілки розміром 51 951 п. У 2-й черзі продпозики на 1 лютого 1923 р. видано житом 29 310 п., борошном – 9 617 п., ячменем – 18 тис., гречкою – 10 тис., просом – 5000 п. Позика розподілена

губсільспількою в Херсонському, Миколаївському, Ананіївському, Березівському районах серед сільського населення. До середини вересня 1923 р. вона повернута з 2 ф. добавки на пуд, тобто ячменю 18 900 п., гречки – 10 500, проса – 5 250 п. [2.141, арк.20].

Продпозики кукурудзою стали розподіляти з 25 лютого. На березень 1923 р. призначено в Одеській губернії продпозики 630 тис. п., але для виконання плану розподілу бракувало 336 тис. п., тобто приблизна кількість, необхідна для роздачі на третій термін [2.115, арк.21].

30 березня 1923 р. на засіданні робочої трійки Херсонського окрвиконкому вказувалося, що продпозики в Херсонському повіті мали скласти 220 тис. п., роздано в листопаді 1922 р. – 57 344 п., у січні 1923 р. – 9 тис., у березні 1923 р. – 77 тис. п. У травні мали роздати ще 77 тис. п. У Дніпровському повіті потрібно роздати продпозики 110 тис. п., до березня 1923 р. роздали 39 800 п., у березні 35 тис. п., у травні підлягало роздачі 35 тис. п. Миколаївський позичковий комітет при Упсілядгол 17 квітня 1923 р. зазначав, що для потреб Миколаївського повіту на підставі відомостей про його потреби потрібно не менше 90 тис. п. зерна, за наявності продпозики в 13 тис. п. Було також розподілено 14 тис. п. кукурудзи [2.138, арк.45]. Загалом на кінець квітня 1923 р. роздано кукурудзи у повітах Миколаївської губернії обсягом у 15 105 п., у Миколаївському повіті отримано продпозики житнього борошна 112 853 п. [2.153, арк.46]. Жита в Херсонський розподільчий пункт надійшло 84 094 п., здано – 29 037, фунт відрахування прирівнювався до 8 138 п., видано – 9800 п., разом отримано 47 245 п. [2.135, арк. 24].

Однак не завжди видача та розподіл продпозики проводилися справедливо, обґрунтовано. Мали місце порушення, іноді отримані позики не окупалися. Переважно не окупалося і перевезення зерна [4.177, с.160].

Водночас у Південній Україні краще проводилася посівна кампанія. Миколаївський округ, приміром, на весну 1923 р. отримав 236 613 п. посівного матеріалу, засіявши 176 012 дес. [2.10, арк. 52]. У деяких районах

план із ранніх ярових виконувався на 90–95%. Надавала допомогу і благодійна організація «Джойнта», яка ще діяла у Південній Україні. Так, наприклад, в селі Новосергіївці Новобузького району на Миколаївщині новостворене сільськогосподарське товариство отримало 2 трактори. У Миколаївському окрузі працював тракторний загін з 10 тракторів Акціонерного товариства «Селотехніка» [2.21, арк.124].

З реалізацією зернових, восени 1923 р. продовольче становище змінилося. Збільшення врожаю на 20 % дозволяло якісно покращити харчування населення, зокрема в Південній Україні, де загальний збір зерна в порівнянні з попереднім роком збільшився втричі. Проте кілька тисяч селян колишніх голодуючих регіонів, ще гостро відчували нестачу продуктів харчування.

З середини березня 1923 р. зникли у засобах масової інформації повідомлення про голод. Встановлено, що однією з причин цього став початок експортної кампанії радянської влади. Хліб знову почали вивозити за кордон, незважаючи на те, що українське село ще не відійшло від голоду та посухи попередніх років. Радянське керівництво знову почало проводити активну політику на підвищення товарності сільського господарства, насамперед виробництва товарного хліба. Тільки у 1923–1924 рр. вивезено хліба за кордон на 200 млн. крб. В період з 18 по 25 липня 1923 р. з Миколаївського порту вивезено 688 588 п. пшениці, жита, гречки. 1–24 серпня 1923 р. Миколаївський елеватор завантажив 1 899 979 п. зерна, у Миколаївському окрузі центром намічено до експорту 9,5 млн. п. зернохліба [2.21, арк.18].

До 20 вересня 1923 р. експортовано лише італійським пароплавом «Марина» 181 045 п. проса і 138 350 п. ячменю. Англійський теплохід «Ельавік–Товер» перевозив ячмінь і жито. Пароплав «Грельхед» з Херсона перевозив по 2 тис. тонн зернохліба [2.14, арк.260]. Всього у вересні–жовтні 1923 р. Дніпробугом заготовлено для експорту та експортовано 1 922 000 п. хліба [2.19, арк.21]. Зростали темпи експорту хліба з міста Миколаєва, у

жовтні 1923 р. його перевозили 15 іноземних пароплавів, якими відправлено за кордон 2 692 763 п. із 6 387 068 п. загальної кількості заготовленого хлібу [2.22, арк.62], у т.ч. пшениці 28%, жита – 55, ячменю – 7% [25, арк.58].

Підсумовуючи слід сказати, що навіть в умовах розгортання гуманітарної кризи політика держави стосовно голодуючих залишалась прагматичною. Її сенс полягав у тому, щоб уникнути небажаних демографічних втрат при мінімальних витратах бюджетних коштів. Тому вся участь держави в долі селянства обмежилась організацією збору коштів через профспілки врожайних районів та губернські комітети допомоги голодуючим. Збір голодних пайків відбувався у напівпримусовому режимі. Незважаючи на це, об'єм зібраного провіанту навіть приблизно не задовольняв потреби голодуючих.

Окрім цього, через продовження вилучення продуктів харчування та міграції до України ефективність цієї практики зменшувалась. Уведення продподатку, з одного боку, стало результатом усвідомлення хибності політики «воєнного комунізму», з іншого, необхідністю створення нових джерел поповнення держбюджету. В 1921 р. продподаток на зерно в Україні становив 117 млн. п. проти 160 млн. п. за розверсткою, передбаченою на цей же рік. Свою прагматичну позицію більшовики зайвий раз підтвердили фактично силовим збором першого продподатку в умовах тотального дефіциту та недоїдання. Безпосередня допомога держави селянам почала надходити взимку 1922–1923 рр., але й тут простежувався чіткий розрахунок. Так звана насіннева позика передбачала повернення державі наданих коштів з нового врожаю. Цей «зерновий кредит» мав вузько направлений вектор реалізації, оскільки використовувати його можливо тільки для посівної кампанії. Більшовики, які знову розпочали експорт збіжжя, були просто незацікавлені в новому неврожаї. Радянській владі, що використала голод в своїх цілях вдалося приборкати опір населення та реалізувати власну внутрішню політику.

3.4. Допомога голодуючим та гуманітарна діяльність міжнародних організацій 1921 – 1923 рр. у Південній Україні

У 1922 р. голод в Україні офіційно визнано. Уряд дозволив українським комітетам допомоги голодуючим («допголод»), не припиняючи підтримки Поволжю, допомагати голодуючим України. Перше таке прохання про допомогу з'явилося на шпальтах «УР Вістей» 18 січня 1922 р. Доктор Сисак просив українців за океаном подати моральну і матеріальну допомогу українським ученим, професорам, взагалі інтелігенції. З березня 1922 р. прихильники «УР Дому» і «УР Вістей» почали особливо інтенсивний збір коштів на потреби голодуючих в Україні [7.246, с.57]. Однією з перших організацій, щодо благодійної допомоги, стала Американська Адміністрація Допомоги (АРА). Її діяльність розпочалася ще з 1919 р., за ініціативи Герберта Гувера [10.315 с.160]. 10 січня 1922 р. між Х. Раковським, головою уряду УСРР, укладена угода з місією АРА, яку представляв Вільям Хаскел, про поширення в Україні усіх видів допомоги, які раніше направлялися цими організаціями лише російським голодуючим. У березні 1922 р. 100 тис. пайків АРА виділила Україні, направили їх у Запорізьку губернію, Херсонський та Катеринославський повіти [2.4, арк.49]. Усі голодуючі регіони Півдня України американці поділили на «дистрикти» (округи) [2.91, арк.24–25].

Більшовицька влада намагалась тримати під контролем все, що стосувалося діяльності благодійних організацій в Україні. Усім установам та адміністративним особам не дозволялося вступати в жодні стосунки з АРА без санкцій уповноваженого. За порушення винні притягувалися до відповідальності [12.329, с.5]. У листі Раднаркому УСРР від 16 грудня 1921 р. Одеському губвиконкому зазначалося, що робота місії АРА повинна носити тимчасовий характер, і торкатися винятково розподілу посилок, що надходили в Україну [12.345, с.3]. У наступні два тижні АРА надала Одесі допомогу 12 посилками [2.86, арк.1].

Викликала у них великий інтерес Одеська губернія, та сама Одеса. Уповноваженим на Одещині призначено Г. Хайнеса, згодом ним став Стюарт Форбес, а після його відкликання в США – Конвей Говард. За планами, Одещині надавалося 90 тис. пайків щоденно: Одесі – 38 тис., Одеському повіту – 30 тис., Вознесенському – 15 тис. і Тираспільському – 7 тис. 30 квітня 1922 р. по вул. Дальницькій в Одесі відкрито першу їдальню, яка надавала 2 300 обідів щоденно. Згодом їдальні відкривалися в колишньому будинку Працелюбності по вул. Лісній, розрахованій на 2,5 тис. осіб, Романівці, Ярмарковій площі, Судовому провулку, 2 у приміщенні Вознесенської гімназії. З 30 квітня по 20 травня 1922 р. АРА відкрила в Одеському повіті 70 їдалень для харчування дітей, де отримували обіди 31 118 голодуючих [12.345, с.105].

У волостях пункти харчування розподілялися наступним чином: Маріїнська – 36 пунктів (15 456 осіб), Зельцська – 8 (5 394), М. Буялінська – 25 (9 128) та Северинівська – 1 їдальня на 600 осіб [2.96, арк.41]. У південній частині Тираспільського повіту знаходилося 7 районів дитячого харчування АРА: с. Маріїнське, ст. Аккаржа, с. Зельц, ст. Кучурган, с. Северинівка, ст. Буялик, с. Малий Буялик, ст. Кремидівка, с. Адамівка, пристань Матіасове на Березанському лимані; Тираспіль – на ст. Тираспіль, с. Цебрикове, ст. Веселий Кут. Загалом до 1922 р. у названих місцевостях у розгорнутих 320 пунктах харчування, що охоплювали 448 населених пунктів, харчувалися 102573 дитини [2.91, арк. 28; 2.49, арк. 6].

АРА стала першою з благодійних організацій, що розпочала надавати допомогу студентам [9.258, с.22]. 8 травня 1922 р. А. Ейдук телеграмою повідомив, що надає дозвіл АРА розпочати харчування студентів в Одесі та Харкові, у кількості 1 тис. осіб. До 1 червня 1922 р. відкрилось ще 2 студентські їдальні на 2 691 студента [2.90, арк.52]. Наприкінці вересня 1922 р. годувалось близько 2 тис. студентів [2.106, арк.10].

Діяльність АРА на Миколаївщині розпочалася з травня 1922 р., 18 травня відкрито харчові пункти. Вже у перший день роботи 3 пункти

приготували та видали 7 тис. обідів. Згодом відкрилося ще 4 пункти харчування. Наприкінці 1922 р. АРА відкрила у Миколаївській губернії 60 пунктів харчування, постачала продуктами 231 дитячий заклад та лікарні, харчувала 49 060 дітей [2.53, арк.8]. Загалом протягом 10 місяців 1922–1923 рр. на харчування хворих з фонду виділялось 205 410 обідів [2.54, арк.18]. У жовтні 1922 р. на Миколаївщині діяло 16 їдалень, які видали 11 348 обідів, у грудні 1922 р. вже налічувалося 28 їдалень на 14 558 обідів [10.275, с.158 – 162].

Спочатку за їх планом у серпні 1921 р. планувалося годувати 1 млн. дітей і хворих дорослих. Насправді отримували харчування набагато більше. Якщо зіставити число осіб, які одержували харчування, з кількістю населення голодних місцевостей, що складався, за даними радянської влади, з 42 356 000 людей, а також з числом голодуючих (23 895 000 осіб), то вийде наступне співвідношення: 44% отримували харчування від АРА [2.86, арк.1] (Додаток Д).

Опитувальний лист у с. Яски і Біляївці Червоноповстанської волості Одеського повіту засвідчив, що в 1922 р. громадське харчування від АРА виглядало так: з квітня по серпень у 23 населених пунктів було 7 кухонь для дітей. Голодуючому населенню видавалися продукти, за винятком с. Щербанка, де кухня Компомгола харчувала 500 чол. У 1922 р. в Одеській губернії працювало 20 кухонь, харчувалось 1 412 дітей. Компомгол мав 3 кухні, харчував 4 дорослих і 543 дітей [2.98, арк.10]. До травня 1922 р. Одеська АРА видала 50 тис. пайків, Миколаївська – 65 тис., експедицією Нансена виділено 40 тис. пайків для південного регіону [6.231, с.15]. У Тираспільському повіті з травня 1922 р. діяли 36 їдалень, 10 дитячих інтернатів, 6 лікарень, відкрито дитяче містечко та 3 будинки для інвалідів, де харчувалося 11 916 чол. За цей час налагоджено медичне обслуговування в лікарні, дитячих інтернатах, також роздано дітям 780 пар черевиків та 6 туків одягу [2.119, арк. 40]. У жовтні 1922 р. уповноважений представник РРФСР і УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючих в

Одеському регіоні доповідав про скорочення харчування в їдальнях АРА з 56 905 до 25 тис. чол., м. Одесі – з 117 тис. до 30 тис. чол. [2.105, арк.64].

Підкреслимо, що за часів перебування закордонних організацій на території України в них вбачали якщо не політичного ворога, то недруга. Тому влада в центрі та на місцях робила все, щоб зменшити внесок АРА у боротьбу з голодом, приписавши заслуги собі. Так, начальник особового відділу ГПУ Тімофєєв доповідав у центр: «З моменту організації АРА за нею ГПУ встановлено нагляд. Вжиті всі заходи боротьби з можливим американським шпигуном ... Симпатія населення до АРА значна, з цим потрібно вести боротьбу...» [2.37, арк.4 – 6].

З кінця 1922 р. АРА почала згортати активну діяльність в Україні. До вересня 1922 р. закрилося 7 їдалень в Одесі, припинялося харчування дорослого населення, кількість дітей зменшувалася наполовину [2.130, арк.20]. Їдальні АРА поступово переходили до Українського товариства Червоного Хреста, «Джойнту» та Місії Нансена. На квітень 1923 р. на Миколаївщині працювало 112 їдалень [12.345, с.107], утримувалось 4 лікарні, видано 41 тис. порцій їжі [2.58, арк.1–3]. Тоді ж харчувалося в Херсоні 3,5 тис. дорослих, дітей – 10 750, у Херсонському повіті дорослих – 41 171, дітей – 54 802, [2.153, арк.17]. у Дніпровському повіті дорослих – 8 658, дітей – 10 293 [2.139, арк.34]. З червня 1923 р. припинилася посилкова робота, почалася ліквідація медичної діяльності. У липні АРА заявила про припинення харчування. 25 червня 1923 р. Миколаївський та Одеський окружні комітети АРА закрито [2.107, арк.35; 2.55, арк.120].

Голод у Південній Україні дозволив «Джойнту» діяти у складі Американської адміністрації допомоги (АРА) [12.342, с.43], в яку він пожертвував близько 4 млн. доларів [2.59, арк.8]. 20 жовтня 1921 р. у Лондоні «Джойнт» і АРА підписали договір про спільну роботу в Україні. 28 березня 1922 р. вони підписали угоду про програму харчування дітей у південноукраїнському регіоні. Джойнт взяв на себе усі витрати за поставку продуктів харчування [10.237, с.438]. Влітку 1922 р. «Джойнт» харчував в

Україні щодня 800 тис. дітей, а в пік голоду – 2 млн. людей. Європейська спілка за сприяння «Джойнта» у 1922 р. надавала допомогу 132 тис. дітей у дитячих будинках, школах, дитячих садках, лікарнях, поліклініках [10.307, с.70].

На кошти Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету відкривалися їдальні. У жовтні 1922 р. в 3 кухнях Одеської губернії «Джойнт» видав 1250 пайків [70, арк.5], у квітні 1923 р. відкрив при школі в Захарівці їдальню на 100 дітей. 7 жовтня 1922 р. в Тирасполі відкрито їдальню на 200 дітей. У травні 1923 р. на утримання їдальні по вулиці Болгарській, 63, в м. Одесі виділено 52 293 крб. 50 коп., наступного місяця – 77 832 крб. 50 коп. [2.96, арк.25–26].

У жовтні 1922 р. «Джойнт» розпочав діяльність на території Миколаївщини. Полковник Вільям Гров від АРА і доктор Борис Боген – від «Джойнт» призначені керуючими. Тоді ж організація розгорнула свою роботу і на Херсонщині. А. Фельдбаума призначили уповноваженим в м. Херсоні [10.279, с.120]. Насамперед надавалась допомога дітям, взято під опіку дитячі будинки. Окрім їжі, діти одержували взуття, нижню білизну, верхній одяг [10.289, с.186].

У 1922 р. асигнування на харчування по Миколаївщині сягали 50 тис. крб., з них 17 тис. крб. виділено на Миколаївський повіт [10.279, с.120]. Херсонський повіт від «Джойнт» тоді ж отримав грошову допомогу у розмірі 18 тис. доларів на харчування [2.156, арк.205]. У серпні 1923 р. на Миколаївщині їми витрачено 100 доларів на дитячу їдальню для єврейських дітей, 50 доларів на додаткове харчування у дитячому будинку м. Миколаєва на 200 дітей, утримував два дитячих будинки в селах Калинівці та Новополтавці, де проживало майже 90 дітей [99, арк.18].

Як і інші міжнародні благодійні організації, вона практикувала надсилення посилок. Так, у серпні 1922 р. до м. Березівки надійшла 51 посилка [2.99, арк. 35], тоді ж надійшли із США 50 посилок, пожертвованих Новоодеським єврейським комітетом допомоги в Нью-Йорку [2.100, арк.59].

На Херсонщині в грудні 1922 р. «Джойнт» виділив 409 посилок [2.156, арк.168], а на початку 1923 р. роздано ще 15395 посилок [2.156, арк.169].

«Джойнт» сприяв і розвитку медичного обслуговування, надавалася допомога лікарням. Постачалися медикаменти, відкривалися нові або реконструювалися старі лазні. У березні 1923 р. від них до Одеси надійшло: мила – 100 п., тальки – 111 кг, цинку – 111 кг, морфію – 7120 ампул, кокаїну – 890 ампул. Медична допомога розподілялася між дитячими та лікарськими установами [2.131, арк.501].

Потім «Джойнт» перейшов до економічної підтримки України. Лише за рік, з листопада 1922 по листопад 1923 р., асигнуючи у розвиток сільського господарства 1,5 млн. доларів. У березні–квітні 1923 р. для відновлення сільського господарства Півдня України закуплено 906 коней і 5 жеребців. Виділено кошти для закупівлі інвентарю та худоби. У 1923 р. ввезено в Україну американські трактори, за допомогою яких відновлювали зруйновані єврейські сільськогосподарські колонії, а також орали землі проживаючим у цих місцевостях селян, видавалось паливо. Тільки для Одеського та Катеринославського повітів закуплено 77 тракторів [2.119, арк.41].

У грудні 1921 – січні 1922 рр. глава уряду України Х. Раковський підписав угоду з Ф. Нансеном про допомогу Україні. У жовтні «Місія Нансена» видавала 5 тис. пайків тільки в Одесі, у Миколаївській губернії функціонували 22 пункти харчування для загальної кількості голодуючих тільки в Миколаївському повіті 79 678 дорослих, і 79 418 дітей. Загалом до «Місії Нансена» приєдналося 15 організацій. Головним представником «Місії Нансена» в Україні призначено капітана Відкуна Квіслінга, у Миколаївській губернії – доктора Плотницького. Згодом його звільнено і призначено фахівця з Одеси – доктора З. Барга [10.305, с.182].

Треба зазначити, що влада більш прихильно ставилася до «Місії Нансена», ніж до АРА. Діяльність місії постійно перебувала в центрі уваги радянської преси. У червні 1922 р. в Миколаївську губернію поступила перша допомога від Ф. Нансена під егідою Українського Червоного Хреста.

Квіслінг – від міжнародної організації Нансена та Златковський – від Українського товариства Червоного Хреста уклали угоду 11 червня 1922 р., за якою Україна надавала свій місцевий апарат у розпорядження Нансена, а він забезпечував його платнею. Постачалось також продовольство [10.290, с.164].

23 травня 1922 р. «Місія Нансен» для Херсона отримала 1 736 п. ячменю, 1 751 п. – квасолі, 3 487 п. пшениці [2.103, арк.6]. У червні 1922 р. вона відкрила харчувальний пункт при трудовій школі №4 по вул. Шосейній [2.103, арк.4]. У вересні 1922 р. місія харчувала 8,5 тис. чол. в день. Тільки в Одесі працювало 9 харчових пунктів місії, у жовтні видано 5 тис. пайків, всього громадським харчуванням забезпечувалося 6 тис. чол., з них «Місія Нансена» на той час харчувала 5 тис. чол. [2.106, арк.15]. У жовтні видано 5 тис. пайків в Одесі [2.117, арк.57].

У Миколаївській губернії функціонували 22 пункти харчування за загальної кількості голодуючих тільки в Миколаївському повіті 79 678 дорослих, та 79 418 дітей. Була надана допомога продуктами: жито – 5 269 п., горох – 2 799, ячмінь – 872, грошима – 156 262 крб. [2.69, арк.25]. Загалом у голодуючій губернії «Місія Нансена» надала допомогу 40 тис. чол. [12.341, с.10]. З жовтня по грудень 1922 р. їми видано 1,5 тис. обідів лише в одній їдальні [10.275, с.168]. Наприкінці 1922 р. в Херсонському та Миколаївському повітах діяло 17 їдалень різних благодійних організацій, які харчували 8 650 чол. [12.340, с.83].

Діяльність «Місії Нансена» тривала до середини 1923 р., коли завдяки кращим врожам з голодом більш-менш покінчено [13.351, с.2]. З її завершенням радянський уряд офіційно висловив глибоку подяку Ф. Нансену, він обраний почесним членом Московської Ради [13.366, с.3].

Ще до однієї з масштабних благодійних організацій можна віднести Червоний Хрест. В травні 1922 р. в Одесі вони відкрили харчовий пункт на 150 чол. [6.236, с.13], у вересні того ж року вже на 2 кухнях Міжнародного Червоного Хреста харчувалось 1 900 чол. У жовтні їдальні Червоного Хреста

видали 1 900 пайків. Усього Українським Червоним Хрестом видано 14 150 пайків [2.110, арк.16]. 3 листопада 1922 по травень 1923 р., в Миколаєві, Червоний Хрест обслуговував 8 їдалень, всього по губернії діяло більше 40 їдалень [2.29, арк.2–4]. В 1923 р. Червоний Хрест харчував у голодуючому Миколаєві 30 тис. осіб [2.61, арк.22–24].

Український Червоний Хрест здійснював харчування голодуючого населення, тільки в Одеській губернії видано до жовтня 1922 р. 5 тис. пайків, у Миколаївській – 9 тис. пайків [10.294, с.260], у листопаді в Одеській губернії – 9 тис., Миколаївській – 14 тис. пайків [2.128, арк.18–20]. 3 грудня 1922 по квітень 1923 р. Український Червоний Хрест харчував 5 тис. чол., зокрема, в Одесі – 3 тис., Миколаєві – 1,5 тис., Херсоні – 250, Єлисаветграді – 250 чол. [2.122, арк.14–15]. У Миколаєві в березні 1923 р. їм виділено 700 пайків для їдальні, в Херсоні – 800 пайків [2.127, арк.6]. У листопаді 1922 р. Червоний Хрест у Миколаєві увів у дію туберкульозний диспансер [2.28, арк.2 – 4], відкрив 2 аптеки [2.28, арк.160],

Для утримання голодуючих Червоний Хрест проводив лотереї. Про такі благодійні акції містилася інформація у довідці Українського Червоного Хреста, наприклад, від 7 лютого 1923 р.: «Усього випущено білетів на 12,5 млрд, 1 млн. білетів. Продано білетів на суму 7 млрд. Продаж відбувався без примусу, тривав майже чотири місяці. Зважаючи на конкуренцію з боку інших організацій, робота йшла порівняно повільно, але завершилася успішно». Підписав її секретар Українського Червоного Хреста В. Богров.

Велику допомогу надав Шведський Червоний Хрест мешканцям Старошведської волості Херсонського повіту [2.15, арк.8]. Перший благодійний вантаж від нього у 30 тис. п. прибув до Олександрівської – Пристані, мав 60 тонн зерна, 20 ящиків одягу, 2 – медикаментів, а також борошно, масло, рибу, какао, сільськогосподарський реманент, інструменти [2.66, арк. 8–9]. Надавав допомогу Німецький Червоний Хрест. Спочатку у жовтні 1922 р. його діяльність обмежилася підготовкою до боротьби з епідемією напередодні зими, згодом – до весняної посівної кампанії. 17

селах Одеського повіту видано посівний матеріал обсягом 1 500 п. жита. До Одеси прибув пароплав з вантажем продовольства і предметами першої необхідності – всього 13 350 п. Розподілили в Одеській губернії 3870 п., решту – в сусідніх регіонах [2.112, арк.60].

Всесвітня Єврейська Конференція Допомоги «Вереліф», утримувала 27 їдалень. До березня 1923 р. нею видано 285 660 пайків, у квітні – 651 330, у першу чергу допомога йшла інтернатам, а потім вже надавалася індивідуальна допомога. Вона виражалася в індивідуальній (видача посилок, білизни), груповій (видача групових посилок) допомозі за посередництва харчових пунктів, амбулаторій. Існували також різні види харчування: дитяче, дорослих, реконструктивна, медична, гуманітарна допомоги. Внаслідок усього цього врятовані від голодної смерті сотні тисяч мешканців Півдня України [2.18, арк.60].

Широко надавалася допомога дітям, зокрема створені дитячі дієтичні їдальні міжнародного товариства, в с. Дальнику харчувалося 350–600 дітей, їдальня в с. Татарці відпустила 500 пайків, їдальня для дітей у м. Ананьєвому харчувала 1 500 дітей [2.18, арк.15].

Помітне значення для Одеси мала допомога ЄСД – Європейської студентської допомоги, яка передусім надавала продовольчу допомогу. В 1922 р. студентами Одеси переважно опікувалася ЄСД через АРА. Їдальні працювали шість днів на тиждень, для харчування виділялися рис, пшоно, просо, бобові, картопля, м'ясо, какао та багато ін. Частина продовольства завозилася із-за кордону, решта закуповувалася на місцевих ринках. Роботу їдалень забезпечували самі студенти. Після припинення діяльності АРА 15 червня 1923 р. ЄСД виступила з ініціативою продовжити свою роботу. У 1924 р. УСРР підписала з ЄСД окремий договір [2.18, арк. 11].

Восени 1923 р. Американська секція ЄСД ще утримували в Одесі 3 їдальні, у жовтні вони обслуговували 1 335 студентів та 450 викладачів 9 одеських вишів. Вони отримували до 42 825 обідів на місяць. Протягом листопада харчувалося 1 448 студентів та 386 викладачів, які отримали

37 384 та 11 849 обідів відповідно [2.18, арк. 94]. Загалом з вересня 1923 по березень 1924 р. їми надано в Одесі допомогу продуктами та предметами першої необхідності на суму 25 350 крб. [2.18, арк.118]. Також вони виділяли одяг, забезпечував вищі необхідною літературою [2.19, арк.130].

Отже, незважаючи на очевидну потребу більшовизму приховати голод, врешті-решт довелося офіційно визнати факт гуманітарної катастрофи. Ця ідеологічна поразка відкрила доступ в радянську Україну міжнародних благодійних організацій. Після того, як голод в Україні визнано, «залізний занавіс» опущено, до Півдня України допущена іноземна допомога.

Спочатку країни Ліги Націй не планували допомагати радянській владі, але активна діяльність ряду громадських діячів (в першу чергу Ф. Нансена) спонукала розпочати підтримку голодуючого населення.

Якщо розглядати проблему в рамках Півдня України, то найбільш результативною виявилась допомога таких благодійних організацій як АРА, Джойнт, «Місія Нансена», Український Червоний Хрест. Їх основна діяльність зводилась до надання голодних пайків, організації та фінансування публічних їдалень для голодуючих, матеріальне забезпечення незахищених верств населення та інвестиції у сільське господарство. Ця допомога якісно відрізнялася від державної через те, що більшовики просто здійснювали перерозподіл в умовах кризи.

Однією з найкрупніших благодійних організацій, що діяла на Півдні, стала Американська адміністрація допомоги (АРА). Вона першою надіслала допомогу . На 1 серпня 1922 р. від АРА отримували харчування понад один мільйон осіб. Нею виділялося на Одещині 90 тис. пайків щоденно. Протягом 10 місяців 1922–1923 рр. на харчування хворих з фонду АРА виділено 205 410 обідів. Якщо зіставити число осіб, які одержували харчування, з кількістю населення голодних місцевостей, за даними радянської влади з 4 235 600 людей, а також з числом голодуючих (2 389 500 чол.), то вийде наступне співвідношення: 44% отримували харчування від АРА. У Південній

Україні «Джойнт» діяла у складі Американської адміністрації допомоги (АРА), в яку пожертвувалося близько 4 млн. доларів. У першу чергу «Джойнт» надавав допомогу дітям, під контроль взято опіку над дитячими будинками. «Джойнт» сприяв і розвитку сільського господарства, медицини, надавалася допомога лікарням, постачалися медикаменти, відкривалися нові або реконструювалися старі лазні. Вагомий внесок у подолання голоду внесла «Місія Нансена». В жовтні вона видавала 5 тис. пайків тільки в Одесі. У Миколаївській губернії функціонували 22 пункти харчування. Не оминув своєю увагою голодуючих степових губерній і Червоний Хрест. Велику допомогу надав Шведський Червоний Хрест мешканцям Херсонського повіту. Також у Південній Україні діяли такі благодійні організації, як «Вереліф», ЄСД та інші. Однак їх допомога не така помітна, як «Місія Нансена», АРА чи «Джойнт». Але і вони вклали вагомий внесок у подолання голоду. На березень 1923 р. припали останні повідомлення в пресі про голод 1921–1923 рр. Почалася експортна кампанія хлібом радянського уряду. Хліб знову почав вивозитися за кордон, незважаючи на те, що українське село ще не відійшло від голоду та посухи попередніх років.

Проаналізовані, суспільно-політичні процеси 1921–1923 рр. можливо охарактеризувати як спробу радянської влади досягти рівновагу між попереднім курсом «воєнного комунізму» та збереженням відносного контролю над голодним селом. Зіштовхнувшись з гуманітарною кризою, в значній мірі спровокованою власною політикою, більшовики не відмовились від свого курсу і не стали перенаправляти усі внутрішні ресурси на вирішення проблеми. Проте, хлібозаготівельні норми для південних регіонів щороку виявлялися нереальними. Для їх виконання знадобився чималий репресивний тиск на селянство. Під час реалізації продрозкладки, радянська влада використовувала різні методи – від вилучення «надлишків», до повної реквізиції всього майна. По відношенню до селян часто застосовувалася, кругова порука – колективна відповідальність за невиконання хлібоздачі. Все це відбувалося на фоні голоду, що вплинуло на посилення повстанського

руху. Лише усвідомлення комуністами перспективи переходу гуманітарної кризи до стану неконтрольованого хаосу змусила перейти до продподатку. Рішення X з'їзду РКП(б) не полегшало ситуацію. У 1921–1922 рр. після оподаткування не лишалось жодних залишків, а процедура сплати спочатку мало відрізнялася від практики «воєнного комунізму». Якщо взяти до уваги державну практику боротьби з голодом, то стане очевидно її неефективність. Перерозподіляючи харчі, більшовики змінювали географію голоду, а не кількість голодуючих. Єдиним дієвим інструментом подолання катастрофи виявились іноземні благодійні організації, фінансова діяльність яких дійсно зменшувала чисельність нужденних. Слід зазначити, що ні державна, ні закордонна підтримка українських селян повністю не вичерпували проблему.

РОЗДІЛ 4

НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ

4.1. Соціально-економічні наслідки голоду в Південноукраїнському краї

Без належної оцінки голоду 1921–1923 рр. в Україні – цієї найбільш цинічної форми політичного терору в історичному, правовому, соціологічному і політичному аспектах, неможливо дотепер навіть уявити нашу історію. У 1920-х р. український народ, особливо мешканці сільської місцевості, відчули на собі, мабуть, один з найжахливіших наслідків правління радянської влади в Україні – голод.

Це – перший державний терор, який більшовики застосували в Україні, щоб деморалізувати людей. У зв'язку з продовольчими труднощами і голодом збільшилося число крадіжок державного і особистого майна громадян, розбійних нападів. Становище ще більше загострилося після посухи 1920–1921 рр., коли навіть посівні площі скоротилися наполовину [5.209, с.78].

Люди об'єднувалися та утворювали загони, щоб протистояти «радянській чумі». Повстанські загони, переважно селянські, особливо активізувалися весною 1921 р. Однак комуністична партія, радянський уряд, продовжуючи характеризувати селянське повстанство як «політичний бандитизм», як «куркульську контрреволюцію», вживали жорстоких заходів до ліквідації повстанських загонів. Проти них діяла червона армія, яку також годувало українське населення, допомагали їй робітничо-селянська міліція, комнезами. Ворогом оголошувалася будь-яка людина, що виявляла свій протест. Найбільше страждало селянське населення, в якого вилучали рештки продовольчих запасів. Насправді це не лишки з врожаю, а фактична економія за рахунок недоїдання населення.

Встановлено, що Миколаївський губревком, приміром, вживав у цей час жорсткі заходи, карав викритих у поширенні чуток, що сіяли паніку, вживав таке покарання, як розстріл, щоб припинити дезорганізаторську роботу, як тоді вважалося, провокаторів, ворогів робітничого класу і селянства. У жовтні 1922 р. в Херсонському повіті ще діяли «бандитські» організації отаманів Свища, Архангела Михаїла та ін. Але страждали не тільки «бандитські угруповання», але й сільське населення, яке не могло сплатити податки.

У грудні 1921 р. за це тільки в Явкинському районі винесено 21 вирок стосовно неплатників податку. Їх покаранням стала конфіскація майна, ув'язнення від 8 місяців до 8 років, розстріли. Подібна практика поширилася в інших регіонах Півдня України.

Аналізуючи в черговий раз причини та наслідки голоду, виявляється, що це фактор, ефективніший за каральні експедиції влади «втихомирював» повстанців. Отже, нещадна хлібозаготівельна кампанія носила в своїй основі терористичний характер, тоталітарного режиму, основи якого вже закладалися, для придушення опору населення терором голоду.

Найбільше в цей час страждали діти, що залишилися без догляду, коли вмирали батьки, близькі. Їхня кількість збільшилася і за рахунок того, що їх на утримання відправляли з голодуючої Росії до України. Так, до України повинно прибути 75 тис. бездомних дітей з Росії. Але, як зазначали статистичні дані, вже на 4 листопада 1921 р. їх нараховувалося майже 100 тис. Особливо страждали діти молодшого віку, смертність серед яких складала 70%. На конференції лікарів закладів Охмадмладу від 25 квітня 1922 р. доводилося до відома АРА, що лікарі-педіатри вважають необхідним харчувати дітей віком від 1 до 4 років у спеціальних установах, а не з дітьми старшого віку. Всього взимку 1922–1923 рр. голодувало майже 2 млн. дітей, з них 700 тис., як зазначалося на Всеукраїнській нараді губернських відділів соціального виховання (лютий 1922 р.), загрожувала смерть від голоду. Не

вистачало дитячих будинків, де можна усіх розмістити. Діти ж поступали в Україну як з Росії, так і з українських сіл.

Прагнучи врятувати своїх дітей від голодної смерті, селяни везли їх до міст і залишали в лікарнях, установах та просто на вулицях. Установи, що надавали допомогу, не могли впоратися із такою кількістю дітей. В результаті діти залишалися на вулицях, поповнюючи лави безпритульних. Найбільше страждали сироти, ними ніхто не опікувався, вони часто ставали на шлях бандитизму, помирали. У січні 1923 р. тільки в Слободівській волості Тираспільського повіту Одеської губернії, наприклад, таких було 425 дітей [2.113, арк.15].

Влітку 1922 р. «Український Голос» повідомляв, що торгівля неповнолітніми дівчатами стала звичайним явищем, навіть матері продавали 10-ти або й 8-літніх дітей за шматок хліба. У цій же газеті друкувалися спогади італійського комуніста, який став свідком того, як в Одесі червоноармійці відбирали в дітей поживу, як діти борюкалися з собаками за кусок м'яса чи кістку, а малолітні дівчатка віддавалися морякам за хліб. Діти стали першими жертвами людоїдства. Після того, як закінчилася провізія, люди не нехтували нічим. Попереднє поїдання котів, собак, пацюків, гниючих відходів – все це стало звичним, повсякденним явищем у житті південноукраїнського суспільства в 1921–1923 рр.

Додатковим тягарем для українських селян став наплив великої кількості люду з РРФСР, Поволжя та інших губерній, яких Україна мусила утримувати. Біженці заповнювали міста, вмирали сотнями просто на вулицях. У 1921–1922 рр. Україна прийняла майже 440 тис. таких переселенців. Вони йшли двома потоками: офіційною евакуацією і самотужки. Були випадки, коли корінне населення міст залишало свої домівки та переїздило до села, бо вбачало там можливість виживання. Через втікачів Україні довелося ділитися своїми мізерними запасами із сотнями тисяч нових їдців. І таким чином кількість голодуючих швидко зростала.

Одним із найжахливіших наслідків цього, крім смертності, захворювань та ін., стала асиміляція населення. З початком голоду призупинилася «українізація» міст південного регіону України, а поповнення міського населення відбувалося за рахунок міграції голодуючих з Росії. Окрім очевидних людських втрат, він завдав непоправної шкоди та величезного морального удару українському національному життю. Голод фактично знищив народні традиції, звичаї та обряди, якими пишалося багате українське село.

Під час голоду тисячі людей покидали свої домівки і відправлялися на пошуки харчів, щоб врятувати себе, рідних і дітей. Але не всі вони поверталися додому. Одним із наслідків стало вимирання цілих сел. І причини цих витоків в аграрній політиці радянської влади. Так, плани хлібозаготівель, ніколи не були економічно обґрунтованими, фактично вони означали продовольчу диктатуру. У хліборобів вилучали все зерно, городину, сільськогосподарську продукцію. До цього долучалася і небувала посуха, яка тривала все літо і осінь, викликала різкий недорід, призвівши до нового, надзвичайного скорочення посівної площі під озимими та іншими культурами. Про жахливу ситуацію, яка склалася на селі знали всі, але ніхто не хотів звертати на це увагу.

Наслідки голодної розрухи важко позначились на селянському господарстві голодуючих місцевостей. Скорочення посівних площ стало першою пересторогою голоду. У 1921 р. в Україні для придушення національної самосвідомості вперше запроваджено терор голодом. Москва фактично випробувала його як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху. Голод став тим чинником, який приборкував бунтівних селян якісніше, ніж каральні експедиції.

В 1916 р. в Одеській губернії, наприклад, засіяно 1 515 590 дес., у 1921, за даними Статбюро, 1 764 079 дес. У тому ж 1921 р., за весняним опитуванням – 1 606 748, у 1922 р. – 1 156 320 дес. Таким чином, посіви скоротилися на 359 270 дес. [2.98, арк.3]. Поряд з несприятливими

соціально—економічними наслідками війни, негативно позначалася на посівній кампанії землевпорядкованість. Призвело до скорочення посівних площ, земельні переділи, які продовжувалися до 1923 р., погіршивши їх обробітку. Крім того, в ході аграрної революції, що мала на меті «осереднячування» села, зменшилася кількість заможних селянських господарств, відповідно впала товарність сільськогосподарського виробництва [4.199, с.37]. У степових губерніях в деяких місцевостях, вражених засухою, не повернули навіть насіння, зовсім не одержали ні зерна, ні соломи. Сухоелланецький волосний комітет допомоги голодуючим на Миколаївщині 1922 р. повідомляв, що стосовно весняної посівної кампанії становище загрозливо критичне, насіннєвого матеріалу немає, живий і мертвий інвентар з'їдений або проїдений, земля зовсім суха [2.32, арк.67].

За даними професора М. Б. Гуревича, у Південній Україні до війни вироблялося на одну душу сільського населення 72 п. хліба, вивозилося за кордон – 37, залишалося на їдця – 35 п. Восени 1921 р. чистий збір хліба по Україні дав на душу всього населення по 6 п., а сільського – 7,3 п. [4.165, с.20]. У голодних же регіонах, в тому числі в Миколаївському, Херсонському і Дніпровському повітах, хлібороби не повернули й частини насіння, валовий збір склав по 6 п. на душу населення [2.107, арк.20].

Восени 1921 р. в Одеській губернії засіяно 279 438 дес. озимої пшениці, для цього використали 1 956 066 п. зерна. Однак більшість посівів загинуло від посухи [2.85, арк.12]. Середня врожайність за 9 років (1905–1913 рр.) така: озима пшениця – 42,6 п.; озиме жито – 42,1; яра пшениця – 26,3; овес – 51,2; гречка – 26,4; бобові – 40,5; просо – 36,9; льон – 33,5 п. На 1921 р. ці показники зменшились майже вдвічі [2.93, арк.74].

У 1921 р. в Одеській губернії неврожай охопив 2 млн. 016 тис. дес. з населенням 1 млн. 143 тис. чол. В газеті «Червоний Миколаїв» вказувалося, що види реалізації податку на овочі в липні 1921 р. в Миколаївській губернії внаслідок сильної посухи дуже знизилися. Городини і посіви у поганому стані. Надії на покращення не мало.

Загалом у Південній Україні посівна площа скоротилася на третину, валовий збір урожаю 1921–1922 рр. склав 26 тис. п. Ця кількість не покривала навіть індивідуальних потреб населення у 86 млн. п. [2.36, арк. 42]. Хлібозаготівельний план 1921–1922 рр. виконано на 64%. У 1921 р. в УСРР зібрано лише 27,7% до урожаю 1916 р. Незважаючи на це, радянська влада вимагала збільшити вивезення хліба. Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу заготівель. Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово, що призвело до збільшення кількості голодуючих [10.266, с.483].

Хлібний дефіцит неврожайних губерній України в 1921–1922 рр. становив 35 млн. п., однак до РРФСР все ж таки вивезли понад 27 млн. п. Тільки неврожайна Одеська губернія вивезла майже 58 тис. п. зерна.

До нового врожаю в Одеській губернії в 1922 р. мали засіяти озимих – 223 101 дес. та ярових – 1 048 249 дес. Всього засіяно тоді озимих – 297 522 дес., ярових – 250 199 дес. Потреба в зернових продуктах перевищувала валовий збір, і складала 5 478 131 п., також пропонувався валовий збір – 2 309 875 п., не вистачало – 2 968 216 п. Але навіть при великому врожаї наслідки голоду дадуть про себе знати, бо розруха проявилася в усіх сферах життя.

Таким чином, у 1923 р. мало голодувати 169 337 чол.. Задана площа озимих та ярових посівів на серпень 1922 р. в Одеській губернії виглядала наступним чином: озимих – 883 102 дес., під яровими – 984 249 дес. [2.98, арк.19]. Якщо описати стан посівної на 1922 р. за 5-ти бальною системою в Одеській губернії, то вона оцінена так: в Одеському повіті: жито – 2,5; озима пшениця – 1; ярова пшениця – 2,5; ячмінь – 3; овес – 3; гречка – 3; просо – 2; кукурудза – 2,5; город – 3; сінокіс 3,5; ін. – 2,9. У Первомайському повіті: жито – 3,4; озима пшениця – 2,9; ярова пшениця – 3,3; ячмінь – 3,5; овес – 3,3; гречка – 2,9; просо – 2,7; кукурудза – 2,9; город – 3,1; сінокіс – 3,7; ін. – 3. У Вознесенському повіті: жито – 3,6; озима пшениця – 2,8; ярова пшениця –

3,4; ячмінь – 3,7; овес – 3,5; гречка – 2,9; просо – 3,1; кукурудза – 3,1; городина – 3,1; сінокіс – 4,1 [2.98, арк.18–19].

За даними Державного архіву Одеської області, у 1922 р. середня ступінь врожайності надзвичайно низька. У Лольницькій та Вельцькій волостях вона дорівнювала 0,18%, у інших – не перевищувало 50%. Виняток становили Курисово – Покровська та Стеваринівська волості, в яких ступінь врожайності дорівнював відповідно 96 та 82%. Потреба в насінні в 1922 р. в середньому по Одеській губернії виразилася в таких цифрах: ярої пшениці – 215 574 п., ячменю і вівса – 431 286 п., проса – 39 тис. п., кукурудзи – 111 360 п. Таким чином потреба міжнародної допомоги означилась в такій кількості насіння – 3 995 090 п., ранніх – 3 243 290 п., пізніх – 751 800 п. Малося у селян насіння – 223 467 п., допомога в насінні склала 3 995 090 п., ранніх – 1 976 317 п., пізніх – 247 160 п. Надавала держава: ранніх – 96 730 п., пізніх – 544 тис. п. Розміри нестачі посівного матеріалу становив 1 879 687 п. [2.98, арк.6] (Додаток Ж).

Урожай в степовому регіоні України в 1923 р. обіцяв селянству деякі лишки зерна, але через низькі ціни на продукти сільського господарства, довелося збути всі надлишки тільки для того, щоб задовольнити повсякденні потреби. Загалом наслідки голоду 1921–1923 рр. виявилися вкрай важкими для аграрного сектору й промисловості Південної України. Хоч із основних показників відбудовний період тривав до кінця 1923 р., окремі негативні тенденції зберігалися, особливо в сільському господарстві, аж до 1925 р. Так, низьким був відсоток господарств з робочою худобою. Характерною рисою цього періоду стала висока залежність селянських господарств регіону від чергового врожаю [10.304, с.342].

Складним залишався стан тваринництва, через брак кормів селяни не могли утримувати худобу. В Одеському повіті в 1920 р. налічувалося коней 229 350, великої рогатої худоби – 330 551, свиней – 276 743, овець – 130 152. У 1921 р. скорочення поголів'я склало приблизно половину. У 1921 р. в Одеській губернії було 983 тис. голів худоби. До початку сільгосподарських

робіт 1922 р. залишалося 487 474 голів. На їх годівлю необхідно 6,5 млн. п. Таким чином, бракувало 14 628 000 п. З голодуючих місцевостей переведено в урожайні рогатої худоби – 7 669 голів, коней – 354, овець – 940 [2.89, арк.61] (Додаток 3.2.). Поголів'я худоби порівняно з 1921 р. зменшилось в Миколаївській губернії на 58 %, у багатьох селах збереглося не більше 10 % худоби. В 1922 р. кількість голів худоби порівняно з 1921 р. скоротилось у Миколаївській губернії – на 58, в Одеській – на 61%. Загалом скотарство скоротилося більш, ніж наполовину [2.32, арк. 42].

За економічним планом восени 1921 р. в Одеській губернії в середньому повинно бути робочих коней – 79 398 гол., робочих волів – 10 080, корів – 58 610, овець – 82 157, свиней – 84 438, всього – 314 683. Таким чином, у відсотковому співвідношенні чисельність худоби зменшилася з 1920 по 1921 р.: робочих коней – на 81,5%, робочих волів – 43, корів – 67, овець – 98, свиней – на 47% [2.89, арк.18].

У серпні 1921 р. одна з миколаївських газет писала: «Кормів для худоби у волостях, постраждалих від посухи, немає. Особливо гостро це питання виразилось в Очаківському та Богоявленському районах. Тут селяни спішно продають худобу, залишаючи собі найнеобхіднішу кількість голів для ведення сільського господарства. Кормів достатньо для в Новоодеській, Возсіятській, Новобузькій і частково в Явкинській, Гур'ївській та Петровській волостях. Продаж худоби проходив повільно» [2.42, арк.21].

Однак потреби в худобі залишалися високими. У збірнику статей про голод 1921–1923 рр. В. Коган писав: «Об'їджаючи найбільш уражені повіти, в цілому ряді сіл ми спостерігали повну відсутність не тільки домашньої птиці, але і коней, рогатої худоби, в крайньому випадку – по кілька голів на волость. Худоба в голодуючих губерніях майже вся винищена. В Миколаївській губернії в 1921 р. налічувалося: коней – 11 557, корів – 11 098, у 1922 р. було всього коней – 7 702, корів – 7 578. За рік в Миколаївській губернії кількість худоби скоротилася на 32,7%, в Одеській губернії в 1921 р.

налічувалося коней – 229 350, корів – 330 551, у 1922 р. коней – 41 003, корів – 50 174 [6.240, с.50].

Богоявленський волосний комітет депутатів трудящих повідомляв, що з грудня 1921 р. по лютий 1922 р. від голоду померло 133 чоловіка, а найбільший пік спостерігався у лютому 1922 р. [2.70, арк.108].

19 листопада 1921 р. с. Каборга Анчекракської волості, потребність в худобі виглядала так: свиней – 222 гол., коней – 40, корів – 37 гол. На січень 1922 р. у Явкинській волості було 25 гол. робочої худоби, та 30 корів, які обслуговували понад 600 голодуючих чол. У 1922 р. Варварівська волость з населенням 4 780 чол., посівною площею – 1 323 дес. мала лише 725 гол. худоби, через що зібрано лише 4% врожаю, коли для населення потрібно 1 030 гол. худоби, щоб прокормити 2 597 гостро нужденних чоловік. [2.70, арк.59].

Згідно статистичних даних за період з 1916 по 1922 р. в Одеській губернії робочих коней скоротилося відповідно з 316 865 до 270 473 гол., тобто на 46 392 гол. свиней стало менше на 212 887 гол. Кількість великої рогатої худоби (в т.ч. корів) у 1922 р. зросла порівняно з 1916 р. на 50 243 гол., зменшилась стосовно 1921 р. на 62 103 гол. [2.89, арк.14] (Додаток 3.1.).

Улітку 1922 р. Південь України вразив новий неврожай. Посуха охопила 21 повіт. В особливо важкому стані знаходилося тваринництво. Загинуло 2 518 гол. худоби. Залишилося 65% сільськогосподарських знарядь, зруйновано 86 житлових і господарських будівель. Потреба в продуктивній робочій худобі склала: коней – 1 875, корів – 500, овець – 1 500, волів – 15 голів [2.98, арк.20]. Вся Розаліївська волость Тираспільського повіту Одеської губернії вражена неврожаєм. Кількість полеглої худоби досягла 2 400 гол. Вибуло 75% сільськогосподарських знарядь. Потреба в продуктивній робочій худобі склала 80%, а сільськогосподарського знаряддя – 75% [2.98, арк.21].

У Миколаївському повіті влітку 1922 р. не вистачало 73 тис. коней [2.8, арк.59]. В Одеському повіті кількість робочої худоби, за даними весняного

опитування 1922 р., становила робочої худоби 223 789 гол., молодняка – 176 598 гол. [2.98, арк.14] Тоді ж в Одеській губернії на 2 733 860 чол. припадало 537 080 гол. коней і волів, корів – 437 886 гол. [2.98, арк.14] (Додаток М).

Якщо у 1913 р. поголів'я коней на території Миколаївщини складало 123 144 (100 %), у 1921 – 121 328 (98,5 %), то у 1922 р. – 82 843 (67,3 %). Великої рогатої худоби у 1913 р. 129 254 голів (100 %), у 1921 – 111 193 (86,0 %), у 1922 – 86 429 (66,9 %), свиней у 1913 р. – 61 405 (100 %), у 1921 – 53 523 (87,2 %), у 1922 р. – 10 924 голів (17,8 %) [10.310, с. 60].

Президія окрвиконкому на засіданні робочої трійки Херсонського повіту 30 березня 1923 р. констатувала, що голоду, як такого поняття, вже немає. Але є бідність і недоїдання. Це важкі наслідки голоду. Під час якого зменшення худоби склало 60%. Водночас вказувалося, що люди забезпечені харчуванням, березнева позичка в Херсонському повіті розподілена повністю [2.121, арк.184].

Щодо тваринництва, то ця важлива галузь сільського господарства пережила катастрофічне падіння. Порівняно з 1916 р. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 42, свинарство – на 95%. Особливо гостро постало питання в конярстві, де на 66 тис. господарств припадало лише 63 тис. коней, безкінних господарств в окрузі 22 276, а малокінних – 14 282.

Збільшувалося поголів'я свиней, яких у 1922 р. налічувалося 9 655, лише в 1923 р. – 20 857 гол. [2.129, арк.18]. Відновлювалося тваринництво у Первомайському повіті, зростало поголів'я худоби, та її продуктивність, починаючи з середини 1923 р. Однак це перші паростки його повільного зростання.

Складним залишалося життя у містах, де значно скоротилася кількість підприємств. Валова продукція промисловості Миколаївщини у 1921–1922 рр. складала лише 12 % від 1913 р. Більшість цехів, таких заводів, як «Руссуд», «Ремсуд», «Темвод», простоювали або залишалися зруйнованими. Значних збитків зазнав Миколаївський торгівельний порт, який до революції

займав провідне місце у експорті сільськогосподарських товарів Півдня України. М. Калінін, який відвідав Миколаїв з агітпоїздом «Жовтнева революція», у червні 1922 р. відзначав порожні вулиці міста, занепад суспільного життя, ліквідацію ринкової конкуренції тощо. На початку 1920-х років на промислових підприємствах зарплату видавали не тільки готівкою, а й виробленою продукцією. Робітники не мали змоги прокормитись за допомогою карткової системи. За офіційною статистикою, в 1919–1920 рр. робітники одержували за твердими цінами по картках продукти харчування лише 20–25% від потреби, решту ж здобували завдяки купівлі – продажу або обміну (Додаток М).

Перехід від «воєнного комунізму» до НЕПу у Південній Україні мав свої особливості. Це роки подальшого погіршення економічної ситуації в українському селі, руйнування його продуктивних сил [8.254, с.67]. Важливу роль у селянському житті відігравала торгівля. Більшовицька спроба налагодити безготівковий товарообмін зазнала фіаско. Реалії життя змусили РКП(б) змінити ставлення до торгівлі і ринку, зокрема заопікуватися організацією державної торгівлі й створенням ринкової інфраструктури. Ще один із негативних наслідків – проблема безробіття. Так, у Миколаївській губернії на 1 жовтня 1922 р. перебувало на обліку 7 289 безробітних з числа кваліфікованих та 2 446 – некваліфікованих робітників. У 1922 р. з 59 043 працездатних в Одесі працювали 50 726, безробітних 8 317 осіб [2.89, арк.7]. Загалом в Одеському повіті Одеської губернії понад 169 тис. чол. не мали засобів до існування. До 1923 р. безробіття зросло на 95,5%. Якщо ж проаналізувати за статевою ознакою, то виявиться, що на 1 січня 1923 р. безробітних чоловіків – 53,9 % (17 875 осіб), жінок – 46,1 % (15 277 осіб), на 1 січня 1924 р. чоловіків – 58,3 % (37 774 осіб), жінок – 41,7 % (27 051 осіб). Зросла кількість безробітних з числа молоді.

Завершуючи, слід підкреслити, що події 1921–1923 рр. мали руйнівний вплив на економіку країни. Зниження продуктивності в аграрному секторі виробництва пов'язане з цілою низкою факторів. По-перше, на початку 1920-

х років радянське сільське господарство потребувало ґрунтовної модернізації, оскільки більшість робіт, як і в дореволюційний період, виконувались за рахунок енергії робочих рук та тяглової худоби. Низький рівень механізації з відсутністю практики застосування результатів науково-технічного прогресу робили радянське село дуже відсталим. Відносно стабільний рівень врожаю досягався за рахунок надлишку робочої сили. Внаслідок голоду сільське населення суттєво зменшилось, як за рахунок прямих втрат, так і внутрішніх міграцій. Можна сказати, що політика, спрямована на механізацію аграрного сектору, яку розпочали більшовики в період НЕПу, була єдиним способом уникнути нових продовольчих криз. По-друге, внаслідок голоду суттєво зменшилися посівні площі. Якщо по Миколаївській губернії в 1920 р. вони складали 1 335 379 дес., то в 1922 р. – 666 тис. дес. В Одеській губернії посіви скоротилися більше, ніж на 359 270 дес. Якщо взяти ситуацію в цілому, то у Південній Україні кількість орної землі скоротилася на 30%. По-третє, знизився і загальний рівень обробітку ґрунту. Потреба селян у плугах, культиваторах задовольнялася тільки на 3,5%, а зношеність реманенту становила 50–70%. В Розаліївській волості Тираспільського повіту Одеської губернії, станом на липень 1922 р. зношеність сільськогосподарських знарядь праці взагалі склала 75%. По-четверте, колосальних втрат зазнало тваринництво. У 1922 р. без худоби залишилися 80% господарств Одеської губернії. В тому ж році у Миколаївській губернії загальне поголів'я худоби зменшилось на 58%. Найбільших втрат зазнало свинарство та конярство. Так, в Водопійській волості з кількох тисяч коней залишилося тільки 100 голів. Українське племінне тваринництво фактично втрачено, на його відновлення пішли десятки років. Внаслідок голоду 1921 – 1923 рр. суттєво знизився рівень міського життя. Гострою стала потреба у працевлаштуванні, забезпеченні продовольством, житлом. Розруха сільського господарства відкладала індустріалізацію на невизначений термін, що багато в чому обумовило жорсткі перетворення доби сталінізму.

4.2. Демографічні втрати та санітарно-епідеміологічна ситуація в голодних 1921–1923 роках

До останнього часу точну кількість жертв голоду 1921–1923 рр. в Україні не встановлено, хоча історики та демографи наводять цифри від 235 тис. до 500 тис. чол. Загиблих у Південній Україні, а загальні втрати в України сягали від 1 млн. до 1,5 млн. чол. Але в будь – якому випадку мова йде про сотні тисяч безневинних жертв. Проте критерієм масштабності трагедії є не лише цифри, а й здатність кожної людини сприймати чуже горе як своє. Всеосяжність цієї національної катастрофи можливо збагнути лише глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною [5.214, с.68].

Перші випадки голодних смертей зареєстровано у найбільш неврожайному Гуляйпільському повіті на Запоріжжі на початку жовтня 1921 р. [10.299, с.150]. У цей же час у с. Старобогданівка та с. Новобогданівка Корениської волості Миколаївщини зареєстровано 322 голодуючих. У Водопійській волості наприкінці листопада 1921 р. зареєстровано голодуючих 2 570 дітей [2.72, арк.48–54]. У селах Балацківської волості голодувало понад 4 426 чол. [2.72, арк. 69,70–71 зв.]. В цей же час у с. Воскресенськ, с. Покровка–Куцуруб, с. Ульянівка, с. Балабанівка та с. Анчекрак голодувало 1 946 чол. [2.75, арк. 98–99, 160–161 зв.]. У грудні 1921 р. в Єфінгарській волості нараховувалося тільки понад 230 дітей і підлітків, які гостро потребували допомоги, а в Тернівській волості 601 чол. голодував. Наприкінці 1921 р. голодуючих в Полтавській, Кисляківській та Горожанській волості налічувалось 7 146 чол. Таким чином в зазначених місцях нараховувалося 17 241 чол. В середині грудня 1921 р. газета «Червоний Миколаїв» опублікувала деякі дані про голодуючих. Таких тільки в Миколаївському повіті у 17 волостях налічувалося 36 374 чол. [2.78, арк.65] (Додаток Б.3.). А в 19 Херсонських повітах голодувало 46 352 чол.

Тоді ж Сейдемнухський волкомітет Херсонського повіту допомоги голодуючим повідомляв, що в волості зареєстровано 2 випадки голодної смерті, вказувалося на необхідність негайної допомоги, наголошувалося, що чимало смертей не було зареєстровано.

Звернемося ще до деякої статистики голодуючих південноукраїнських територій. Загалом у Миколаївській губернії в 1921 р. проживало 1 412 478 осіб, у Одеській – 1 346 256. Голодувало, за даними Губкомпомголу, на березень 1922 р. тільки сільських жителів 573 944 чол., а вже в травні 684 732 чол. В Одеській губернії у травні голодувало 520 тис чол. На той час світ ще не пройнявся трагедією українського населення, а жахливий голод продовжував поширюватися Півднем України. До Катеринославщини, Запоріжжя та Донеччини наприкінці 1921 р. додалася Миколаївщина та Одещина. У січні 1922 р. кількість голодуючих сягнула 1 млн. 890 тис. осіб, у березні – 3 млн. 250 тис., в червні – 4 млн. 103 тис. В анкеті про обсяги голоду в Дніпровському повіті наводилися такі цифри. В Новозбур'ївській волості проживав 6 861 чол., дорослих – 3 392, дітей – 3 469. Голодувало 596, з яких дорослих 210, дітей – 386. Харчувалося в АРА – 321 дитина. У Старозбур'ївській волості за населення в 2 804 осіб, дорослих – 1 807, дітей – 997, голодувало – 390 осіб, з яких дорослих 140, дітей – 250. Харчувалися в АРА – 150 дітей. В с. Чулаківці з 3 440 чол., з них дорослих 2 030, дітей – 1 410, голодували 373 людини, дорослих – 193, дітей – 180. Захворіло 24 людини, з них 16 дорослих, 8 дітей. Смертність склала 5 осіб, з яких дорослих 2, дітей – 3 [2.118, арк.48].

У 1920 р. газета «Червоний Миколаїв» констатувала, що в січні поточного року в Миколаєві зареєстровано 15 випадків голодної смерті. У березні до Миколаївського виконкому знову почали надходити відомості про жахливі картини голоду. У Калинівському повіті голод набув жахливих масштабів, нараховуючи 14 випадків смерті від голоду. Голодувало 70% людності. В селі Пересадівці голодували всі жителі.

Допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняла лише 10% населення. «Потрібна негайна допомога», – робила висновок газета. Взимку 1922 р. вказувалося, що в Миколаївській губернії зареєстровано до 500 тис. голодуючих, велика кількість випадків голодної смерті [2.55, арк.10]. Так, 6 березня газета повідомляла: «Голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської волості, голодує ще Кисляківська. Трапляються вже випадки смерті від голоду. Кількість голодуючих за лютий збільшилася порівняно з груднем на 60%». У Миколаївському повіті тільки в жовтні голод призвів до 764 випадків захворювань і 199 смертей селян [5.199, с.82].

Статистичні дані про населення в Одеській губернії на лютий 1922 р. такі: в м. Одесі та повіті проживало 604 тис. осіб, сільського населення у 5 повітах – 1 445 000 чол. У Вознесенському повіті серед 63 341 чол., голодуючих 17 414, з них майже 6 тис. дітей. У Тираспільському повіті проживало 182 107 чол., голодуючих дорослих 34 366, дітей – 28 634.

У лютому 1922 р. Одеський повіт, як найбільш постраждалий від голоду, налічував 144 171 голодуючого, Вознесенський повіт – 30 тис., з яких дітей близько 30%. Постраждали від неврожаю і голодували такі волості Березівська, Ландауська, Завадовська, Раснопольська, Новопокровська, Веселинове і 5 сіл Демидівської [2.77, арк.62].

Голод досягнув свого максимуму весною 1922 р. Проте кількість голодуючих у різних документах визначалася по-різному. За даними Наркомату охорони здоров'я, у березні 1922 р. в Україні голодувало від 2,5 до 3,8 млн. чол., тобто 15% населення неврожайних губерній. Відділ інформації ЦК Допгол ВУЦВК вказував, що в березні кількість зареєстрованих голодуючих зросла від 3,2 до 3,8 млн. чол., або 34,2% населення. У доповідній записці працівника ВУЦВК М. Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та Миколаївській губерніях від 30 червня 1922 р. зазначалося, що взимку 1922 р. голодувало від 30 до 80% населення. В подальшому автор констатував деякий спад

голоду. До травня, за його даними, кількість голодуючих скоротилася на 10%, протягом наступного місяця – ще на 20 і до 15 червня – ще на 35% [5.199, с.52].

Незважаючи на деякі статистичні розходження, усі документи засвідчують одне – за інтенсивністю і масштабами голод в Україні, суттєво не відрізнявся, від голоду у Поволжі, а подекуди й перевищував його. Так, у березні 1922 р. голодуючих у Вознесенському повіті 17 414 чол., з них близько 6 тис. дітей, у Тираспільському – відповідно 34 365 та 28 634 чол. Померли тисячі людей [2.84, арк.70]. Канадський дослідник з української діаспори Р. Сербин зазначав, що тільки в березні 1922 р. міліція підбрала на вулицях Одеси 1 060 трупів. Там щоденно знаходили від 500 до 1 500 померлих, він же зазначав, крім того вмирало від голоду та хвороб майже 2 тис. – 3 тис. чол., стверджуючи, що до березня в Дніпровському повіті померло 5 тис., а в Херсонському – 5 400 чол.

Звісно, не завжди можна розрізнити, коли людина померла від голоду, чи від хвороби. Фактично ж смерть часто спричинялася і одним, і другим. Так, у листопаді 1921 р. «Канадський Українець» твердив, що в Харкові холера щоденно забирає 15 тис. людей. Український Червоний Хрест давав набагато меншу кількість, але й він визнавав, що на вересень 1922 р. від холери померло 27 660, від тифу – 23 723 чол. Вмирали також люди від цинги. Як видно з вищенаведених фактів, інформації про кількість смертних випадків, спричинених голодом, холодом та епідеміями, неточні і навіть суперечливі.

Власне, проблема встановлення числа жертв трагедії двадцятих років залишається нерозв'язаною дотепер. Все ж таки на підставі навіть тих неповних даних, які надруковані газетами, можна припустити, що померло тоді від голоду, холоду і пошестей не менше одного мільйона чол. [7.246, с.187]. Так, тільки у Херсонському повіті у 1922 р. налічувалося 177 942 чол. голодуючого населення, дорослих – 92 880 та дітей – 84 062 [2.72, арк.58 – 59]. У січні 1922 р. в Миколаївському Херсонському та Єлисаветградському

повітах населення складало 763 172 чол., голодувало – 478 604 чол. [2.65, арк.101].

З січня по березень 1922 р. в Миколаївському, Єлисаветградському, Херсонському та Дніпровському повітах з 1 367 047 чол. голодувало 728 735, а це 53% населення Миколаївської губернії. За цей час захворіло 23 128 осіб, тобто 31%, померло 8 176 осіб, серед яких 3 596 дітей. Смертність на ґрунті голоду склала 1,25% голодуючих [2.89, арк.60] (Додаток Б.2). У Петрівській волості в 1922 р. з 4 925 чол. голодувало 916, в січні голодувало 957, у лютому – з 4 169 чол. 1 158 голодували, у березні з 4 228 чол. 1 568 голодувало, у квітні з 4 252 чол. – 2 657 чол. Тобто з січня по квітень кількість голодуючих збільшилася на 1 741 чол., а населення скоротилося на 673 людини [2.70, арк.318–321]. У лютому 1922 р. голодуючих в м. Очакові 1 467, у Воскресенській волості – 800 чол. [2.83, арк.60]. Сухоеланецький волкомдопгол писав, що: «голод у всій своїй руйнівній силі і жорстокості охопив всю Сухоеланецьку волость: в територіальному сенсі 60% всього населення голодує, допомогу отримують всього 30%. У Водопойській волості голодувало: у Водопої дітей до 13 років – 521, від 13 і старше – 226; у Мішково – Погоріловому: дітей до 13 років – 209, від 13 і старше – 134; у Широкій Балці відповідно 124 і 74. Всього у волості голодувало дітей до 13 років – 938, від 13 і старше – 443 [2.79, арк.8]. Голодуючих у Пересадівській волості у березні 1922 р. 200 [2.70, арк. 116 – 116 зв.], у Варварівській – 3 200, у Коренихській – 916, у Водопійській волості – 2 313 [2.70, арк. 163]. В Розальївській волості Тираспільського повіту голодуючого дорослого населення 1 095 чол., дітей – 1 170, смертність досягла 15% [2.101, арк.11].

Тільки з січня по квітень 1922 р. в результаті систематичного недоїдання на Півдні республіки захворіло 268,3 тис. чол. До вересня 1922 р. їх кількість досягла 490,3 тис. Опір організму знижувався, голод загострив чимало хвороб і сприяв поширенню пошестей. Значно зросла смертність населення. Іноді гинули цілі хутори і села. Важкий стан складався і в промислових центрах Півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні. Так, в

Одесі з січня по квітень 1922 р. смертність населення зросла з 2,3 до 3,7 тис. чол., одночасно народжуваність знизилася з 231 до 69. За даними Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК, «загальна втрата чисельності голодуючого населення складала 235 тис. душ при природному збільшенні в 70 тис. душ». Ці дані неповні, оскільки лише Миколаївська губерньська комісія по боротьбі з наслідками голоду визначила зменшення населення в краї у 148,4 тис. чол., тобто приблизно на 10,5%. За даними Наркомздорів'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіли на холеру 24,4 тис. чол., черевний тиф – близько 19,6 тис., на висипний – 136,6 тис. та на зворотний – 141,7 тис. чол. Значно зросла смертність населення [5.199, с.85]. Найжахливішою була смерть від голоду. Від голодної смерті люди опухали, а після висихали і перетворювалися на скелети. Ходячі «трупії», які їли псів, котів, макуху, лободу тощо. У відчаї одні божеволіли, інші відбирали в себе життя, деякі впадали в апатію, або протрацію. Люди ставали прямими жертвами повного фізичного виснаження, кишково-шлункових отруєнь, тифу, репресій, канібалізму, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу. Імунітет голодуючих значно послаблений, їх організми не могли опиратися багатьом хворобам. З кожним днем збільшувалося число захворювань на ґрунті голоду, інколи цілі волості суцільно вимирали. Водночас медичні працівники нерідко недостатньо враховували важливість особливо ретельного спостереження за хворими, вивчення та статистику захворювань, породжуваних голодом.

Перш за все усі захворювання, що мали незначний відсоток смертності раніше, внаслідок виснаження організму мали небувалий відсоток у нових умовах. Так, кір супроводжувався часто гангrenoю ясен, переходом в аденому майже у третині випадків. Це спостерігалось, приміром, у Миколаївській губернії. Інтервали між нападами поворотного тифу скоротилися до 1–2 днів, смертність серед юнаків від нього небувала. Висипний тиф з позитивною реакцією Weil–Felix'a протікав дуже важко, при

субфебрильній температурі, часто без висипу. Вакцинація проти віспи не захищала від захворювання. Хірургічні випадки протікали дуже мляво, а іноді з несподіваними результатами. Так, прості переломи не зросталися, як, наприклад, у випадку в Херсоні, коли протягом 8–10 місяців, після добре проведеної операції зафіксували несподівану раптову смерть, а також смерть при зніманні швів, також в м. Херсоні – при оперованій грижі. Часто зустрічалася суха гангрена кінцівок. З хвороб які спричиняв голод головне місце займала набрякла хвороба, кількість хворих зростала надзвичайно швидко. Майже скрізь спостерігались набряклі хвороби, важко протікаючи, даючи в більшості випадків половину смертності. Розрізняли 1-й період – набряклий, з великим числом видужань, та 2-й – повного зникнення набряків і різкого схуднення, що майже завжди закінчувалося летально. Завжди – брадикардія і повна адинамія, хворі мляві, апатичні, сидять з похиленою головою. Коли до них звертаєшся, дуже дратуються, і тільки просять їсти. Поліурія стала частим явищем. Смерть раптова, спокійна: пульс зникає, тони серця не чутні, а дихальні рухи ще ясно помічаються кілька годин.

Крім набряклої хвороби, стали поширеними коліти, ентеро-коліти, ентероптози, заворот кишок. Випадків цинги небагато, а в деяких місцях її не було зовсім. Неврастенія різка і важка, скрізь психози. Серед шкіряних захворювань особливо поширені фурункульоз, екзема, аменорея – пониження сексуального лібідо, одним словом, депресія ендокринної системи. Нерідкі летальні випадки від отруєнь різними сурогатами. У грудні 1921 р. тільки в Миколаївській губернії перехворілих і померлих: висипом – 15 188 чол., від зворотних хвороб – 27 414, черевних – 11 969, оспних – 3 315. В Одеській губернії: від висипки – 12 341, зворотних хвороб – 31, черевних – 868, корі – 9 898, скарлатини – 8 137, віспи – 4 645, грипу – 22 642, дизентерії – 3 667, цинги – 1 367, сибірської виразки – 266, холери – 300 чол.

Аналіз показав, що Південь України охоплений різноманітністю інфекційних захворювань. Так, у 1922 р. в Одесі інфекційних захворювань серед населення: висипний тиф – 11 443, черевний тиф – 1 986, повторний

тиф – 4 756, смертність склала – 1 932 випадків. На Миколаївщині захворювань висипним тифом 3 564, черевним тифом – 1 128, повторним тифом – 2 355, хвороб на ґрунті голоду – 26 740, загальна смертність становила 7 841 чол.

У більшості волостей відсоток смертності від голоду та виснаження склав 10 – 15% [2.98, арк.14]. Так, у Херсоні річна смертність навіть після війни не перевищувала 6 – 8%, в січні 1921 р. відсоток смертності від усіх заразних хвороб склав 6,3, а смертність від хвороб пов'язаних з голодом – 13,5%. У лютому 1922 р. смертність від висипного тифу становила 9,8%, від заразних хвороб – 26%, від голоду – 40%. Отож смертність від голоду набагато перевершила смертність від усіх заразних хвороб. У Херсоні в 1920 р. на 1 тис. чоловік від епідемій померло 29,2%, у 1921 р. – 34,5%, від голоду – тільки 2,2%, у січні ж 1922 р. від епідемій – 6,1%, від голоду – 49,8%, в лютому від інфекцій – 8,7%, від голоду – 63,5%. Відсоток смертності серед дітей майже скрізь дорівнював 50%. Так, в Херсоні з 128 дітей, переселених з Донбасу та розміщених в ізоляторах, з грудня 1921 по березень 1922 рр. залишилося живими 56 чол.

Одним із найжахливіших явищ, що загрожували поширенням кишкових епідемій, стало надзвичайно індиферентне ставлення до наповнення моргів, погребіння померлих і спостереження за кладовищами. Невистачало робочих рук, тяглової сили, автотранспорту. В селах трупи довго чекали поховання. Так, в Одесі на Молдованці трупи лежали на вулицях по 7–10 днів. Населенню не було до кого звернутися, кілька днів небіжчика тримали вдома, а потім, не отримуючи допомоги, озлоблено викидали на вулицю, або підкидали в морги, де щодня вранці знаходили 16–20 підкинутих трупів. Морги переповнені, кишіли паразити. Трупи лежали в них по два-три тижні. На кладовища звозили часто ручними візками, на яких потім перевозили продукти. Якщо могили не викопувалися, то трупи горами звалювалися, або ж кидалися в «братські» могили, по 250 чол. Ями не заривалися, тому трупи, або їх залишки вільно розтягувалися голодними

птахами. Можна на великій відстані один від одного знайти окремі частини трупа, їх число росло надзвичайно швидко. Трупи заповнювали всі каплиці, морги, кладовища.

За даними Наркомату здоров'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях хворіло на холеру 24,4 тис. чол., на черевний тиф – майже 19,6 тис., на висипний – 136,6 тис. та на зворотний – 141,7 тис. чол. А за 9 місяців вже зареєстровано в Україні 140 тис. випадків висипного тифу, 260 тис. – поворотного тифу, 105 тис. – черевного тифу, 13 тис. – холери і 35 тис. – віспи, приблизно половина хворих померло [7.245, с.118]. Всього восени 1922 р. у Південній Україні голодувало майже 2 млн. дітей, з них 700 тис. загрожувала голодна смерть.

У наказі дніпровського повітового виконавчого комітету 26 квітня 1922 р. вказувалося, що «Через оголошення Дніпровського повіту і його міст загрозливими по холері та наявність у значній кількості інших видів заразних хвороб і з метою попередження виникнення та розвитку епідемій Дніпровський повітовий виконавчий комітет наказує в триденний термін привести в санітарні умови усередині і зовні займані будинки, двори і прилеглі до дворів частини вулиць. Всім громадянам повіту і міст очистити двори і прилеглу до них частину вулиці від сміття, спалюючи його або закопуючи в землю. На базарах припинити продаж харчів у вареному вигляді, не маючи на нього дозволу». У липні 1922 р. у зв'язку з насуванням епідемії холери Дніпровський повітвиконком наказав міліції та здороввідділу виставити санітарне спостереження та загони поліції поблизу берегів Дніпра. Торгівлю їстівними продуктами на базарах проводити за такими правилами: а) продукти харчування не повинні продаватися із землі; б) всі продукти повинні прикриватися сітками, папером; в) посуд має митися після кожного вживання [2.50, арк.27].

У 1921–1922 рр. Одеський повіт переніс епідемію тифу. Місцеве населення вкрай виснажено голодом і його наслідками, хвороами. Лікарні

намагалися боротися з епідеміями, однак в них не малося необхідних засобів і ліків [2.123, арк.4].

Встановлено, що невідома вся кількість померлих, не всі летальні наслідки реєструвалися. У Херсоні в січні 1922 р. зареєстровано 574 хворих від голоду, з них 138 померло, поховано на кладовищах 761 небіжчика. У лютому хворих зареєстровано 560 у лікарнях, з них померло – 295, тобто більш половини. Поховано ж тільки на єврейському кладовищі 339 останки, на православному – 358. Всього в лютому в Херсоні поховано 1 824 людини, у березні – 2 036 [4.173, с. 72]. Скорочувалася загальна кількість населення. Якщо в січні – березні 1922 р. в Херсоні народилося 918 осіб, то померло в п'ять разів більше – 5 405. У чотирьох містах Миколаївщини за цей час з'явилося на світ 1 199 осіб, а пішло з нього – 7 323 [2.14, арк. 36]. Добренський волосний комітет допомоги голодуючим відзначав, що з 3 800 чоловік голодувала майже третина, значна частка харчувалася сурогатами. У грудні того ж 1921 р. олійниці, що були годувальницями волості, працювали один день на тиждень, а згодом і зовсім закрилися, після чого кількість голодуючих різко збільшилось до половини. Близько 2 тис. чол. не мали засобів на існування. Смертність доходила до 6 – 8 чол. на тиждень. На той час відкрився лише один харчувальний пункт. У березні смертність досягла до 3–5 осіб щодня. Епідемія тифу і віспи охопила голодуючих і не голодуючих. До кінця березня голодувало майже 90% населення, смертність досягла до 10 і більше чол. на день.

Населення доведено до злиднів, не було кормів для худоби, взагалі уціліла чверть коней, молочної худоби – до 40%. В середньому кожного дня помирало 4 людини. На ґрунті голоду збільшилась і кількість хворих. За даними Новопавлівського волосного комітету допомоги голодуючим, кількість голодуючих і померлих у волості у грудні – 26, січні – 65, лютому – 90, березні – 177. У березні 1922 р. у Калинівській волості з 1 тис. чол. 402 голодувало, 6 померло. У Привільнянській волості хворих на ґрунті голоду дорослих – 298, померло – 312; дітей захворіло – 154, померло – 364. У квітні

захворіло дорослих 49, померло – 31; дітей захворіло – 54, померло – 43. [2.70, арк. 165].

У 1922 р. в Миколаєві померло від туберкульозу 100, тифу – 500, голоду – 293, корі і дизентерії – 33, запалення легенів – 140, запалення кишечника – 174, цинги – 15, запалення нирок – 31, запалення серцевих м'язів – 115, холери – 436, віспи – 4, загальних хвороб – 263, скарлатини – 7, старості – 116, хвороб печінки – 1, разом 2 228 чол. [2.123, арк.5].

Динаміка зростання голоду невітішна. Кількість голодуючих збільшувалась, щоденно помирили люди. Так, по Воскресенському повіту лише за період з 1 по 10 квітня 1922 р. померло 30 чол., серед них 12 дітей. В Куцурубі – Бейкушській волості за квітень 1922 р. захворіло 178 чол., померло – 62 [2.70, арк.156]. За травень цього ж року голодуючих по селах Привільнянського району нараховувалось 2 475 чол., хворіло – 35, смертність склала 33%. Подібна картина спостерігалась у всіх волостях губернії. Наприклад, в Калинівській волості з 1 по 20 червня 1922 р. зареєстровано 1956 голодуючих, хворих – 89, померло – 29 чол. А вже у наступні 10 днів, з 20 по 30 червня, у тій же волості голодуючих 3 160, хворих – 109, померло – 46 чол. У Возсіятській волості в цей час кількість голодуючих сягнула 4 037 чол., хворих – 1 573. В Сухоеланецькій волості голодуючих – 2 318, хворих – 206, померлих – 39 чол.

Зокрема виділимо Ольгопільську волость. Тут за період з 15 по 30 червня 1922 р. кількість голодуючих сягла 9500 чол., хворих – 380, померлих – 120 [2.74, арк.34]. Ці показники одні з найбільших серед інших волостей в губернії за відповідний період. Якщо взяти до уваги Кисляківську волость, можна побачити, що чисельність голодуючих там набагато нижча, кількість хворих та померлих майже така ж сама, як і у Ольгопільській волості. Так, в с. Олександрівка Кисляківської волості голодуючих у другій половині липня – 1 069, хворих – 71, померлих – 23. На хуторі Пузирі Кисляківської волості голодуючих – 466, хворих – 31, померлих – 6. В с. Святотроїцьке Кисляківської волості голодувало – 470, хворих – 7, померлих – 7. Всього по

Кисляківській волості за період з 15 червня по 1 липня 1922 р. зареєстровано голодуючих – 4699, хворих – 322, померлих – 115. [2.76, арк.114]. А на 22 липня 1922 р. в цій же волості 4 565 голодуючих, хворих – 569, померлих 115 чол.

28 липня 1922 р. голова Явкінського волосного комітету допомоги голодуючим в доповіді зазначав: «в Явкінській волості число голодуючих мас з кожним днем збільшується як дітей так і дорослих. З 25 травня по волості зареєстровано дітей 1 556, дорослих 1 660 чол. Захворювань на ґрунті голоду 306 дорослих, 176 дітей. Померло 32 людини, серед яких 10 дітей».

У зведенні про кількість голодуючих, хворих та померлих від голоду показано, що в Водопійській, Горожанській Новопавлівській, Новобузькій волостях за період з 1 по 15 липня 1922 р. голодувало – 29 806, хворіло – 17 293, померло – 253 чол. У цей же час в Калинівській волості померло від голоду 12 дітей і 30 дорослих. За період з 15 по 31 липня 1922 р. по Сухосланецькій Балацькій та Явкінській волості зареєстровано голодуючих – 11 781, хворих – 1 110, смертей – 147. По Водопійській, Корениській, Полтавській, Кисляківській, Привільнянській, Варварівській, Тернівській, Палацківській волостях за період з 15 липня по 1 серпня 1922 р. зареєстровано голодуючих 23 951, хворих – 1 111, померлих – 328 чол .

Починаючи з серпня 1922 р. кількість голодуючих та померлих від голоду повільно зменшувалась. Так, у Кисляківській волості у серпні голодувало 3 977 чол., хворих – 147 чол., померлих – 27. Станом на 1 жовтня в цій же волості голодувало вже 3 090 чол., хворіло – 33, померло – 8. А на жовтень 1922 р. ця цифра стали ще меншою: голодуючих – 2 690 чол., хворих – 68, померлих – 7 чол.

Проте така тенденція, на жаль, спостерігалась не в усіх волостях губернії. Так, у першій половині вересня в Калинівській волості кількість голодуючих дорівнювала 3 520 чол., хворих – 75, померлих – 29 чол. З 15 вересня по 1 жовтня у цій волості кількість хворих досягла 83, померлих 25 чол. У першій половині жовтня в Калинівській волості хоча хворіло тільки 35

чол., померло – 7, продовжували голодувати 3 520 чол. По волостях Миколаївського повіту за період з 1 вересня по 1 жовтня 1922 р. з загальної кількості населення 7 795 чол., зареєстровано голодуючих – 3 972, хворих – 300, смертей – 148 чол.

У Миколаївській губернії з 15 жовтня по 1 листопада голодувало – 216 чол., хворіло – 89, у Тернівській волості голодуючих 1 710 чол., хворих – 65, померло – 4 чоловіка [2.78, арк.14].

На території Миколаївщини за січень 1922 р. з 513 944 чол. захворіло – 7 598, смертність склала 4 487 чол. В лютому на 522 368 чол. захворіло – 12 168, померло – 7 326. У березні з 622 727 захворіло – 17 443, померло – 9 049. У квітні з 719 788 чол., захворіло – 32 238, померло – 15 447. У травні з 686 801 чол., захворіло – 33 433, померло – 20 966. У червні з 569 792, захворіло – 39 061 та померло – 29 784 людина. У липні з 639 278 чол. захворіло – 49 372 померло – 35 003. У серпні з 604 874 чол. захворіло – 66 336 померло – 38 844 чол. Таким чином спостерігаємо що пік захворювань та смертності припав на серпень 1922 р.[2.36, арк.42].

Погіршувало стан здоров'я людей і вживана їжа. Зазвичай через півгодини після їжі з'являлася блювота, колір обличчя ставав жовтуватим, все обличчя виглядало сильно змарнілим. Часто різко звужувалися зіниці, пульс досягав 50–60 ударів. Спостерігалися також отруєння, зокрема деякими видами гірчичної і абрикосової макухи (перша містила сінігрії). Ряд видів сурогатів викликав різкі шлунково-кишкові явища (курій, лобода, висівки та ін.).

У м. Херсоні, наприклад, мали місце особливо жахливі отруєння макухою з абрикосових зерен. Тільки в 1-й робітничій лікарні зареєстровано 26 випадків отруєння, з них 13 зі смертельними наслідками. Смертність на території губернії зростала з кожним днем, жахи голоду стали для населення загрозливою дійсністю. В Одеській губернії серед медичного персоналу зафіксовано чимало голодних захворювань, тільки в 1-й робітничій лікарні з 85 осіб співробітників хворіли набряклою хворобою – 20, причому за січень і

лютий померло 7, один з померлих – лікар. У Херсонській народній лікарні хворих 11 осіб, померлих 4 співробітники. В Херсонському повіті голодувало більше половини медичного персоналу [6.240, с. 40].

В 10 волостях Миколаївської губернії з 15 травня по 15 червня 1922 р. захворіло 2 048 чол. [2.77, арк.10]. (Додаток Б.5.). Станом на 15 липня хворих на території Миколаївської губернії 49 372 чол., а померлих 35 003 чол., серед них дітей 12 778. Опитувальний лист по с. Яски і Біляївці Червоноповстанської волості Одеського повіту вказує, що в березні 1922 р. голодувало дорослих – 8 026 осіб, дітей – 5 602, загальна чисельність склала 13 628 осіб. Смертність дорослих склала – 3%, дітей – 0,5%. У квітні голодувало 8 540 дорослих і 5902 дітей. Відсоток смертності дорослих 1–2%, дітей не змінився. У травні число голодуючих дорослих склало 8 742 чоловік, дітей – 5 602, загалом голодувало 14 344 чоловік. Відсоток смертності дорослих склав – 1,5%, а дітей змінився до 0,25%. Червень і липень зафіксував 8 742 дорослих і 5 902 дітей які голодували при цьому відсоток смертності дорослих і дітей склав по 1,5% [2.98, арк.10].

В опитувальному листі по Мангейській волості, другого району Одеського повіту наводились такі дані: в березні число голодуючих прирівнювався до 3 624 чол. серед яких дорослих – 1 670, дітей – 1 954 осіб. У квітні число голодуючих дорослих склало 1 708 чоловік, дітей – 1 999 осіб. У травні вказуються такі дані голодуючих дорослих – 1 751, дітей – 2 130. У червні з 4 265 голодуючих – 2 128 дітей, а решта доросле населення. У липні чисельність голодуючих дорослих склала 1 843 осіб, дітей – 1 958. На серпень число голодуючих дорослих порівняно з березнем збільшилося на 65 осіб і досягло 1 735 дорослих, і 1 930 дітей що на 24 дитини менше ніж у березні. За цей час смертність дорослих досягла 5%, дітей – 7% [2.98, арк.11].

У найскрутнішому становищі опинилися діти, особливо безпритульні, кількість яких в Україні за 1922 р. збільшилася майже в п'ять разів – з 102,5 до 500 тис. Висока смертність, через невідповідність їжі, в дитячому віці, навіть серед дітей, які отримували харчову допомогу. Внаслідок

нерегулярного забезпечення дитячих закладів їх вихованці систематично недоїдали і перебували у стані глибокого виснаження. Хворі діти й немовлята не могли протистояти жахливим умовам існування, тому масово гинули. Кількість голодуючих у двох повітах Одеської губернії у квітні 1922 р. становила 47 169 чол. [2.84, арк.40] (Додаток К). У травні 1922 р. в Одеському, Вознесенському, Тираспольському повітах голодувало 295 107 чол.[2.89, арк.4].

На 1 квітня 1922 р. кількість голодуючих дітей в Одеському повіті склала 74 340 чол., харчувалося з них найбільше – 26 100 дітей [2.84, арк.42]. В Миколаївській губернії, в якій проживало 1 371 700 осіб, з яких дітей до 16 років було 548 800 чол., кількість голодуючих у грудні–березні зросла відповідно з 490 тис. чол. до 582 409 чол., з яких дітей до 16 років – 276 452, дорослого населення – 305 957 чол. У травні вже голодувало 720 тис. чол. В Одеській губернії зареєстровано 1 940 300 осіб, з яких дітей – 602 800. У січні–травні кількість голодуючих відповідно зросла з 247 тис. до 555 тис. чол.

Статистичні дані свідчать, що голод з кожним місяцем у Південній Україні наростав. Так, кількість голодуючих Одеського повіту в квітня 1922 р. склала 83 941 чол. У травні того ж року 166 347 чол. У червні голодували 144 704 людини, з яких 74 346 дітей, у липні кількість голодуючого населення по Одеському повіту досягла 166 347 чол. Таким чином, з квітня по липень 1922 р. голодуючих в Одеському повіті збільшилося на 82406 чол. У Тираспольському повіті у квітні голодувало 57 845 чол. У травні кількість голодуючого дорослого населення збільшилася і досягла 58 936 осіб, що на 1 091 особу більше, ніж у квітні. У червні голодувало 80 324 чол., у липні – 81 713 чол. Таким чином, кількість голодуючих в Тираспольському повіті з квітня по червень 1922 р. зросла на 23 868 осіб. У Вознесенському повіті в квітні голодувало 72 313 осіб, у травні – 57 716 чол., у червні кількість голодуючих дещо зменшилася і становила дорослих 52 692. У липні голодувало 86 996 чол. З квітня по липень кількість

голодуючих у Вознесенському повіті збільшилося на 14 683 осіб. В Первомайському повіті з травня по липень кількість голодуючих незмінна і склала: дорослих – 42 883 чол., дітей – 87 372. Всього голодувало в серпні 1922 р. в Одеській губернії 550 949 чол. [2.102, арк.131].

У травні 1922 р. в Миколаївській губернії серед населення в 1 371 700 чол., з яких 548 800 склали діти, голодувало 720 тис., з них 440 тис. дітей, або 52,5%. У цей же час серед 1 940 300 чол. Одеської губернії, з яких 602 800 діти, голодувало 555 тис., серед них 265 тис. дітей, або 28,6%. Харчових пунктів на той час налічувалося 167, які обслуговували 5 500 осіб, тобто до 1% [6.231, с.10–12].

Губкомпомгол у серпні 1922 р. провів реєстрацію голодуючого населення, при цьому отримані такі результати: у Миколаївському повіті голодуючих дорослих 76 678, дітей 79 418, в Херсонському – голодуючих дорослих 111 363, дітей 112 740. У Миколаївському повіті діяли 196 харчових пунктів, які харчували дорослих 40 455 і дітей 60 705 [2.32, арк.59].

Небувалих масштабів досягла смертність. Так, в Одесі смертність складала в довоєнний час 18–21 чол. на 1 тис. жителів, в грудні 1921 р. – 40 – 50, а в лютому 1922 р. – вже 80–90. У морг при університеті (всього їх у місті три) з січня по березень доставлено 1 310 трупів, з них тільки 42 з лікарень. Причому, за увесь 1921 р. в морг доставлено 617 трупів, у 1922 р. в січні – 268, лютому – 769 і за перші дні березня – 273 трупи. Мали місце випадки, коли вагони з трупами, підібраними на вокзалах, подорожували зі станції на станцію, з міста в місто. Поки, нарешті, не улагоджені всі міжвідомчі перепони.

Смертність в профспілкових колективах м. Херсона досягала небувалих масштабів. У спілці металістів, де налічувалось 280 членів, померло в 1922 р. за лютий і березень 120 чол. Спілка транспортних робітників налічувала 650 членів, померло – 320, тобто половина. Із 15 тис. членів спілки водників голодувало 3 050.

У Миколаєві загалом, у в 1921 р. народилося 3 826 чол., померло – 1 902, в Херсонському повіті в 1920 р. народилося 11 700, померло 14 995 осіб. У Херсоні тоді ж народилося 702, померло 436 чол., в 1921 р. народилося 1 840, померло 3 966 осіб.

На 1 січня 1921 р. в м. Одесі народилося 659, померло 1 459 осіб, у грудні 1922 р. народилося – 97, померло – 482 особи, тобто смертність перевищила народжуваність у багато разів. У січні народилося –180, померло – 2 208 осіб, у лютому – відповідно 147 і 2 716 осіб [5.226, с.47].

Смертність у м. Одесі в 1922 р. склала в січні – 1 790 осіб, лютому – 4 872, березні – 6 550, квітні – 7 378, травні – 9 323, червні – 7 292, липні – 3 743, серпні – 1 284 чол. Разом з лютого по серпень померло 42232 чол. [2.103, арк.6–7]. Всього голодуючих в Одеській губернії, за даними Губкомголу (далеко неповними) в серпні 1922 р. 604 тис. [2.89, арк.42].

У звіті Миколаївської губернської комісії Центральної комісії допомоги голодуючим наводилися такі факти: дорослого населення наприкінці жовтня 1922 р. 773 180 чол., дітей – 490 332, всього 1 263 512 чол., голодувало дорослих 248 805, дітей – 229 753, тобто всього 478 558 чол., хворих дорослих було 34 550, дітей – 25 375, всього – 59 925, смертність серед дорослих становила 21 977, дітей – 223 722, всього 45 699 чол. За даними ЦК Допгол ВУЦВК, лише у Миколаївській губернії упродовж січня – жовтня 1922 р. померло 37,3 тис. голодуючих. Лікарі В. М. Коган (санітарний лікар Миколаєва) і Б. В. Фавр, які на початку 1922 р. за дорученням уряду обстежували стан здоров'я голодуючих, засвідчили, що половина з них приречена на смерть. Кількість же сільських голодуючих в Україні взагалі наразі не встановлено. За офіційними даними, їх налічувалося начебто майже 1,9 млн. на початку 1921 р., 3,2 млн. – у квітні й 3,8 млн. – у липні 1922 р. Приховування фактів голоду в Південній Україні дозволило використати ресурси для голодуючих на території РРФСР. Так, у 1921 р. ледь не всі надходження закордонної допомоги голодуючим спрямовувалися до Росії [6.240, с.11–12].

У грудні 1922 р. в Дніпровському повіті проведено перепис населення. В Баширській волості, наприклад, зареєстровано 16 851 чол., з них дорослих – 9 066, дітей – 7 785, голодуючих налічувалося 4 125, дорослих – 1 857, дітей 2 268. Захворіло в цей час 47 чоловік, дорослих – 26, дітей – 21. Померло 16, з них 8 дітей. У Великоблагівщенській волості з 8 949 чол. дорослих 4 440, дітей 4 509, голодувало 1834 чол., дорослих – 865, дітей – 969. Захворіло 139 осіб, з них дорослих – 91, дітей – 48 [2.118, арк.18] (Додаток Б.4.). У січні 1923 р. в Миколаївській губернії зареєстровано майже 60 тис. голодуючих. Особливої гостроти голод досяг у Калинівській волості, де недоїдало 70% населення, від виснаження померло 14 селян. На весну 1923 р. голодуючими визнані усі волості повіту. На кінець березня 1923 р. голодуючих в Херсоні налічувалося: дорослих – 3 500, дітей – 10 750, в Херсонському повіті голодуючих дорослих – 41 171, дітей – 54 802, в Дніпровському повіті дорослих – 8 658, дітей – 10 293 [2.121, арк.194].

Наркомздорів'я УСРР, повідомляв що до осені 1923 р. від голоду померло 47,5 тис. чол., зважаючи на скорочення природного приросту народонаселення, чисельність мешканців південноукраїнської республіки скоротилась щонайменше 235 тис. чоловік. Однак навіть за офіційною оцінкою ці показники приблизні. Як повідомляв ЦК Допгол ВУЦВК на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.), тільки у Миколаївській губернії з січня по жовтень 1922 р. померло 37,7 тис. Лікарі В. М. Коган і Б. В. Фавр засвідчували, що половина населення приречена на вимирання. Найбільш висока смертність дітей, особливо молодшого віку. 1922 року в Україні померло 70% немовлят, майже $\frac{4}{5}$ дітей хворих на туберкульоз [14.382]. А. Бруцкус вказував, що з 25 серпня 1920 до 15 березня 1923 р. у Херсоні населення зменшилося на 47,5 %, у Миколаєві – на 27, а в Одесі – на 26,2 %. Загалом населення Миколаєва, приміром, з 1920 р. по 1923 р. через голод скоротилося з 108 820 до 81 105 мешканців [10.268, с. 140].

Треба зазначити що, голод 1921–1923 рр. забрав сотні й тисячі жителів південних губерній України. Інтенсивність масштабів голоду перевищувало

Поволжя. Кількість жертв лиха зростала з кожним днем. У архівних документах можна знайти перші згадки про голодуючих Півдня України з листопада 1921 р. в Широкій Балці Водопійської волості зареєстровано 488 чол., які гостро потребували допомоги. Згодом вони будуть кваліфікуватися, як голодуючі. 17 грудня 1921 р. газета «Червоний Миколаїв» назвала цифру в 46 352 голодуючих. Однак свого апогею голод набув у 1922 р. Так, на березень 1922 р. в Херсоні нараховувалося 154 567 чол. голодуючих, у повіті – 14 613 чол. З початку року від голоду померло 3 012, через голод – 4 147 чол. На травень у Одеській губернії нараховувалося 3 709 556 голодуючих, у Миколаївській губернії – близько 478 558 чол., з початку голоду – вже 45 699 чол. померлих. З січня по квітень 1922 р. в результаті систематичного недоїдання на Півдні республіки захворіло 268,3 тис. чол. До вересня 1922 р. їх чисельність досягла 490,3 тис. Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб і сприяв поширенню пошестей. Найпоширенішими з хвороб були віспа, тиф, дизентерія, виразки та черевні хвороби. Так, у вересні 1922 р. в Миколаївській губернії зареєстровано 59 925 хворих. Загалом за статистикою, у червні 1922 р. голодувало понад 800 тис. чол., це майже 40% населення Півдня. Хоча до цього часу кількість жертв Голоду ще не встановлено, однак у Південній Україні тільки за 6 місяців 1922 р. померло понад 100 тис. чол.

Отже, як і будь-яка гуманітарна криза, голод 1920-х рр. у Південній Україні супроводжувався катастрофічним погіршенням медико-санітарних та епідеміологічних умов. Об'єктивним наслідком недоїдання та нестачі білків, жирів, вуглеводів та вітамінів є загальне зниження імунітету та вразливість організму до згубних чинників зовнішнього середовища. Причинами більшості летальних випадків стають хвороби зумовлені недоїданням. При цьому, першими у групі ризику виявились діти, особливо молодшого віку, смертність серед яких складала 70%. Взимку 1922–1923 рр. голодувало майже 2 млн. дітей. В епідеміологічному плані критичне становище спостерігалось по всій території Південної України. До червня

1922 р. у неврожайних губерніях перехворіло на холеру 24,4 тис. чол., черевним тифом – майже 19,6 тис. чол., на віспу – 136,6 тис. чол., на заворотні хвороби – 141,7 тис. чол. Потрібно зазначити, що медико–санітарні наслідки трагедії залишалися відчутними до кінця 1920-х років, а сама трагедія підірвала здоров'я кількох поколінь.

Голод 1921–1923 рр. викликав шоковий ефект в усіх сферах суспільного буття. Ціною недалекоглядної аграрної політики, злочинного вилучення збіжжя та недбальства керівництва УСРР стала деградація економіки, соціальної сфери та смерті сотні тисяч життів. Недоїдання, пов'язанні з виснаженням хвороби, підірвали здоров'я мільйонам людей. Набагато страшнішим є соціальний зріз проблеми. Продовольча катастрофа сприяла остаточному пригніченню селянства як рушійної сили антибільшовицького руху. Все це мало безпосередній вплив на генезу української нації, оскільки становлення колективної ідентичності перш за все відбувалась у селянському середовищі. В 1921–1923 рр. усі його життєві сили спрямовувались на біологічне виживання, а потім відновлення бази власного матеріального існування.

Увесь масштаб лиха вичерпно характеризує невтішна статистика. За весь час голоду на території Півдня України померло голодною смертю від 235 тис. до 500 тис. чоловік, підірвано здоров'я майже усіх мешканців регіону, посівні площі зменшились на 35%, майже вдвічі зменшилась, а подекуди і зовсім зникла велика рогата худоба. Масштаби голоду та його інтенсивність були такими ж як на території Поволжя, чим держава користувалось для усунення православної церкви як головного ідеологічного конкурента. На жаль, найбільш трагічні наслідки лихоліття отримали свою остаточну розв'язку в 1930-х рр. Справа в тім, що безкомпромісна боротьба радянської влади з селянством, на тлі якої розгорнувся голод, закінчилась формальною поступкою держави. Проте НЕП не вирішував корінних проблем радянської системи. В 1921–1923 рр. сільське господарство та важку промисловість країни було відкинуто назад на десятиліття.

4.3. Вплив голоду на культурно-релігійне життя краю

Однією з найскладніших, малодосліджених проблем історичної науки є взаємовідносини держави і церкви. В часи революційних потрясінь представники церков різних віросповідань перебували в опозиційному таборі, не визнавали законності захоплення більшовиками влади. У свою чергу, влада вбачала у церкві ідеологічного ворога, постійно намагалася відокремити церкву від держави. Залишаючись завжди на боці людей, церква ніколи не полишала їх, особливо в голодні роки [22.330, с.10]

Характерною сторінкою у майнових взаєминах держави та церкви стала агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей, спричинена голодом у Поволжі та Південній Україні в 1921–1923 рр. Конфлікт між керівництвом держави та православною церквою виник відразу після Жовтневого перевороту. На початку січня 1918 р. влада завдала Російській православній церкві (РПЦ) відчутного удару [12.323, с.2]. Не дочекавшись декрету про відділення церкви від держави, більшовики реквізували ряд храмових споруд. А після того, як на Півдні УСРР почав лютувати голод, а більшовицька влада вичерпала свої ресурси, вона звернула увагу на власність церкви, тим самим намагаючись зменшити її вплив на населення.

Питання про вилучення церковних цінностей обговорювалося на нараді політбюро ЦК КП(б)У за участі Г. Петровського, Х. Раковського, Д. Мануїльського, А. Іванова, М. Владимірова та ін. Політбюро ЦК КП(б)У 21 січня 1922 ухвалило: «Дати директиву губкомам п'яти голодуючих губерній, серед яких Миколаївська та Одеська, провести агітацію за збір золота і срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих...» Д. Мануїльський 23 січня 1922 р. відзначав: «Не перешкоджати селянам для задоволення місцевих сімейних і продовольчих потреб збирати золото і срібло з церков...» [10.290, с.270]. Прийнято рішення направити в губкоми партії голодуючих губерній – Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської –

директиву про початок агітації серед населення за збирання золотих і срібних предметів у діючих церквах.

Шпальти газет зарясніли публікаціями про збір цінностей в церквах. Газетами Півдня України започатковано цикл публікацій, присвячених кампанії вилучення церковних коштовностей. У газеті «Червоний Миколаїв» від 22 лютого 1922 р. журналіст П. Кін у статті «Голод та церковне золото і срібло» акцентував увагу читачів на кількості жертв голоду, зазначивши, що «в одному Херсоні щоденно помирає від 50 до 55 людей». Він зазначав, що треба «організованим шляхом» проводити зазначену політику. У Херсоні першою побачила світ стаття М. Грановського про голод та церковні цінності у газеті «Херсонський комунар»: «Зараз, коли населення міста Херсона та кількох десятків сіл очікує вимирання, що вже розпочалося, коли в більшості волостей повна руйнація господарств, що загрожує голодом на цілу низку років, перед населенням та прихожанами, повинне постати питання про те, щоб вилучити коштовності з церков, синагог, костелів, ткнути ними у розжирілі фізіономії «віруючих» європейських та американських банкрутів...» [10.292, с.218].

У цьому ж виданні від 5 березня 1922 р. стаття «Голод і духовенство» процитувала петроградську «Красную газету»: «Коли голодні волають про допомогу духовенство не чує і не відгукується» [13.355, с. 1.]. Уже згадуваний П.Кін у «Червоному Миколаєві» у статті «Як отці духовні допомагають голодуючим» 27 лютого 1922 р. відмітив, що влада покладала великі сподівання на вилучення цінностей із церков. На підтвердження своїх слів він навів приклад Казанського собору (Санкт–Петербург), де «одна лише золота риза Казанської ікони важить 10 фунтів, причому в ній міститься алмазів 1 432, діамантів подвійної грані 1 655, рубінів 530, ізумрудів 155, перлин 1 400 та діамантове кільце з чудових діамантів». Далі автор зазначив: «Робочі, червоноармійці та селяни, що віддають голодуючим дійсно останню сорочку, повинні і зможуть взяти у церквах, монастирях і т.д. не лише нікому не потрібні підвіски та зламані вінчики, але й те, що дійсно цінне, що врятує

від смерті мільйони їхніх братів, і тим самим покажуть отцям духовним, як треба любити ближніх... » [10.292, с.218].

В Україні означена кампанія почалася 8 березня 1922 р. після прийняття декрету про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Усі багатства присвоювалися радянською владою. В.І. Ленін 19 березня 1922 р. в листі до секретаря ЦК В.М. Молотова рекомендував здійснити ряд жорстоких заходів, спрямованих проти служителів релігійного культу, він вказував, що потрібно провести рішучу, нещадну битву духовенству, зменшити число представників духовенства, придушивши його з такою жорстокістю, щоб воно не забувало його протягом декількох десятиліть. Часопис «Известия КППС» (№ 4 за 1990 р.) опублікував цей лист для всіх членів політбюро ЦК РКП (б), з грифом «цілком таємно». На аркуші стояла ремарка «... ні в якому разі копій не знімати, а кожному члену політбюро (тов. Калініну теж) робити свої позначки на самому документі». У листі, зокрема, вказувалося: «... саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо, і тому повинні провести вилучення церковних цінностей з нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням якого завгодно опору ... Нам, у що б то не стало, необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми можемо забезпечити собі фонд у кілька сотень мільйонів золотих рублів. Треба згадати гігантські багатства деяких монастирів і лавр ... Взяти в свої руки фонд у кілька сотень мільйонів золотих рублів, а можливо, й кілька мільярдів, ми повинні будь – що б не стало. А зробити це з успіхом можна тільки тепер ... Всі міркування вказують на те, що пізніше зробити це нам не вдасться, тому що ніякий інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, ... перемога в боротьбі з вилученням цінностей залишиться безумовно і повністю на нашому боці» [10.303, с. 42].

У Миколаївській губернії призначили відповідальним за роботу з вилучення церковних цінностей Кіна. Вилучення цінностей тут почалося 20

квітня 1922 р., викликавши пасивне ставлення віруючих. Після агітаційної кампанії в Миколаївській губернії створені при губвідділі волкомісії, на місцях проведено облік церковних цінностей в церквах, синагогах, костелах. Уведені тижневики добровільної здачі церковних цінностей служителями культу.

У боротьбі з церковною опозицією Центральній комісії надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень. У багатьох випадках служителів культу притягували до кримінальної відповідальності, часом тільки за соціальне становище. У Херсоні вилучення церковних цінностей розпочалося 24 квітня 1922 р. І вже 27 квітня в «Херсонському комунарі» з'являється перша замітка. У статті «Вилучення церковних цінностей» від 7 травня 1922 р. повідомлялося, що 5 травня відбулося вилучення цінностей із Богородицько – Казанської, Корсунсько – Богородицької церков та Спаського (Катерининського) собору Херсона. За цей час у Катерининському соборі, вилучено: 1 дарохранильницю – 3 ф. 60 з.; 1 чашу – 3 ф. 30 з.; 2 чаші – 2 ф. 9 з.; 2 чаші – 2 ф. 36 з.; 4 дискоса – 1 ф. 66 з.; 4 зіздиці – 1 ф. 54 з.; 3 ложки 36 з.; всеношник – 3 ф. 91 з.; 4 хрести різні – 3 ф. 4 з. Залишено у тимчасове користування: 1 дарохранильниця – 8 ф. 30 з.; 1 чаша – 2 ф. 56 з.; 1 чаша – 1 ф. 36 з.; дискоса – 87 з.; 2 зіздиці 59 з.; 2 лжиці – 22 з.; тарілочки – 1 ф. 28 з.; 1 хрест із підвісками – 5 ф. 84 з.; 1 кадило – 87 з.; 25 лампад і 1 дарохранильниця [13.351, с. 2.].

Газета «Червоний Миколаїв» 4 травня 1922 р. повідомляла, що в Миколаєві з квітня з Приютської церкви на майдані Комунарів вилучено срібла 26 фунтів 72 золотники та польського срібла, 1 ф. 35 золотників. В одеських «Известиях» у статті «Вилучення церковних цінностей. Як пройшло вилучення (із бесіди з т. Петровським)» (4 травня 1922 р.) наводилося спростування головою Одеського губернського виконавчого комітету Петровським слова однієї з віруючих жінок про те, що цінності вилучають лише з церков, минаючи синагоги. У той же час чиновник

повідомив, що з синагог вилучено більше 27 п., а з церков – 100 – 125 п. срібла [10.295, с.219]. Всього у Одеській губернії вилучено срібла – 273 п. 10 ф., 84 золотники; золота – 4 фунти 17 золотників 18 долей; діамантів – 1) 100 кар., 2) 5 шт.; перлин – 1) 89 золотників, 2) 100 кар., 3) 4 шт.; рубінів – 1) 100 кар., 2) 3 шт.; сапфірів – 1) 100 кар., 2) 1 шт.; ізумрудів – 1) 100 кар., 2) 20 шт.; опалів – 5 кар. [6.231, с.15].

В Одесі 1 квітня 1922 р. відбулася бесіда голови губвиконкому Аверіна та архієпископа Феодосія. Владика поцікавився про кількість голодуючих на Одещині, чиновник відповів, що станом на 1 квітня кількість голодуючих перевищила 400 тис. Феодосій повідомив, що віруючі люди «дадуть ложки, різні предмети, срібло та ін., однак не священні речі». 5 квітня 1922 р. архієпископ Феодосій звернувся до віруючих Херсонської та Одеської єпархій з приводу вилучення цінностей із храмів. Однак, мешканці Херсона його слова змогли прочитати у пресі лише 21 квітня того ж року в місцевій газеті «Херсонський комунар». У ній, зокрема, він закликав віруючих здати цінні предмети з церков на допомогу голодуючим: «Від такої жертви церква не збідніє, як землероб не стане злиденним від того, що він кидає насіння у землю, бо прийде час, коли посіяне повернеться з лихвою» [10.292, с. 218].

Зі свого боку церква закликала віруючих не здавати церковні цінності і пасивно чинити опір владі. У боротьбі з церковною опозицією Центральній комісії надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень. При вилученні цінностей чинився опір владі. Так, в селі Засіллі Миколаївської губернії натовпом селян розтерзана партпрацівниця Бармашова, що керувала цим процесом. Пізніше її іменем назвуть це село [2.149, арк.34]. При вилученні цінностей з Олександрівської церкви (м. Миколаїв) були спроби перешкодити цьому. Опір чинився в с. Болгарка (Вознесенський повіт), в Арбузинському повіті (с. Арбузинка), с. Покровське Костянтинівській волості та ін. Селяни Лисогірської волості Первомайського повіту Миколаївської губернії вчинили опір реквізиції не допускаючи комісію до вилучення цінностей церкви. 26

квітня 1922 р. в с. Василівці, Снігурівського повіту, внаслідок перестрілки вбили священика Штонько, церковного старосту Бунчука і голову церковної ради Примака, які прагнули недопустити розграбування храму. «Червоний Миколаїв» у повідомленні 4 травня 1922 р., інформував читачів про те, що у Херсонському повіті в Отбіді – Василівській волості стався інцидент, коли при конфіскації церковних предметів жінки побили міліціонера, за що мав відповідати перед ревтрибуналом голова церковної ради.

У тій же газеті від 29 квітня 1922 р. у статті журналіста Коваленка «Вилучення цінностей у Миколаєві» розповідалося про конфлікт в Олександрійській церкві Миколаєва. Суть полягала в тому, що за прибуття Комісії до храму її зустрів староста церкви, котрий пішов за ключами і не повернувся, натомість підійшов натовп жінок, котрі почали промовляти, що, мовляв, «все це робиться марно», «не для голодуючих це іде», «нас обманюють» і т. п. Зважаючи на ситуацію, Комісія не змогла продовжити роботу, про що повідомила Губернську комісію. Через це Губвиконком заарештували церковного старосту, котрого, вважали, «душею» цього «духовного» скандалу. Пізніше заарештовано і священика храму, хоч він і не брав участь в цьому дійстві. Чорносотенці та «духовні» хулігани, надумавши грати на руку голоду, вирішили завадити справі, котрій співчують самі віруючі міста Миколаєва, вони будуть покарані з усією суворістю, закінчував свою статтю Коваленко [10.291, с. 270].

Загалом Миколаївський губком повідомляв, що до 16 травня 1922 р. вилучено: золота – 2 п. 35 ф. 56 зол. 44 часток; срібла – 1430, 45 зол. 79 часток драгоцінні камені та ін. [13.349, с.3] (Додаток В). На 15 липня 1922 р. в Миколаївській губернії вилучено: 1 зол. 18 часток; різних дорогоцінних каменів – 3 зол. і 13 часток; дрібної срібної монети 55 крб. 90 коп. Всього в губернії зібрали срібла 275 п. 31 ф., 31 зол., 10 часток; золота – 14 зол. 66 часток, Крім того, вилучено низку цінностей в різноманітних виробках. Водночас аналіз показав, що агітаційна кампанія з вилучення церковних цінностей не дістала особливої підтримки [9.264, с.21]. В цілому в країні на 1

квітня 1922 р. отримано: 26 пудів, 8 ф., 36 зол. золотом; 6185 крб. золотими монетами; 24565 п., 9 ф. сріблом; більше 229 п. срібними монетами; 1 п. 34 ф. 18 зол. діамантами тощо. На ці кошти можна закупити 525 млн. п. хліба, однак закуплено лише близько 3 млн. пудів.

Кампанію з вилучення церковних цінностей завершено наприкінці липня 1922 р. [8.257, с.17]. У результаті в Миколаєві і Миколаївському повіті з церков вилучено: срібла – 75 п., 5 ф., 67 зол., 48 часток; золота – 3 зол.; дрібного перлів – 1 зол., 36 часток, 4 золоті накладки, 4 зол., 24 часток з 28 алмазами й емаллю; 1 золотий брелок з 7 алмазами – 1 зол., 75 часток, 2 корони з 16 діамантами – 81 частки; 1 вінець з матерії, обшитою перлами – 93 зол.; 1 золотий хрестик з 16 діамантами [10.291, с.18]. Загалом в Україні станом на 27 червня 1922 р. було зібрано: золота – 3 п. 2 ф. 28 золотників 85 часток; золотих монет – 85 крб.; срібла – 2850 п. 30 ф. 53 золотників 37 часток; польського срібла – 30 ф. 53 золотники; банківського срібла – 61 крб. 45 коп.; діамантів – 1) 32 карат, 2) 258 шт.; перлин – 1) 43 фунти 87 золотників 64 частки, 2) 117 шт., 3) 100 кар.; ізумрудів – 1) 105 і 2 карат, 2) 6 шт.; аметистів – 1) 5 золотників – 91 частка, 2) 9 шт., 3) 4 кар.; топазів – 2 шт.; сапфірів – 1) 45 шт., 2) 100 кар.; олександритів – 1 шт.; бірюзи – 103 шт.; моніст – 76 золотників; корал – 1 золотник 75 часток; ікона та палка зі слонової кості, та інші коштовні речі [6.231, с.15 – 16]. Кампанію з вилучення церковних цінностей завершено наприкінці липня 1922 р. У результаті в південних губерніях вилучено срібла понад 348 пудів, а також чимало золота та інших коштовностей.

Таким чином, голод 1921-1923 рр. став формальним приводом для усунення такого потужного конкурента в духовній сфері, як православна церква. За часів громадянської війни вона складала ідеологічний стержень всіх сил, що боролися з більшовизмом. В умовах збереження більшістю населення релігійності ця обставина створювала перед владою ряд проблем. Через сакральний статус церкви будь-який акт прямої агресії був дуже сумнівним, оскільки міг спровокувати нову хвилю антирадянських повстань.

Голод дозволив досягти мовчазної згоди вірян, які в умовах недоїдання меш за все думали про порятунок душі.

Майже показове вилучення церковного майна, руйнування культових споруд відбувалось без втручання вищої сили. Це дозволило режиму одночасно усунути свого головного ідеологічного конкурента й використати його кошти на подолання продовольчої кризи, тим самим уникнувши зайвого навантаження на державну казну.

В зв'язку з халатністю влади та її прагнення абстрагуватись від людської трагедії, голод мав високу інтенсивність і географію поширення. Ф. Нансен вказував, що в лютому 1922 р. голодувало на Півдні близько 7 млн. чол., а це половина населення регіону. Проте найстрашнішим наслідком голоду 1921–1923 рр. стала жахлива смерть жителів південного регіону України. У травні 1922 р. загальна кількість голодуючих в Миколаївській та Одеській губерніях досягла понад 1 204 732 чол., тобто в Одеській губернії голодувало понад 64%, у Миколаївській – майже половина. У Херсонському повіті не мали харчів 150 тис. селян. З них голодувало понад 40 тис. чол

ВИСНОВКИ

В рамках виконанні роботи досліджено регіональну специфіку гуманітарної катастрофи 1921–1923 рр., яка обумовлена географічними та кліматичними особливостями Півдня України. Не меншого значення мало виявлення та аналітичне осмислення усіх суспільних, політичних, економічних процесів, які протікали на території краю в період голодного лихоліття. Відповідно цілей та задач, поставлених у вступі, дисертант дійшов наступних висновків:

1. Огляд історіографії свідчить про значний масив наукової літератури з питань голоду 1921–1923 рр. і відносно невелику кількість публікацій, безпосередньо пов'язаних з вивченням зазначеного періоду в Південній Україні. Дисертація базується на доволі різноманітній джерельній базі, яка відкриває достатні можливості для вивчення окресленої проблеми. У роботі застосовані сучасні теоретико–методологічні підходи, засновані на принципах історизму, об'єктивності, системності, політичного плюралізму. Офіційне визнання голоду 1921–1923 рр. мало відносно слабкий вплив на наукове осмислення проблеми. Певною мірою воно суперечило позитивному тону офіційної радянської історіографії, а його висвітлення відбувалось в доволі вузькому контексті – державної допомоги голодуючим та антирадянській діяльності міжнародних організацій. В переважній більшості це були заідеологізовані праці, написані в руслі загальної концепції поглядів більшовицької влади щодо України. Водночас обмежена можливість доступу до архівних документів, відповідна методологічна та ідеологічна кон'юнктури не сприяли об'єктивному дослідженню теми. Після розпаду СРСР та початку розбудови незалежної України продовольча криза знову опинилась поза увагою вітчизняних науковців, основні зусилля яких спрямовувались на вивчення Голодомору 1932–1933 рр. Зважаючи на те, що південні губернії були одним із основних театрів розгортання лиха, інтерес місцевих істориків та краєзнавців завжди був високим. Проте, піднята

проблема продовжує зберігати чималий дослідницький потенціал.

2. Досліджено, що гуманітарна катастрофа початку 20-х рр. XX ст. стала результатом дій комплексу чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. Ще за роки Першої світової війни та буремних революційних потрясінь більш як третина дорослого чоловічого населення України мобілізована до війська, а це найбільш працездатна частина села. Багато хто з них так і не повернувся додому. Аграрний сектор економіки потерпав від нестачі робочих рук. Зважаючи на збереження примітивних технологій в сільському господарстві, ця обставина складала суттєву загрозу. Значно скоротилася кількість худоби, а відсутність машинної техніки поглибила кризу. Врешті-решт, в 1920 р. посівна площа південних областей скоротилась майже на 60%. Так, в 1921 р. в Миколаївській губернії вона зменшується на 17%, тобто на 8 845 000 дес. порівняно з 1916 р. У 1921 році втрати від посухи склали 65% посіви Миколаївської та 45%. Одеської губерній. Навіть в таких умовах існувала можливість уникнути катастрофи, але дії більшовицького режиму не містили превентивних дій, навпроти, робили все для наближення та поглиблення гуманітарної катастрофи. «Воєнний комунізм» та продовольча розкладка стали тим суб'єктивним фактором, який зробив голодне лихоліття невідворотним. Тільки з Миколаївської та Одеської губерній вилучили по 3 млн. п. хліба. Продрозкладка зростала в міру захоплення Україною «червоними» військами та розгортанням голоду в Поволжі. Через завищені хлібозаготівельні плани з Півдня України вивозилися майже усі хлібні залишки. Як наслідок, населення почало голодувати. Ускладнювало становище і те, що до південних областей України масово спрямовувалися біженці з голодуючих регіонів Росії. Влітку 1921 р. посуха «спалила» 20% засіяних площ в РРФСР і 26% – в УСРР. Треба зазначити, що для південних регіонів України посуха не була катастрофою, необхідних ресурсів вистачило, якби не нещадний вивіз зерна, так звана «братерська (примусова) допомога» голодуючим Поволжя, а також експорт. Важкими стали

продподатки, тижневики, збори голодних пайків, утримування голодуючих Поволжя за свій рахунок та ін. Ці обставини неминуче призвели до голоду в Україні, що розпочався з кінця 1920 року. Аналіз газетних повідомлень показав, що після неврожайних жнив 1921 р. до Росії з України вивезена велика кількість харчових продуктів, а саме: жита, ячменю, пшениці, борошна, проса, квасолі, картоплі, м'яса, інших продуктів, а також грошей, золота та цінних речей.

Перші прояви голоду в Південній Україні зафіксовано вже в червні 1921 р. Проте офіційне визнання гуманітарної катастрофи відбулось значно пізніше. У грудні 1921 р. уряд УСРР змушений був констатувати, що голодують Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Одеський та частково Тираспольський повіти. На цей час лише на Миколаївщині голодувало 173855 чол. Якщо взяти до уваги динаміку розгортання лиха, вийде щось на зразок кривої з двома піками коливання. Спочатку свого апогею гуманітарна криза досягла взимку 1922 р., коли у селян почали закінчуватись накопичені запаси. Навесні та влітку ситуація дещо покращилась, але через черговий низький врожай голод знов почав прогресувати, свого піку він досяг в січні–лютому 1923 рр. Остаточне подолання кризи відбулось лише після перших вдалих жнив, тобто не раніше літа. Таким чином, протягом 1921-1923 рр. інтенсивність голоду корелювалось не стільки з об'ємами державної допомоги, скільки з синоптичною ситуацією і похідної від неї результативності сільського господарства.

3. Охарактеризовано, радянську політику стосовно голодуючого населення Півдня України в досліджуваний період. Доведено, що вона мала двоякий характер. З одного боку, більшовики, незважаючи на нереальність виконання хлібозаготівель, прагнули реалізувати свій аграрний курс будь-якою ціною, часто застосовувались насильницькі методи в поєднанні з офіційним репресивним тиском. Наприклад, у Миколаївській губернії в Явкинському районі винесено 21 вирок неплатникам податку. Покарання

полягало в конфіскації майна та ув'язненні від 8 місяців до 8,5 років. Опір більшовицькій політиці з'явився з першими проявами голоду. Окрім цього, влада фактично перетворила Україну на хлібний резерв усієї соціалістичної революції. З іншого боку, більшовики намагались уникнути значних демографічних втрат, тому продрозкладка була скасована, почалось надання допомоги голодуючим. Незважаючи на двоякість в певних питаннях, позиція влади завжди була однозначною – використання голоду як фактора подолання спротиву селянського повстанського руху. Держава продовжувала реалізовувати свою руйнівну хлібну політику не помічаючи іншої загрози. Лише після масового поширення голоду, керівництво республіки почало розробляти заходи щодо подолання лиха. Проте швидкого покращення ситуації не відбулось. Не всі неврожайні губернії мали статус голодуючих, а тим, що його отримали не надавалися пільги, як це було на голодуючих територіях Росії. Мало того, продовжувався збір коштів та ресурсів для допомоги Поволжю, іншим промисловим і не хлібним регіонам.

4. Проаналізовано, що в зазначений період біологічне виживання стало ключовою проблемою в поборенні голоду. Екстремальні умови вимагали пристосування. По-перше, обмеження витрат продуктів за рахунок передачі дітей у державні дитячі притулки. Фактичне перенесення відповідальності за продовольче утримання на державу. По-друге, пріоритет віддавався кількості над якістю харчування, тобто в раціон активно вживалися різні сурогати. Це явище стало невід'ємним атрибутом голодної буденності, що висвітлювалась у радянській пресі тих років. Крім кішок, собак, різної падалі, копитних тварин у Миколаївській губернії вживалися різні види макухи – соняшникова, гірчична, ріпакова, абрикосова. В Херсонському повіті та на Одещині – борошно виробляли із зіпсованого насіння льону, кукурудзяних качанів тощо. Міське населення харчувалося картопляними відходами і капустяним листям. Більшість сурогатів, що вживалися в південних областях, були непридатні до їжі і це призводило до збільшення випадків смертей та хвороб шлунку. По-третє, на початку 1920-х

рр. важливим чинником виживання стало приховування продуктів харчування від органів радянської влади. Дуже часто від цієї практики залежав добробут не тільки родин, а й цілих громад.

Різка нестача продуктів харчування провокувала різні типи девіантної поведінки, серед яких найжахливішим був канібалізм. За даними Помголу Миколаївського губздороввідділу зареєстровано 18 випадків людодства, сім у Дніпровському повіті, вісім – у Херсоні, три – у Миколаївському повіті. Офіційних даних з канібалізму в Південній Україні немає, однак можна стверджувати, що їх було більше 50-ти випадків [10.271, с.120].

5. З'ясовано, що державна допомога для голодуючих Південного регіону почала надходити в січні 1922 р., коли голод досяг свого апогею. Для підтримки голодуючих у губерніях стали перекваліфіковуватися губернські, повітові і волосні Комісії допомоги голодуючим (раніше вони збирали пожертви для голодуючих Поволжя). У їх компетенцію входили надання соціальної допомоги, організація громадського харчування, догляд дітей, сиріт у містах, сільській місцевості. Для цього використовувались наявні мережі дитячих закладів харчування. Громадське харчування здійснювалось через місцеві органи влади, народну освіту, здороввідділи, Червоний Хрест, сільські школи, амбулаторії та ін. За Допголом залишалися функції контролю і координації, видачі одноразових продовольчих субсидій, але аж ніяк не переведення голодуючих на постійне утримання. Часто допомога надавалась запізно. Незважаючи на те, що населення помирало голодною смертю, перші державні благодійні їдальні з'являються тільки з січня 1922 р. Також існували і ресурсні проблеми. Держава неспроможна забезпечити голодуючих України і РРФСР. У травні 1922 р. державної і громадської допомоги по Миколаївській губернії вистачало лише на 4,2% нужденних. В окремих випадках кошти на боротьбу з кризою виділялись прямо з держбюджету, як, наприклад, виплата 30 млрд. крб. на подолання епідемій в Миколаївській та Запорізькій губерніях. Значна частина державної допомоги голодуючим була результатом збору коштів серед трудящих регіону. Так чи інакше, але

державна програма не стала ефективним засобом протидії кризи, оскільки в умовах тотальної нестачі харчів відбувались лише спроби оптимізації наявних ресурсів, що суттєво не впливало на кількість голодуючих.

Внесок влади в покращення гуманітарної ситуації в регіоні незначний, порівняно з тією допомогою, що надавалася благодійними організаціями з-за кордону. Від них поступало продовольство, одяг, машини, устаткування, технології, передові методи сільського господарства та ін. Найбільшу роль в цьому процесі відіграла міжнародна організація АРА. Так, за перші 10 місяців роботи в Миколаївській губернії вона видала 205410 обідів, а її одеська філія до травня 1922 р розповсюдила 50 тис. пайків. Важливе значення мала благодійна організація «Джойнт», яка не тільки поставляла продукти харчування та побутові речі, а й допомагала у відновленні сільського господарства. Незважаючи на очевидний позитивний вплив діяльності «Джойнт», більшовицька влада завжди ставилась до неї підозріло. Певними пільгами користувалась лише «місія Нансена», що виділила 140 тис. пайків для Одеської та 125 тис. для Миколаївської губерній. Значну допомогу надавали Червоний Хрест, Вереліф та інші благодійні організації. Після ліквідації в листопаді 1922 р. ЦК Допголу в зв'язку із зниженням інтенсивності голоду в Південній Україні, іноземні благодійні організації мали також припинити свою діяльність. Однак їх робота продовжувалась. Саме завдяки їм багатьом жителям регіону вдалося вижити та побороти перший радянський голод.

6. Показано, що голод 1921–1923 рр. мав руйнівний вплив на економіку південноукраїнського регіону. Валова продукція промисловості Миколаївщини у 1921–1922 рр. складала лише 12 % від показників 1913 р. Гостро постала проблема безробіття. У 1922 р з 59 043 працездатних осіб в Одесі працювали 50726 чол., безробітних було 8317, або 14,09%. Вражали й масштаби зубожіння населення. В Одеському повіті 169 тис. чол. взагалі не мали засобів до існування. Внаслідок лиха продовольчий і насінневий бюджети перестали існувати, а посівні площі скорочувались в арифметичній

прогресії. Ще гіршим був стан тваринництва. Поголів'я худоби порівняно з 1921 р. скоротилося в Миколаївській губернії на 58 %, у багатьох селах збереглося не більше десятої частини худоби. У 1922 р. її чисельність скоротилась майже на половину. Робочих коней стало менше на 46392 гол., свиней – 212 887 гол. Набагато страшнішими були демографічні втрати. До останнього часу точну цифру померлих від голоду 1921–1923 рр. в Україні не встановлено. Однак історики наводять дані від 235 тис. до 500 тис. загиблих в південноукраїнському краї. Важко встановити точне число жертв. Лише в Миколаївській та Одеській губерніях тільки з січня по червень 1921 р. померло понад 100 тис. чол. З 25 серпня 1920 до 15 березня 1923 р. кількість мешканців Херсону зменшилась на 47,5 %, Миколаєва – на 27%, Одеси – 26,2 %. Населення Миколаєва з 1920 по 1923 р. через голод скоротилося з 108 820 до 81 105 мешканців. Голод мав високу інтенсивність та географію охоплення в Херсонському повіті. Засобів на існування не мали 150 тис. селян. Із 150-тисячного населення самого міста Херсон до 1922 р. голодувало понад 40 тис. чол. Станом на березень 1922 р. там нараховувалося вже близько 154567 голодуючих. В Миколаївській губернії цей показник складав 478558 осіб. Самою важкою була ситуація на Одещині, де від нестачі продуктів харчування голодувало 3709556 чол. Через виснаження та загальне погіршення медико–санітарних умов збільшилися осередки різних епідемій. До червня 1922 р. у неврожайних губерніях на холеру перехворіло 24,4 тис. чол., черевним тифом – близько 19,6 тис. чол., віспою – 136,6 тис. чол.

7. Встановлено, що початок 20-х років став часом для вирішення питань ідеологічного характеру. Найголовнішим серед них - десакралізація православної церкви та обмеження її впливу на духовне життя суспільства. У цей час церква залишалась в опозиції радянській владі. Для більшості громадян церква продовжувала залишатись важливим інститутом, що регламентував усі сфери індивідуального та суспільного буття. Тому її усунення за допомогою прямого репресивного тиску могло спричинити чергову хвилю антирадянських повстань. Загроза голодної смерті стала тим

зовнішнім фактором, який дозволив зняти сакральний статус з релігійних установ та культових споруд. Формальним приводом антицерковної агітації був голод в Поволжі та на Півдні України. Вилучення церковних цінностей обговорювалося на самому високому рівні, під час засідання політбюро ЦК КП(б)У 21 січня 1922 р. Директиву губкомам п'яти голодуючих губерній, серед яких – Миколаївська та Одеська, провести агітацію за збір золота і срібла з церков одразу вирішувала дві проблеми. По-перше, дозволяла економити державні кошти, що йшли на допомогу голодуючим. По-друге, в умовах гуманітарної кризи церква не мала моральної можливості протидіяти державі. Супротив політиці УСРР міг остаточно дискредитувати її серед голодуючих вірян. Зібрані церковні багатства оцінені в 834 тис. крб. золотом, це могло б стати швидкою допомогою голодуючим. Однак, спочатку вилучене майно надсилалося до республіканських, а потім до загальноросійських органів, де часто розкрадалося. Це суттєво гальмувало процес реалізації допомоги голодуючим. Отже, більшовики не просто знайшли джерело коштів на подолання гуманітарної катастрофи 1920-х рр., вони майстерно використали саму ситуацію для вирішення власних ідеологічних потреб.

8. В ході дослідження окреслено коло питань, які потребують подальшого вивчення. Виконане дослідження актуалізує та висвітлює загальну динаміку голоду 1921-1923 рр. у Південноукраїнському регіоні. Характер отриманих результатів дозволяє нам з впевненістю стверджувати, що незважаючи на виявлення основної локальної специфіки, ряд аспектів проблеми потребують детального вивчення. Передусім, більш ретельного опрацювання потребує медико-санітарна та епідеміологічна ситуація початку 1920-х років та її вплив на здоров'я суспільства. Не меншого значення має реакція радянського суспільства на розорення церков під час голоду. Безумовно, найбільш перспективним з усіх аспектів проблеми є допомога міжнародних благодійних організацій та її кількісно-якісне співвідношення з державною підтримкою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Збірники законодавчих та нормативно – правових документів і матеріалів

- 1.1. Збірник законів і розпоряджень робітничо – селянського Уряду України, 1921. – № 5. – С. 151.

2. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ)

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) (1920–1930 рр.)

Оп. 2. Том.1.

- 2.2. Спр. 482. Стенографічний звіт другої сесії ВУЦВК у 6-го скликання 24–27 травня 1922 р. 24–27 травня 1922 р. , 201 арк.
- 2.3. Спр. 624. Листування з Уповноваженим Наркомату шляхів сполучення РРФСР при Раднаркомі УРСР, Південним округом шляхів сполучення і начальником станції Харків про забезпечення перевозок вантажів для неврожайних губерній, про встановлення порядку на станціях залізниць і про видачу відповідних квитків працівникам на поїзд, 1 липня–22 грудня 1922 р., 231 арк.
- 2.4. Спр. 897. Протоколи 7-го Надзвичайного Пленуму і засідань Президії Запорізького губерньського Виконкому і його комісій (копії). Короткий звіт і зведення про політичний стан губернії в березні 1922 р. Загальні висновки по обслідуванню Запорізької і Миколаївської губернії при поїздки по Україні голові ЦВК РРФСР і ВУЦВК. 4 січня - 23 листопада 1922 р., 184 арк.
- 2.5. Спр. 899. Протоколи 3-ї сесії (9–11 червня) і засідань Президії Миколаївського губвиконкому. 6 січня–30 серпня 1922 р. , 128 арк.

2.6. Спр. 900. Протоколи засідань Постанови постанови і накази Миколаївського губвиконкому. Копії. 9 лютого – 29 вересня 1922 р., 354 арк.

Оп. 6.

2.7. Спр. 49. Постанови та протоколи засідань ВУЦИКа. Копії. Т.1. 11 січня– 30 серпня 1922 р., 305 арк.

Ф. 4. Управління уповноваженого Народного Комісаріату закордонних справ СРСР в УСРР, м. Харків

Оп. 1.

2.8. Спр. 14. Інформації члена Російсько – Української мирної делегації т.Квірінга про хід переговорів щодо укладення мирного договору з Польшею на Ризькій мирній конференції; його ж доповідь про форму та місця дипломатичного представництва УРСР. 22 листопада 1920–9 листопада 1921 рр., 105 арк.

2.9. Спр.1328. Протоколи засідань трійки допомоги голодуючим, бюлетені Центральної Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК і листування про організацію відрахувань у фонд допомоги голодуючим. 22 серпня - 9 грудня 1922, 185 арк.

Ф. 258. Ліквідаційна комісія Всеукраїнської центральної комісії з боротьби із наслідками голоду, 1921–1923 рр.

Оп. 1.

2.10. Спр. 37. Матеріали про організацію допомоги населенню Миколаївської губернії: протоколи, звіти, плани, зведення та ін. 11 вересня 1921–13 липня 1922 рр., 184 арк.

2.11. Спр. 39. Матеріали про організацію допомоги населенню Одеської губернії; протоколи, звіти, плани, зведення, 1 січня – 20 вересня 1922 р., 102 арк.

2.12. Спр. 133. Матеріали про роботу Миколаївського міської комісії допомоги голодуючим, протоколи, виписки з звітів, доповіді, зведення, переписки и т.д., 9 лютого – 21 вересня 1922 р., 338 арк.

Ф. 261. Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду 1922–1923 рр.

Оп. 1.

- 2.13. Спр. 25. Телеграми, повідомлення, циркулярні листи АРА про її діяльність в допомозі голодуючому населенню України, посвідчення працівників АРА й ін. 17 березня – 29 липня 1922 р., 309 арк.
- 2.14. Спр. 61. Листування з Уповноваженим представником РРФСР і УСРР з питань надання вагонів для перевезення продуктів, подарунків дітям, роботу АРА. Характеристики та списки закордонних організацій Допголод. 16 жовтня 1922 – 12 липня 1923 р., 272 арк.
- 2.15. Спр. 124. Інструкції, доповідні про діяльність Шведського Червоного Хреста в допомозі голодуючому населенню Херсонського повіту. 5 грудня 1922 – 30 січня 1923 р., 16 арк.
- 2.16. Спр. 126. Доповідні про діяльність закордонних організацій Допголоду по Одеській губернії. 20 жовтня 1922 – 6 квітня 1923 р., 22 арк.
- 2.17. Спр. 266. Відомості про кількість пунктів харчування та кількість населення, які одержують допомогу від закордонних організацій по губерніях УСРР. 15 червня 1922 – 8 липня 1923 р., 214 арк.

Ф. 284. Тимчасова комісія закордонної допомоги дітям при ВУЦВК, 1923 – 1924 рр.

Оп. 1.

- 2.18. Спр. 1. Постанова та проект постанови Президії ЦВК СРСР та ВУЦВК про утворення Постійних Комісій закордонної допомоги дітям, проект Положення, виписки із протоколів засідання цієї Комісії, відомості та звіти з питань роботи закордонних організацій допомоги. Угоди із закордонними організаціями. Доповідь Тимчасової комісії закордонної допомоги при Президії ВУЦВК про діяльність організацій допомоги голодуючим. 9 вересня 1923 – 1 березня 1924 р., 118 арк.

2.19. Спр. 2. Виписки з протоколу №29/119 засідання Малої Президії ВУЦВК від 9 вересня 1923 р. про організацію Тимчасової Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК. Постанова ЦВК і РНК СРСР про безмитний і безакцизний пропуск вантажів з-за кордону в адрес Комісії закордонної допомоги; інструкція про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 13 липня 1923 р. про звільнення від промислового податку і місцевих зборів операцій ЦК Наслідголу по постачанню на пільгових умовах населення і потерпілих від неурожаю. Угоди між закордонними організаціями допомоги та закордонною Комісією при ЦВК СРСР про допомогу населенню. 17 листопада 1923 р. – 21 серпня 1924 р., 202 арк.

Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, м. Київ, з листопада 1919 р. – м. Кам'янець – Подільськ, з травня 1920 р. – м. Вінниця, м. Тарнів Польща.

Оп. 1.

2.20. Спр. 123. Інформація і доповіді міністерства закордонних справ телеграми уряду з воєних політичних питань, інформація міністерства для послів, 1919 р., 17 арк.

**Державний архів Миколаївської області
(далі – Держархів Миколаївської обл.)**

Ф. П – 1. «Миколаївський окружний комітет КП(б)У, 1923 – 1930 рр.»

Оп.1.

2.21. Спр. 6. Спецзведення Миколаївській окружного і районного відділення державного політичного управління про економічний і політичний стан м.Миколаєва та сільських районів округу, 69 арк., 8 квітня - 15 листопада 1923 р., 69 арк.

2.22. Спр. 7. Щомісячні інформаційні звіти окружному партії про економічний і господарський стан в окрузі, квітень - грудень 1923 р., 84 арк.

Ф. П – 4. Слобідський районний комітет комуністичної партії (більшовиків) України

Оп.1.

2.23. Спр. 25. Протоколи пленумів і засідань бюро Миколаївського губкому КП(б)У, 181 арк.

Ф. Р – 9. Миколаївський окружний комітет Українського товариства Червоного Хреста, 1923 –1930 рр.

Оп. 1.

2.24. Спр. 18. Постанови, циркуляри та протоколи засідань колегії Українського Червоного Хреста та доповідні записки вповноваженого Українського Червоного Хреста з Миколаївщини про його роботу, 14 травня – 21 серпня 1923 р., 216 арк.

2.25. Спр. 37. Статистичний звіт про роботу управи Червоного Хреста на Миколаївщині, про кількість захворювань, смертність, та інші відомості, 4 січня – 15 червня 1924 р., 45 арк.

Ф. Р – 17. Уповноважений Українського Червоного Хреста по Миколаївській губернії, 1922 р.

Оп. 1.

2.26. Спр. 1. Листування з установами та організаціями губернії про заходи та способи медичної та продовольчої допомоги голодуючим громадянам. 1 січня–31 грудня 1922 р., 327 арк.

2.27. Спр.4. Листування з управлінням Українського товариства Червоного Хреста про відкриття аптек в Миколаївській губернії, оренду для них приміщень і комплектуванні штатів, акти про прийом медикаментів для аптек, 11 січня – 21 грудня 1922 р., 73 арк.

2.28. Спр. 8. Циркуляри Головного Управління УКК про розширення мережі дитячих пунктів, заяви громадян про надходження на роботу в медустанови губернії. 15 січня – 27 листопада 1922 р., 223 арк.

2.29. Спр. 23. Копії статей з газет Червоний Миколаїв про поширення голоду і його наслідки по губернії, 12 – 29 квітня, 7 арк.

Ф. П – 26. Миколаївська губернська контрольна комісія КП(б)У, м. Миколаїв

Оп. 1.

- 2.30. Спр.5. Протоколи засідання 2-го Єлисаветградського повітового з'їзду Комнезаможей, 1 березня – 17 березня 1921 р., 14 арк.
- 2.31. Спр. 14. Книга протоколів закритих засідань бюро Миколаївського губкому і воєнзборів ЧОН, 31 арк.
- 2.32. Спр. 17. Циркуляри та листи губкому з листуванням та актами до них. Політзвіти губкому КП(б)У. Звіт Миколаївського Губвідділу ГПУ. Протоколи Новобузького Виконавчого комітету КП(б)У тов. Єрещенко. Протоколи Губвоєннаради і військради. Звіт про стан 15-ї стрілецької Сиваської дивізії. Доповідь про роботу серед команд іноземних суден, прибулих до Миколаївський порт. Накази ВЧУ, 1922 р., 156 арк.

Оп. 2.

- 2.33. Спр. 1. Справа по розгляду конфлікту між Ревтрибуналом другої армії та Херсонської ПНК (повітова надзвичайна комісія), 9 арк.
- 2.34. Спр. 21. Справа Новицького Василя Тимофійовича, 5 арк.
- 2.35. Спр. 32. Про незаконне вилучення хліба у громадянина Щербини тов. Невлахей і Хворошуківим, 2 арк.

Ф. Р – 152. Миколаївський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920–1922 рр.

Оп. 1.

- 2.36. Спр. 220. Постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і Ради Народних комісарів УСРР про допомогу голодуючим губерніям та відновлення сільського господарства; доповіді, звіти, відомості і протоколи засідань президії губернського та повітових комітетів допомоги голодуючим 21 січня – 18 листопада 1922 р., 127 арк.

Ф. Р – 156. Миколаївський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп.1.

2.37. Спр 294. Протоколи та інструкції Ради Народних Комісарів про проведення тижня допомоги хворим і пораненим червоноармійця. Протоколи і доповіді сільських виконкомів Новобузької волості про діяльність волвиконкомів, про продовольче питання, про виконання продрозкладки, про вибір ревізійної комісії, організації висипних пунктів та ін. Анкетні картки з виборів до Новобузької, Тернівської та ін. волостях. Особові картки і списки співробітників волосних і сільських виконкомів Новобузької волості, 159 арк.

2.38. Спр. 703. Протоколи засідань 5-го повітового 30 березня з'їзду КНС і загальних зборів СільКНС, листування з волвиконкомів про роботу волосних КНС, 118 арк.

Ф. Р – 157. Вознесенський повітовий революційний комітет, м. Вознесенськ Вознесенського повіту Одеської губернії 1920–1921 рр.

Оп.1.

2.39. Спр.56. Листування з Одеським повітвиконкомом, Вознесенським повітвиконкомом про ліквідацію куркульсько – бандитських виступів у волостях повіту, арешт осіб, звинувачених в крадіжці майна, установленого контролю за діяльністю радянських установ, 20 березня – 12 грудня 1920 р., 198 арк.

Ф. Р – 158. Вознесенський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів, м. Вознесенськ, Вознесенського повіту, Одеської губернії, 1920–1923 рр.

Оп.1.

2.40. Спр. 61. Справа про проведення продовольчої розкладки по Вознесенському повіту, 20 січня – 28 листопада 1921 р., 244 арк.

2.41. Спр. 69. Телеграми Одеського губвиконкому продовольчих органів про організацію та проведення продподаткової компанії по Вознесенському повіту, 27 липня 1921 р. – 16 грудня 1922 р., 97 арк.

2.42. Спр. 96. Справа про проведення посівної компанії 1921 по Вознесенському повіту 13 квітня–30 вересня 1921 р., 25 арк.

Ф. Р – 171. Миколаївський губернський революційний комітет, м. Миколаїв Миколаївської губернії, 1920 р.

Оп.2.

2.43. Спр.2. Статистичні відомості з відомостями про наявність зернового і незернового фуражу, 21 квітня–24 червня 1920 р., 82 арк.

Ф. Р – 176. Кисляківський волосний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. с. Кисляківка Миколаївського повіту Херсонської губернії, з грудня 1920 р. – Миколаївської губернії, з листопада 1922 р. – Одеської губернії

Оп.1.

2.44. Спр. 111. Бойові накази Миколаївського повіту воєнкома про порядок забезпечення районних і волосних воєнкомів, 14 арк.

Ф. Р – 220. Балацківський волосний виконавчий комітет Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів, с. Балацьке Миколаївського повіту Миколаївської губернії, з листопада 1922 р. – Одеської губернії, 1919–1923 рр.

Оп.1.

2.45. Спр. 50. Акти комісій волвиконкому з обстеження врожайності зернових і городніх культур та стягненню недоїмок з продрозверстки, 22 лютого – 4 листопада 1921р., 52 арк.

2.46. Спр. 96. Громадські відомості про стан посівів, наявності живого і мертвого інвентарю чисельності дорослого населення та зайнятості його в різних галузях господарства; списки населення волості, дітей - сиріт і безпритульних, членів сільвиконкому, 2 січня – 11 грудня 1922 р., 103 арк.

2.47. Спр. 97. Циркуляри відділу управління Миколаївського виконкому про створення повітових військових рад, проведенні опису, вилучення і передачі до фонду допомоги голодуючим церковного майна про

боротьбу зі спекуляцією і самогоноваріння, 14 березня – 3 листопада 1922 р., 26 арк.

2.48. Спр. 165. Протоколи засідань Костянтинівського сількомголу про заходи з надання допомоги голодуючим, списки голодуючих і відомості про прикріплення їх до живильних копій. Копії. 14 листопада 1921 – 17 жовтня 1922 рр., 80 арк.

2.49. Спр. 177. Довідка про медичне обстеження повітмедвідділом голодуючого населення с. Мар'ївки, зведення сількомпомголу про кількість голодуючих і їх списки, 28 березня–25 жовтня 1922 р., 43 арк.

Ф. Р–265. Ландауський сільський виконавчий комітет Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів, с. Ландау Ландауської волості Вознесенського повіту Одеської губернії, 1921–1923 рр.

Оп. 1.

2.50. Спр. 8. Закон РНК УРСР про натуральний податок, листування з Ландауським волвиконкомом про продрозверстку і натуральний податок, зведення сільради про хід виконання податків, 23 лютого – 29 грудня 1921 р., 114 арк.

Ф. Р – 608. Миколаївський губернський комітет Американської адміністрації допомоги АРА, 1922–1923 рр.

Оп. 1.

2.51. Спр.1. Розпорядження, інструкції АРА, звіти Миколаївського губернського комітету АРА, 1922 р., 17 арк.

2.52. Спр. 2. Протоколи засідань Миколаївського губернського комітету АРА, 6 травня – 13 вересня 1922 р., 41 л.

2.53. Спр. 3. Протоколи засідань дитячої секції при Миколаївському губернському комітеті допомоги голодуючим, 20 арк.

2.54. Спр. 4. Телеграми установ АРА та Миколаївського губернського комітету по ліквідації наслідків голоду, про допомогу голодуючим, 1922 р., 102 арк.

- 2.55. Спр. 5. Телеграми установ АРА та Миколаївського губернського комітету по ліквідації наслідків голоду, про допомогу голодуючим, 1922–1923 рр., 134 арк.
- 2.56. Спр. 6. Телеграми установ АРА та Миколаївського губернського комітету по ліквідації наслідків голоду, про допомогу голодуючим, 5 травня – 29 липня 1922 р., 93 арк.
- 2.57. Спр. 19. Листування з установами про допомогу голодуючим. Списки службовців Миколаївського губернського комітету АРА, 1922 р., 297 арк.
- 2.58. Спр. 21. Списки пунктів харчування та ін. установ, що отримують продукти від АРА, 1922–1923 рр., 23 арк.
- 2.59. Спр. 22. Листування установ Миколаївської губернії (округи) про отримання продуктів від «Джойнт» та ін. питанням, 1923 р., 44 арк.

Ф. Р – 611. Уповноважений міжнародної Комісії професора Ф. Нансена по боротьбі з голодом в Миколаївській губернії, 1922 – 1923 рр.

Оп. 1.

- 2.60. Спр. 1 Копії угод НКЗС РРФСР і Женевської конференції допомоги Росії, про організацію допомоги голодуючим, 22 березня – 24 квітня 1922 р., 4 арк.,
- 2.61. Спр. 2. Листування з установами від організації допомоги голодуючим, 21 травня – 20 жовтня 1922 р., 57 арк.

Ф. Р – 614. Миколаївський губернський комітет допомоги голодуючим Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, 1922–1923 рр.

Оп. 1.

- 2.62. Спр. 53. Протоколи, постанови губвиконкому, інструкції і плани про організацію постійної допомоги голодуючим, 7 квітня – 27 жовтня 1922 р., 109 арк.
- 2.63. Спр. 54. Протоколи засідань волосних комітетів допомоги голодуючим Миколаївського повіту, 17 січня – 28 вересня 1922 р., 259 арк.

- 2.64. Спр. 56. Обіжники Центрального комітету допомоги голодуючим про організацію харчувальних пунктів в голодуючих губерніях, телеграми і довідки, 25 квітня – 14 вересня 1922 р., 295 арк.
- 2.65. Спр. 57. Протоколи губернського наради компомголов і Президії Губдопгола Миколаївщини, 2 січня – 5 вересня 1922 р., 115 арк.
- 2.66. Спр. 58. Протокол про угоду Німецького Червоного Хреста з ЦКПГ про організацію допомоги голодуючим України, 28 квітня – 30 жовтня 1922р, 11 арк.
- 2.67. Спр. 71. Протокол губернської конференції комдопголів, звіти і статистичні зведення про діяльність губкомітету і допомоги голодуючим. 13 червня – 10 жовтня 1922 р., 72 арк.
- 2.68. Спр. 111. Листування з районними комітетами Помгол про організацію поживних пунктів, заяви про випічку хліба для голодуючих, 8 травня – 10 грудня 1922 р., 540 арк.
- 2.69. Спр. 113. Лист Центрального комітету допомоги голодуючим, протокол засідання губернської ради захисту дітей, відомості про діяльність міжнародної комісії допомоги голодуючим Ф. Нансена по м. Херсону, статистичні відомості про організацію харчопунктів, списки волостей Миколаївської губернії, 13 грудня – 12 червня 1922 р., 60 арк.

Ф. Р – 615. Миколаївський повітовий комітет допомоги голодуючим Миколаївської губернії, 1921– 1923 рр.

Оп. 1.

- 2.70. Спр. 2. Відомості обстеження кількісного складу населення, худоби, посівних площ для засіву, відомості про хворих на ґрунті голоду, 10 листопада 1921 р. – 15 квітня 1922 р., 363 арк.
- 2.71. Спр. 11. Статистичні відомості про кількість голодуючих та захворілих на ґрунті голоду по волостях Миколаївського повіту Миколаївської губернії за 1922 р., 25 серпня – 1 жовтня 1922 р., 35 арк.

- 2.72. Спр. 18. Протоколи засідань волосних комітетів допомоги голодуючим Миколаївського повіту Миколаївської губернії та списки голодуючих селян, 6 жовтня – 29 грудня 1921 р., 314 арк.
- 2.73. Спр. 20. Протоколи засідань президії Миколаївського повітового комітету допомоги голодуючим з питань допомоги голодуючим, 8–29 вересня 1922 р., 80 арк.
- 2.74. Спр. 22. Листування з Ольгопільським волосним комітетом допомоги голодуючим про ведення діловодства, відомості про кількість голодуючих в Привільнянському районі, 10 травня – 20 листопада 1922 р., 64 арк.
- 2.75. Спр. 27. Зведення про кількість голодуючих, хворих та померлих від голоду в Корениській волості з 1 травня по 1 червня 1922 р., 23 червня 1922 р., 164 арк.
- 2.76. Спр. 34 Відомості про стан запасів продовольства і коштів по волостях Миколаївського повіту Миколаївської губернії за 1921–1922 рр., 1 липня – 29 травня 1922 р., 112 арк.
- 2.77. Спр. 35. Звіти волосних комітетів допомоги голодуючим Миколаївського повіту Миколаївської губернії, 12 січня – 8 вересня 1922 р., 225 арк.
- 2.78. Спр. 40. Протоколи засідань волосних комітетів допомоги голодуючим Миколаївського повіту Миколаївської губернії та списки голодуючих селян, 6 жовтня – 29 грудня 1921 р., 70 арк.
- 2.79. Спр. 45. Списки голодуючих дітей по волостях Миколаївського повіту Миколаївської губернії за 1922 р., 29 березня – 10 червня 1922 р., 38 арк.
- Ф. Р – 985. Миколаївське окружне статистичне бюро Центрального статистичного управління України, 1923–1930 рр.**

Оп.1.

- 2.80. Спр. 8 Доповідні записки про роботу окрстатбюро, посвідчення працівників на право проведення перепису населення, 2 січня 1923 р. – лютий 1924 р., 100 арк.

**Ф. Р – 5950. Колекція книг записів актів громадянського стану
Миколаївської області, м. Миколаїв**

Оп 1.

- 2.81. Спр. 38. Книга реєстрації актів про смерть з № 8523 по №10973, №6200, лютий - липень 1922 р., 316 арк.
- 2.82. Спр. 43. Книга реєстрації актів про смерть № 6267 по №8514, травень – липень 1922 р., 280 арк.

Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.)

Ф. Р – 87. Одеська губернська комісія допомоги голодуючим

Оп. 1.

- 2.83. Спр. 3. Накази, протоколи, місячні звіти, УКПГ та Одеської повітової комісії допомоги голодуючим, положення про місцеві комісії боротьби з голодом, 80 арк.
- 2.84. Спр. 8. Доповіді та звіти про діяльність Одеської губернської комісії допомоги голодуючим, 88 арк.
- 2.85. Спр. 9. Звіти про діяльність Одеської Губтрійки допомоги голодуючим, 21 арк.
- 2.86. Спр. 10. Річний статистичний звіт про діяльність АРА, 3 арк.
- 2.87. Спр. 13. Інструкції, постанови ВУЦВК і ЦК КПБУ про роботу органів допомоги голодуючим при проведенні одноразової державної допомоги до продналогу двохфунтового збору на користь голодуючим, 80 арк.
- 2.88. Спр. 14. Проекти та інструкції про обов'язки провідників вагонів з вантажами для голодуючих, 24 арк.
- 2.89. Спр. 15. Накази, протоколи, доповіді, звіти про діяльність Одеської Губкомісії допомоги голодуючим, відомості про стан худоби в 1916, 1921, 1922 р., 97 арк.
- 2.90. Спр. 16. Справа про діяльність АРА в Одесі та губернії. 20 квітня - 26 липня 1922 р., 65 арк.

2.91. Спр. 20. Справа про діяльність АРА і поживних пунктів місії Нансена, 77 арк.

2.92. Спр. 83. Справа про діяльність міжнародних організацій в Одеській губернії, 2 січня - 31 грудня 1922 р., 235 арк.

Ф. Р – 99. Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920 – 1925 рр.

Оп.1.

2.93. Спр. 139. Переписка у справі допомоги голодуючим. 1922–1923 рр., 322 арк.

Ф. Р – 453. Уповноважений представник урядів РРФСР і УСРР при усіх закордонних організаціях для допомоги голодуючим по Одеському району

Оп.1.

2.94. Спр.1. Постанови та циркуляри ВЦВК, 77 арк.

2.95. Спр.2. Постанови ВЦВК. Положення комісії з боротьби з наслідками голоду (ЦК послідгол), інструкція районним уповноваженим повноважного представництва УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим, договори, укладені між урядом УРСР і різними закордонними організаціями з надання допомоги голодуючим, 284 арк.

2.96. Спр.3. Циркуляри повноважного представництва УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим та виписки з протоколу засідання бюро Одеського губернського комітету КП(б)У про посилення політичного контролю над діяльністю організацій АРА і «Джойнт». Доповідна записка про провокаційні дії, співробітників АРА та ін., 195 арк.

2.97. Спр. 6. Інструкції, доповіді та огляди про діяльність закордонних організацій допомоги голодуючим в Одеській губернії, 228 арк.

2.98. Спр.16. Статистичні відомості про кількість населення, стан посівів і врожайність зернових, про кількість голодуючих у повітах Одеської губернії, 24 арк.

- 2.99. Спр.16а. Відомості про кількість посилок, виданих АРА, 143 арк.
- 2.100. Спр.17. Списки, анкети, посвідчення службовців закордонних організацій допомоги голодуючим, 315 арк.
- 2.101. Спр.23. Доповіді та відомості про діяльність Губпосідголу за 1921 - 1922 рр., 98 арк.
- 2.102. Спр. 24. Виписки з протоколів волосних конференцій післядголу, листування з окружним післядголом про розподіл продпозики серед найбільшнього населення, 167 арк.
- 2.103. Спр. 25. Листування місії Нансена з Балтським післядголом про розподіл вантажів одягу і медикаментів, 9 арк.
- 2.104. Спр. 26. Листування з центральною комісією з боротьби з наслідками голоду про надання допомоги сільському населенню, 246 арк.
- 2.105. Спр. 27. Місячні звіти і зведення про розподіл медикаментів, отриманих від організації АРА і місії Нансена, 82 арк.
- 2.106. Спр. 28. Місячні звіти Одеської повітової комісії допомоги голодуючим, 21 арк.
- 2.107. Спр. 30. Піврічні звіти про діяльність Херсонської, Миколаївської, Балтської та Одеської Комісії Післядголу, 40 арк.
- 2.108. Спр. 31. Статистичні відомості про кількість відвідувань на поживних пунктах Українського Червоного Хреста, 120 арк.
- 2.109. Спр. 34. Списки безпритульних дітей Тираспольського повіту, 30 арк.
- 2.110. Спр. 38. Статут, договору і листування з благодійним товариством «Сприяння», 51 арк.
- 2.111. Спр. 43. Накази Губернським ураїнським післядголом, 31 арк.
- 2.112. Спр. 44. Циркуляри ВУЦВК, протоколи засідань допомоги Української Центральної комісії голодуючим (ЦК ПГ), 98 арк.
- 2.113. Спр. 45. Циркуляри, доповіді і розпорядження ЦК ПГ у перевезенні вантажів післядгола, 11 арк.
- 2.114. Спр. 50. Акти обстежень пекарень і договори на випічку хліба для поживних пунктів АРА, 86 арк.

Ф. Р – 702. Одеська губерньська комісія по боротьбі з наслідками голоду

Оп.1.

- 2.115. Спр. 1. Накази Губдопголу, 131 арк.
- 2.116. Спр. 3. Постанови, положення та інструкції Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду, 87 арк.
- 2.117. Спр. 34. Листування з Губпослідголом, з представниками «Джойнт» про продовольче і матеріальне постачання голодуючого населення, 175 арк.
- 2.118. Спр. 38. Інструкції, циркуляри і розпорядження Повноважного представництва УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим, губвиконкому про порядок ліквідації закордонних організацій допомоги голодуючим, 80 арк.
- 2.119. Спр. 42. Щомісячні зведення про надання продовольчої допомоги закордонними організаціями, 146 арк.
- 2.120. Спр. 48. Характеристика та відомості про вантажі, отримані закордонними організаціями допомоги голодуючим, 116 арк.
- 2.121. Спр. 53. Листування з представником АРА про постачання дитячих інтернатів одягом і білизною про передачу вільної тари губерньським післядголом, про розподіл продовольства серед голодуючого населення та ін., 206 арк.

Ф. Р – 2142 Уповноважений Україньського Червоного Хреста в Одеській губернії

Оп.1.

- 2.122. Спр. 6. Протоколи Головного управління Україньського Червоного Хреста, 100 арк.
- 2.123. Спр. 7. Доповідні записки про надання допомоги, 9 арк.
- 2.124. Спр. 8. Листування з Уповноваженими закордонних представництв про надання допомоги голодуючим, 31 арк.
- 2.125. Спр. 11. Протоколи уповноважених Україньського Червоного Хреста на Одещині, 112 арк.

- 2.126. Спр. 12. Протоколи Головного управління Українського Червоного Хреста, 146 арк.
- 2.127. Спр. 13. Протоколи про організацію комітету товариства Червоного Хреста, 39 арк.
- 2.128. Спр. 14. Протоколи засідання і листування про надання допомоги дітям, 23 арк.
- 2.129. Спр. 15. Листування про надання оптимальних пунктів для голодуючих, 35 арк.
- 2.130. Спр. 16. Листування про організацію пунктів харчування для голодуючих, 58 арк.

Архів єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» (м. Нью – Йорк) Record Group, 1921–1932 pp.

- 2.131. Letter to JDC about \$500 for Nicolaiev Relief, August 16th, 1923. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921–1932, File 501.
- 2.132. Present allocations for feeding. Nikolaev district. Dec. 21, 1922. // Joint Distribution Committee, New York Archives, Record Group 1921–1932, File 501.

Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.)

Р - 1 Херсонський повітовий виконавчий комітет 1919–1923 pp.

Оп. 1.

- 2.133. Спр. 3. Наказ по військам Української 1-ї Армії Південного фронту про виконання продовольчої розкладки. Протоколи засідань Президії Миколаївського губвиконкому, колегії Херсонського Повітового Відділу Миколаївського повітраднаргоспу, Херсонського Повітового земельного відділу та ін. 17 листопада – 7 березня 1921 р., 157 арк.
- 2.134. Спр. 36. Доповіді та баланси Херсонської повітової комісії допомоги голодуючим, грудень 1922 р., 5 арк.

Р-2. Херсонський окружний виконавчий комітет 1923–1930 pp.

Оп.1.

- 2.135. Спр. 65. Листування Херсонської окружної комісії боротьби з наслідками голоду, про просування грошових сум і продуктів, 19 травня - 6 серпня 1923 р., 33 арк.

Р-12. Старошевський волосний виконавчий комітет 1919–1922 рр.

Оп. 1.

- 2.136. Спр. 16. Постанови, накази, інструкції ВЦВК, губернського та повітового виконкомів: відомості про чисельність населення і голодуючих, про площі посівів і врожайності сільськогосподарських культур, про хід посівної компанії та ін., 26 червня – 26 жовтня 1922 р., 336 арк.

Р-185. Каховська волосна комісія по боротьбі з наслідками голоду 1922 - 1923

Оп. 1.

- 2.137. Спр.2. Постанова, розпорядження, інструкції президії Миколаївського губвиконкому та Дніпровського повітового комітету по боротьбі з наслідками голоду про розподіл продовольчої позики, допомоги дітям - сиротам та інші питання. 10 листопада 1922 р. – 03 березень 1923 р. , 60 арк.
- 2.138. Спр. 3. Постанови, розпорядження та протоколи засідань Миколаївського губернського, Дніпровського повітового комітетів і Каховської волосної комісії з боротьби з наслідками голоду про розверстці голодних пайків, видачі продовольчої і насінневої позичок, допомоги голодуючим дітям,. 21 листопада 1922 р. – 21 квітня 1923 р., 54 арк.
- 2.139. Спр. 5. Огляд і листування з Дніпровським повітовим комітетом з боротьби з наслідками голоду про норми оплати праці, роботі АРА, 01 грудня – 02 квітня 1923 р., 36 арк.
- 2.140. Спр. 7. Листування з сільськими Радами та комітетами з боротьби з наслідками голоду про облік голодуючого населення, відкритті

поживних пунктів та інших питаннях, 9 жовтня – 19 листопада 1922 р., 11 арк.

- 2.141. Спр. 8. Листування з сільськими комітетами з боротьби з наслідками голоду про розподіл пайків АРА, обкладення продподатку кустарів: списки дітей колективу Інтернаціонал, 27 грудня 1922 р. – 27 березня 1923 р., 36 арк.
- 2.142. Спр. 14. Листування з Дніпровським повітовим комітетом боротьби з наслідками голоду про порядок витрачання коштів для надання допомоги голодуючим, 11 січня – 3 лютого 1923 р., 27 арк.
- 2.143. Спр. 19. Акти ревізії діяльності волосної комісії з боротьби з наслідками голоду, 1923р., 2 арк.

Р - 402 Херсонська повітова комісія по боротьбі з наслідками голоду 1921–1922 рр.

Оп. 1.

- 2.144. Спр. 1. Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про організацію волосних і сільських комісій по наданню допомоги голодуючим; протоколи засідань губерньського комітетів допомоги постраждалих від неврожаю; звіти Центральної Української Комісії допомоги голодуючим, 28 липня 1921 р. – 16 вересня 1922 р., 112 арк.
- 2.145. Спр. 2. Постанови губерньської конференції з допомоги голодуючим, протоколи засідань членів президії Укомпомголу, 1 грудня 1921 р. – 5 січня 1922 р., 6 арк.
- 2.146. Спр. 4. Справа з доповідями про становище Білоозерської волості у зв'язку з голодом і списки громадян, що потребують продовольчої допомоги, 24 вересня 1921 р. – 6 березня 1922 р., 27 арк.
- 2.147. Спр. 8. Протоколи та списки голодуючих по Любомирській волості, 15 липня 1921 р. – 03 січень 1922 р., 10 арк.

- 2.148. Спр. 9. Протокол засідань Трифонівського волосного комітету допомоги голодуючим і списки голодуючих, 29 грудня 1921 р. – 7 лютого 1922 р., 20 арк.
- 2.149. Спр. 13. Списки голодуючих села Засілля, 1921 р., 53 арк.
- 2.150. Спр. 15. Листування з повітовим Допголом і списки голодуючих по Василівській волості, 24 листопада 1921 р. – 30 січня 1922 р., 81 арк.
- 2.151. Спр. 20. Протоколи засідань комісії Допголу і списки голодуючих волостей, 29 січня – 24 лютого 1922 р., 19 арк.
- 2.152. Спр. 29. Списки і відомості про голодуючих та померлих, 27 липня – 30 вересня 1922 р., 21 арк.
- Оп. 2.
- 2.153. Спр. 2. Прописка СГПУ по роботі закордонних організацій та їх співробітників. Вказівки з розподілу сімейних позичок і стягнення податків з голодуючого населення. Матеріали ліквідації АРА, жовтень 1922 р. – 27 липня 1923 р., 71 арк.
- 2.154. Спр. 3. Листування з закордонними організаціями місії доктора Нансена і Українського Хреста МСПД. Відомості про надходження та розподіл продовольства на допомогу голодуючим. Списки їдалень закордонних організацій. 01 січня 1922 р. – 04 вересня 1923 р., 47 арк.

Р-1266. Херсонська окружна комісія по боротьбі з наслідками голоду 1922–1923 рр.

Оп.1

- 2.155. Спр. 1. Розпорядження, зведення листування з Одеським губернським післядголом про чисельність голодуючих, розподілі продовольчої позики по повітах, волостях і поселеннях пунктах губернії та ін. питанням 1922 р. – 24 липня 1923 р. 582 арк.
- 2.156. Спр. 3. Протоколи пленумів Одеського губернського післядголу, звіт Херсонського окружного післядголу про боротьбу з наслідками голоду, розподіл продовольчих позичок, організації їдалень, пунктів харчування;

списки районів, призначених голодуючими в 1921–1922 рр. Листопад 1922р. – червень 1923 р., 262 арк.

3. Музеї

Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми» (далі – МДКМ)

3.157. Ф. 1243. Жажіття голоду в Херсоні 1921–1922 рр.

4. Індивідуальні монографії та брошури

- 4.158. Алексанов П. А. В борьбе за социалистическое переустройство деревни (крестьянская взаимопомощь 1921–1932 гг.) / Петр Артемович Алексанов. – М.: Мысль, 1971. – 271 с.
- 4.159. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1923) / Борис Мусійович Бабій. – К.: Наукова думка, 1961. – 268 с.
- 4.160. Бачинський П.П. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Петро Павлович Бачинський. – К., 1999. – 640 с.
- 4.161. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 років. Суспільно – політичний та історико-правовий аналіз / Іван Григорович Білас. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
- 4.162. Берхин И. Б. Экономическая политика советского государства в первые годы советской власти / Илья Борисович Берхин. – М.: «Наука», 1970. – 239 с.
- 4.163. Васильчук Г. М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Геннадій Миколайович Васильчук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 314 с.
- 4.164. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / Оксана Іванівна Ганжа. – К.: НАН України, 2000. – 208 с.
- 4.165. Гуревич М. Б. Голод и Сельское Хозяйство Украины. Очерк / Матвей Борисович Гуревич. – Харьков: Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923. – 47 с.

- 4.166. Горев-Галкин М. В. Материалы для агитаторов об изъятии церковных ценностей. / Михаил Владимирович Горев-Галкин. – М.: Изд. ГПП, 1922. – 32 с.
- 4.167. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / Григорий Демьянович Диденко. – К.: Изд – во АН УССР, 1962. – 375 с.
- 4.168. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1923 роках / Павло Мусійович Денисовець. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 154 с.
- 4.169. Забарко Б. М. Классовая борьба и международная рабочая помощь. Из истории международной пролетарской солидарности. 1921–1929. / Борис Михайлович Забарко. – К.: Наукова думка, 1974. – 223 с.
- 4.170. Зеркаль М. М. Реалізація НЕПу в економіці Південних районів / Микола Миколайович Зеркаль. – М.: 1-е вид. «ООО Парус», 2011. – 248с.
- 4.171. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків: Основа, 1991. – 131 с.
- 4.172. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків.: Основа, 1997. – 400 с.
- 4.173. Коган В. М. Очерки обследования голодающих губерний / Владимир Михайлович Коган // О голоде. – Харьков:б.в, 1922. – С.72.
- 4.174. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. / Олег Віталійович Козерод. – К.: СПД «Савчина», 2003. – 313 с.
- 4.175. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Юрій Вадимович Котляр. – Миколаїв – Одеса: Видавництво ТОВ Від, 2003. – 196 с.

- 4.176. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Юрій Вадимович Котляр. – Одеса: «ТОВ ВіД», 2004. – 354 с.
- 4.177. Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917 – 1920 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К., 1994. – 141 с.
- 4.178. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: НАН України, 1995. – 200 с.
- 4.179. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1996. – 396 с.
- 4.180. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939). Україна крізь віки: У 15 т. / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Вид. дім «Альтернатива», 1999. – Т. 11. – 336 с.
- 4.181. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / Сергій Романович Лях. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.
- 4.182. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико – теоретичні аспекти (1861–1929 рр.) / Василь Іванович Марочко. – К., 1995. – 224 с.
- 4.183. Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу / Ольга Николаевна Мовчан. – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с.
- 4.184. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки) / Борис Кирилович Мигаль – Х.: Вища шк., 1974. – 167 с.
- 4.185. Поляков Ю. А. 1921-й: победа над голодом / Юрий Александрович Поляков. – М.: Политиздат, 1975. – 112 с.
- 4.186. Поляков А. А. Диверсия под флагом помощи: Повесть – хроника / Александр Антонович Поляков. – М.: Политиздат, 1985. – 237 с.

- 4.187. Сафронов А. В. Тяжелая годовщина / Александр Владимирович Сафронов. – Николаев: б.в., 1922. – 26 с.
- 4.188. Сергійчук В. І. Як нас морили голодом. Вид. 3-є, доповнене / Володимир Іванович Сергійчук. – К.: ПП, 2006. – 392 с.
- 4.189. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Геннадій Іванович Сургай. – К.:Либідь 1991. – 184 с.
- 4.190. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємства в Україні періоду НЕПу (1921–1928) / Олександр Олександрович Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 215 с.
- 4.191. Турченко Ф. Г. Новітня історія України (1917–1945) / Федір Григорович Турченко. – К.: Генеза, 1994. – 401 с.
- 4.192. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Галина Федорівна Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324с.
- 4.193. Улянич В. І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках / Володимир Іванович Улянич. – К.: МАУП, 2004. – 84 с.
- 4.194. Хенкин Е. М. Очерки истории борьбы Советского государства с голодом. (1921–1922) / Евель Моисеевич Хенкин. – Красноярск: Изд – во Красноярского ун – та, 1988. – 171 с.
- 4.195. Хоменко А. П. Населення України (1897–1927 рр.) / Арсеній Петрович Хоменко. – Харків: Державне видавництво України, 1927. – 79 с.
- 4.196. Хорошун Б. І. Від голоду до голоду: Комуно – радянська продовольча політика в Україні в 20–30-х рр. / Борис Іванович Хорошун. – К.: Наукова думка, 1998. – 175 с.
- 4.197. Шитюк М. М. Голодомори ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк. – К.: Геліон, 1997. – 67 с.
- 4.198. Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 / Валентин

Павлович Шкварець. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007.
– 120 с.

5. Колективні монографії

- 5.199. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 265 с.
- 5.200. Даниленко В. М. Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1999. – 220 с.
- 5.201. Десять лет борьбы и строительства на Николаевщине / А. Мануйленко, В. Исакович, М. Радков. – Николаев:б.в, 1927. – 127 с.
- 5.202. Діброва С. С. Сталінський «великий перелом», погляд із 80-х./ С.С. Діброва // Про минуле – заради майбутнього. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1989. – С. 103.
- 5.203. Історія України в особах. Частина друга. За редакцією проф. В. П. Шкварця. – Миколаїв: ТВПТЕГАС, 1993. – С. 258 – 263.
- 5.204. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Миколаївська область / Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] / Інститут історії АН УРСР / [редкол. тому: Васильєв В. О. (голова) та ін.]. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії (УРЕ) Академії наук (АН) УРСР, 1971. – 771 с.
- 5.205 Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Херсонська область. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] / Інститут історії АН УРСР / [редкол. тому: Мельников А. Т. (голова) та ін.]. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії (УРЕ) Академії наук (АН) УРСР, 1985. – 667 с.
- 5.206. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т. Одеська область. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.] / Інститут історії АН УРСР / [редкол. тому: Гладка Л. В. (голова) та ін.]. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії (УРЕ) Академії наук (АН) УРСР, 1969. – 910 с.

- 5.207. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / АН УСРР / голов. ред.: Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). – 544 с.
- 5.208. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Под ред. комис. ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 г. – М.: Госполитиздат, 1955. – 352 с.
- 5.209. Котляр Ю. В. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–33 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Монографія / Ю. В. Котляр, І. С. Міронова. – К., – Миколаїв: Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 204 с.
- 5.210. Кульчицький С. В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан. – К.: Ін – т історії України, 1993. – 70 с.
- 5.211. Миколаївщина в голодних 1921–1923. Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини / керівник авт. кол. М. М. Шитюк. – Миколаїв: Видавництво «Шамрай», 2008. – 456 с.
- 5.212. Миколаївщина в новітній історії/ за редакцією М. М. Шитюка. – Миколаїв: Видавництво ПП Шамрай, 2007. – 280 с.: ілюстр.
- 5.213. Миколаївщина: літопис історичних подій / Керівник авторського колективу М. М. Шитюк. – Херсон: Видавництво «Олді–плюс», 2002. – 709 с.
- 5.214. Народное хозяйство Украины в 1921 году. – Харків: б.в., 1922. – 650 с.
- 5.215. Історія Миколаївщини / І. С. Павлик, П. М. Тригуб, О. В. Білюк. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1997. – 92 с.
- 5.216. Петровський В. В. Історія України. Неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – К.: Вид. дім «Школа», 2007. – 592 с.
- 5.217. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга перша. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2005. – 870 с; Книга друга. – Київ – Миколаїв:

- Світогляд, 2006. – 707 с; Книга третя. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2007. – 655 с.
- 5.218. Реабілітовані історією. Херсонська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. / обл. редкол.: А. О. Бабич (голова) та ін., ред. – упоряд. А. Е. Вірлич. – Херсон : Наддніпрянська правда, 2005. – 944 с. (Реабілітовані історією : наук. докум. сер. кн.: у 27 т.).
- 5.219. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с.
- 5.220. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Исторические очерки / Под ред. А. П. Кучкина. – М.: Гос. изд – во политической литературы, 1955. – 596 с.
- 5.221. Українське село у 20–90-х роках ХХ ст. (короткий історично-економічний нарис). – К.: Освіта, 1988. – 122 с.
- 5.222. Хроника социалистического строительства на Украине (1921–1925) / С. А. Кокин, В. И. Марочко, О. Н. Мовчан; Отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.
- 5.223. Шитюк М. М. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках / М. М. Шитюк, К. Є. Горбуров – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2007. – 156 с.
- 5.224. Шитюк М. М. Південноукраїнське селянство (кінець 20-х – перша половина 40 -х років ХХ століття) / М. М. Шитюк, О. С. Акунін. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2010. – 284 с.
- 5.225. Шкварець В. П. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії / В. П. Шкварець, М. Ф. Мельник. – Миколаїв: ТВП «ТЕГАС», 1994. – 386 с.
- 5.226. Шкварець В. П. Історія рідного краю. Миколаївщина / В. П. Шкварець, М. Ф. Мельник. – 2 -ге вид., доопр., випр., доп. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили ; Одеса: ТОВ ВіД, 2003. – 280 с. : ілюстр.

- 5.227. Шкварець В. П. Історіософія та історіографія голодоморів – людоморів на Миколаївщині / В. П. Шкварець, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. – Миколаїв: Вид-во Шамрай, 2008. – 288 с.

6. Збірники документів і матеріалів

- 5.228. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград, 2003. – 194с.
- 5.229. Бюллетень Николаевского губстатбюро. – 1922. – №4. – 18 с.
- 6.230. Бюллетень О продгуба Херсонской (Николаевской) губернии. – 1922. – №1. – 15 с.
- 6.231. Голод и помощь в УССР. Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1 мая. – Харьков: Типография Губисполкома, 1922. – 43 с.
- 6.232. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький // АН України, Інститут історії України та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
- 6.233. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи / Кол. авт. та упоряд. – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.
- 6.234. Двухнедельный бюллетень Николаевского Губернского комитета коммунистической партии (большевиков) Украины, 1 августа 1921 г. – 1921. – №2. – 27 с.
- 6.235. З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині. 1918–1941 рр. Збірник документів і матеріалів. – Херсон:б.в., 1957. – Випуск 1. – 170 с.
- 6.236. Итоги борьбы с голодом в 1921–22 гг. Сборник статей и отчетов. – М.: ЦК Помгол, 1922. – 499 с.

- 6.237. Книга – меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетищині. Словами очевидців та мовою документів / Упорядник М.М. Марченко. – Херсон: ІДС, 2007. – 450 с.
- 6.238. На борьбу с народными бедствиями // Сборник, посвященный деятельности Общества Украинского Красного Креста на Одешине в 1922–1923 годах. – Одесса: ГУ УОКК, 1924. – 24 с.
- 6.239. Неурожай и государственная помощь голодающему району 1921 г. // Отчетные материалы Наркомпрода по вопросам помощи голодающему району. – М.: Госиздат, 1922. – Вып. 1. – Стр. 83
- 6.240. О голоде / К. Н. Георгиевский, В. М. Коган, А. В. Палладин. – Харьков: Издательство Научная мысль, 1922. – 56 с.
- 6.241. Отчет Николаевского губэкономсовещания Совету Труда и Оборони за январь сентябрь 1921 г. – Николаев: Советская типография №1, 1921. – 73 с.
- 6.242. По революционному, по деловому. Все на борьбу с голодом. – М: Госизд, 1921. – 47 с.
- 6.243. Список населенных мест Николаевской губернии Составлен на основании данных предварительного подсчета Херсонского уезда. – Херсон: 1 советская типография, 1920. – 420 с.
- 6.244. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / За редакцією Ф. І. Зубанича. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1998. – 784 с.

7. Зарубіжні видання

- 7.245. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали: У 2 кн. Кн.1 /Авт. – упоряд. П. Л. Ящук; Асоціація дослідників голодоморів в Україні . – К.; Нью – Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1999. – 705 с.
- 7.246. Сербин Р. Голод 1921–1923 и украинская пресса в Канаде. / Р. Сербин. – Торонто-Киев: Украинско-канадский исследовательско-документа-

ционный центр. Институт украинской археографии Академии наук Украины, 1992. – 704 с.

- 7.247. «Documents of Soviet – American Relations / Ed. by Harold J. Goldberg. Vol. 1. Intervention, Famine Relief, International Affairs. 1917–1933. – Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1993. – XXIII, 426 p.
- 7.248. Golder F. A. On the Trail of the Russian Famine / Frank Alfred Golder, Lincoln Hutchinson. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. – 319 p.
- 7.249. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia, 1919–1923: the operations of the American Relief Administration / Harold Henry Fisher. – N. – Y.: The Macmillan Company, 1927. – X+609 p.
- 7.250. Rhodes B. D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922–1923 / Benjamin D. Rhodes // The Historian. – 1989. – Vol. 51 (August). – Issue 4. – P. 611 – 626.
- 7.251. The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia. – New York: JDC, 1924. – 40 p.

8. Дисертації, автореферати дисертацій

- 8.252. Ващенко І. В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 / Ігор Владиславович Ващенко. – Харків, 2001. – 23 арк.
- 8.253. Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Борис Болеславович Драмарецький. – К., 1997. – 123 с.
- 8.254. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня доктор. іст. наук: 07.00.01 / Юрій Вадимович Котляр. – Одеса, 2005. – 436 с.
- 8.255. Мовчан О. Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921–1923 гг.): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Ольга Николаевна Мовчан. – К., 1984. – 25с.

- 8.256. Портной И. Л. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Игорь Леонидович Портной. – Одесса, 1955. – 294 с.
- 8.257. Силантьев В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Василь Іванович Силантьєв. – Х., 2005. – 38 с.

9. Довідникові видання

- 9.258. Американская Администрация Помощи / Глав. ред. А. М. Прохоров // Большая советская энциклопедия. [В 30-ти т.]. 3-е изд. – Т.1. А – Ангоб. – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – 632 с.
- 9.259. Балиев В.В. Голод / Ред. совет Д.Л. Вейс, М. Б. Вольфсон, А. И. Догадов и др. Глав. ред. Н. Л. Мещеряков // Малая советская энциклопедия. – Ванини-Дротик. – М.: Советская энциклопедия, 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1929. – Т.2. – 600 с.
- 9.260. Історія України: 1917–1928 рр.: хрестоматія /Авт.- упоряд. А. І. Литвинчук [та ін.] – К. 1997. – 236 с.
- 9.261. Малий словник історії України/ Відповідальний редактор В. Смолій. – К.: Либідіть, 1997.– 464 с.
- 9.262. Мстиславский С. Голод / Большая Советская энциклопедия. //Под общей ред. Н.И. Бухарина, В.В. Куйбышева, М.Н. Покровского и др. Глав. ред. О. Ю. Шмидт. В 65-ти т. – Т. 17. Гимназия – Горовицы. – М.: Советская энциклопедия, 1930. – 630 с.
- 9.263. Научный коммунизм: Словарь / В. В. Александров, А. А.Амвросов , Е. А. Ануфриев и др.; Под ред. А. М. Румянцева. – 4-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – 352 с.
- 9.264. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: наук.- популяр. довід. з історії та сучасності реліг. орг. на Миколаївщині / ред.:

І. Ф. Курас; НАН України, Укр. акад. істор. наук, Миколаїв. обл. держ. адмін., Миколаїв. філ. Нац. ун-ту Києво– Могилян. Акад., Миколаїв. центр політ. дослідж. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 248 с.: іл.

10. Статті, тези в наукових виданнях

- 10.265. Верменич Я. В. Національна реформа 20–30-х рр. в Україні: Підсумки, політичні наслідки, уроки / Я. В. Верменич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки [Міжвідомчий збірник наукових праць]. –К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 11. – С. 210–224.
- 10.266. Гай–Нижник П. П. Податкова політика більшовиків в УСРР за часів воєнного комунізму / П. П. Гай – Нижник // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – Випуск 2. – С.96–106.
- 10.267. Горбуров Є. Г. Голоди 1921–1923, 1932–1933 років на території Миколаївщини: схожість і відмінність / Є. Г. Горбуров // Голодомор– геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївщини: матеріали обласної науково-практичної конференції. – Миколаїв, 2008. – С. 98 – 102.
- 10.268. Зеркаль М. М. Голод в південних районах України на початку реалізації нової економічної політики / М. М. Зеркаль // Гуманітарно – економічні дослідження: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2009. – С. 132 – 148.
- 10.269. Капустян Г. Т. Джерела до історії політичного життя українських сіл 1920-х років. у фондах ЦА ФСБ РФ / Г. Т. Капустян // Історія України: маловідомі імена: Збірник наукових статей. – К., 1996. – С. 221 – 226.
- 10.270. Козирева М. Е. Голод 1921–1923 років в німецьких колоніях на Миколаївщині / М. Е. Козирева // Наукові праці: зб. статей. Історичні науки. –Т. 10. –Миколаїв : МФ НаУКМА, 2001. – С. 93 – 98.
- 10.271. Котляр Ю. В. Канібалізм підчас голоду 1921–1923 рр.: історико- психологічний аналіз / Ю. В. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 7:

Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 120 – 123.

- 10.272. Котляр Ю. В. Голодомор 1921– 1923 годов в Поволжье и Южной Украине / Ю. В. Котляр // Материалы научно-практической конференции «Перспективные разработки науки и техники». – История. – Днепропетровск: Наука и образование, 2004. – Т. 11. – С. 13–14.
- 10.273. Котляр Ю. В. Страх в більшовицькому терорі голодом (1921–1923 рр.). / Ю. В. Котляр // Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць. Том 3. – Миколаїв–Одеса: ТОВ ВІД, 2006. – С. 6 – 8.
- 10.274 Ліньов А. А. До історіографії проблеми голоду 1921–1923 років на Миколаївщині / А. А. Ліньов, В. П. Шкварець // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 10-й річниці незалежності України. Збірник наукових праць. Том І. – Миколаїв–Одеса: Видавництво «Тетра», 2001. – С. 88–90.
- 10.275. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. / А. А. Ліньов // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. – Миколаїв–Одеса, 2003. – Т.1: Історія та українознавство. – С.157–168.
- 10.276. Мовчан О. М. Голод 1921–1922 рр. в Україні / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К.: Ін-т історії України, 1991. – С.35.
- 10.277. Мовчан О. М. Терор голодом в Україні в 1921–1923 роках / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – №7. – С.78.
- 10.278. Михайловський Т. О. Міжнародні організації на Півдні України у 1920-х роках: джерела із колекцій США / Т. О. Михайловський // Наукові праці: історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. – Вип.108. Т.121. Історія. – Миколаїв: Вид – во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С.120 – 125.

- 10.279. Михайловський Т. О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. XX ст. / Т.О. Михайловський // Наукові праці: історичні науки. – Вип.108. Т.121. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С.120–125.
- 10.280. Ніколаєв І. Є. Діяльність органів партійного радянського апарату на території Миколаївщини під час голоду 1921–1923 рр. / І. Є. Ніколаєв // Голодомор-геноцид 1932–1933 на території Миколаївщини: матеріали обласної науково – практичної конференції. – Миколаїв, 2008. – С.65 – 73.
- 10.281. Петров В. А. Продналоговая кампания на Николаевщине (март 1921 – июль 1923 гг.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Атол, 2000. – С. 120 – 121.
- 10.282. Погромський В. О. Медична допомога американських міжнародних організацій Радянській Росії за часів гуманітарної катастрофи 1921–1923 рр. / В. О. Погромський // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. – 2013. – Вип. 3.35. – С. 183–187.
- 10.283. Пронь Т. М. До історії міграційних процесів на Півдні України // Наукові праці з історії. Т. 2. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 1999. – С. 51–55.
- 10.284. Раку Ю. Г., Експорт української нехлібної сільськогосподарської продукції в роки непу // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові дослідження – 2006». – Том 1. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – 63–65.
- 10.285. Стремецька В. О. Соціальна допомога населенню Миколаївщини у 1920 – 30 – ті роки / В. О. Стремецька // Наукові праці. Історія. – Вип. 19. Т.32. –Миколаїв: МДГУ ім. П.Могили, 2004. – С.111–117.
- 10.286. Рибак І. В. Розвиток села радянської доби – історико – теоретичні аспекти вивчення / І. В. Рибак // Історія України. Маловідомі імена,

- події, факти. Випуск 16. – Київ – Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 244–250.
- 10.287. Савченко В. А. Робітничий рух на Півдні УСРР в часи Голодомора 1921 – 1922 рр. / В. А. Савченко, А. М. Ібрагімова // Матеріали всеукр.конфер., 80 років Голодомору 1932– 1933 рр в Україні. – Львів, 2003. – С.170 – 174.
- 10.288. Сахно В. В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / В. В. Сахно // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т.10. – С.122 – 124.
- 10.289. Сахно В. В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки ХХ століття / В. Сахно // «Південний архів» (історичні науки): збірник наукових праць. – Херсон, 2002. – Вип.7. – С.185 – 203.
- 10.290. Сахно В. В. Участь гуманітарної організації Гувера – Нансена в подоланні голоду 1921 – 1923 роках на Херсонщині – Миколаївщині / В. В. Сахно // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 1999. – Вип.10. – С.164 – 173.
- 10.291. Серебрич А. О. Реквізиція церковних цінностей в Миколаївській губернії під час голоду 1921 – 1923 рр./ А. О. Серебрич // Гуманітарно – економічні дослідження: Збірник наукових праць. Том 3. – Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2006. – С.270.
- 10.292. Соболев П. І. Нищення інтелектуальної еліти Півдня України: 20 – 30-ті роки / П. І. Соболев // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1999. – Випуск 7. – С. 276 – 280.
- 10.293. Сирота О.І. Голод 1921–1923 років в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу / О.І. Сирота. – Матеріали Міжнародної наукової конференції. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). – К., 2013. – С. 143–148.

- 10.294. Стремецька В. О. Діяльність Червоного Хреста Миколаївщини у 1920 – 30 – ті роки / В. О. Стремецька // Гуманітарно – економічні дослідження: Збірник наукових праць. – Миколаїв – Одеса, 2005. – Т.2. – С.252 – 260.
- 10.295. Татарченко О. Б. Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921 – 1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій/ О. Б. Татарченко // Наукові праці. Том 96. Випуск 83. Історичні науки, спецвипуск. Миколаїв; Venezia: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca'Foscari, 2008. – С. 217–220.
- 10.296. Тригуб П. М. Південноукраїнське село від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) / П. М. Тригуб // Наукові праці з історії. Т. 2. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 1999. – С. 46–51.
- 10.297. Тригуб О. П. Діяльність ««Джойнт»» на Херсонщині у 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Тригуб // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. – Миколаїв: Видавець Шамрай П. М., 2013. – С. 438.
- 10.298. Турченко Г. Ф. «Воєнний комунізм»: більшовицький експеримент чи продовження політики царського уряду? (На матеріалах Півдня України)/ Г. Ф. Турченко // Література та культура Полісся.– Ніжин: Видавництво НДПУ, 2002. – Випуск 21. – С. 142–150.
- 10.299. Турченко Г. Ф. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – С. 149–155.
- 10.300. Цвілинюк О. М. Селянство Миколаївщини в період голоду 1921 – 1923 / О. М. Цвілинюк // Селянство Півдня України: Історія і сучасність. – Миколаїв: МДУ, 2003. – С.121–124.
- 10.301. Цвілинюк О. М. Місце посівної кампанії 1921–1922 рр. в поглибленні продовольчої кризи на Півдні України / О. М. Цвілинюк // Гуманітарно –

економічні дослідження. Збірник наукових праць. – Миколаїв – Одеса: ТОВ ВіД, 2005. – Том 1. – С. 78–83.

- 10.302. Цвілинюк О. М. Політика Радянського уряду по відношенню до церкви в період голоду 1921 – 1923 років / О. М. Цвілинюк // Наукові аспекти розвитку Інституту історії та права. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2006 – Вип. 1. – С.77–85.
- 10.303. Цвілинюк О. М. Голод 1921 – 1923 років і вилучення церковних цінностей / О. М. Цвілинюк // Наукові праці: Науково – методичний журнал. – Т.74. – Вип. 61. Історичні науки. – Миколаїв, 2007 – С.40–44.
- 10.304. Цвілинюк О. М. Причини і наслідки голоду 1921 – 1923 рр. на Півдні України / О. М. Цвілинюк // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Видавництво «Атол», 2004. – С. 339–350.
- 10.305. Цвілинюк О. М. Допомога міжнародних організацій голодуючим в 1921 – 1923 роках на Миколаївщині/ О. М. Цвілинюк // Міжнародна конференція «Причорноморський регіон у контексті Європейської політики», (Одеса – Ополе – Вроцлав). – 2008. – С. 180–186.
- 10.306. Цвілинюк О. М. Порівняльна характеристика голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 років в Україні/ О. М. Цвілинюк // Обласна науково – практична конференція «Голодомор – геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївщини» (до 75 – річчя трагедії). – Миколаїв, 2008 – С.82–88.
- 10.307. Цвілинюк О. М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921–1923 років / О. М. Цвілинюк // Науковий вісник Миколаївського державного університету: Збірник наукових праць. Випуск 21: Історичні науки. – Миколаїв, 2008. – С. 69–79.
- 10.308. Цвілинюк О. М. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках/ О. М. Цвілинюк // Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках. – Миколаїв, 2008. – 455 с.

- 10.309. Чупрун О. Д. Борьба одесских коммунистов с голодом 1921–1922 гг. / О. Д. Чупрун // Научные записки Днепропетровского государственного университета. Т.56: Сборник работ историческо-филологического факультета, – Днепропетровск, 1956. – Вып.4. – С.63–46
- 10.310. Шитюк М. М. Миколаївщина між двома війнами (1921–1939 роки) / М. М. Шитюк // Миколаївщина: шляхами тисячоліть. Обласна науково – практична конференція, присвячена 70-річчю утворення Миколаївської області. 15 вересня 2007 року. – Миколаїв: Видавництво ТОВ Від, 2008. – С. 39–60.
- 10.311. Шитюк М. М. Репресії на території Миколаївщини в 1921–1923 роках / М. М. Шитюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 266–270.
- 10.312. Шитюк М. М. Каральні заходи проти представників національних меншин у південних областях України в 20–30-х роках ХХ ст. / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико – правова оцінка. Матеріали Міжнародної науково – практичної конференції. – Київ, 25 листопада 2000 р. – Київ – Нью – Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2003. – С. 149–162.
- 10.313. Щербакова О. М. Населення Півдня України у голодних 1921–1923 роках / О. М. Щербакова // Науковий вісник МДУ. – Історичні науки. – Миколаїв, 2005 – Вип. 11. – С. 165–170.
- 10.314. Щербакова О. М. Стан освіти Півдня України в період Голодомору 1921–1923 років / О. М. Щербакова // Збірник наукових праць. Гуманітарно – економічні дослідження. – Т. 3. – Миколаїв, 2006– С. 34–38.
- 10.315. Щербакова О. М. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках / О. М. Щербакова // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – № 7 (85). – Одеса, 2009. – С. 159 –167.

11. Публіцистика, мемуари

- 11.316. Антонов – Овсєенко В. А. Закрепим нашу победу! Слово к рабочим и крестьянам председателя Конференции голодающих губерний / В. А. Антонов – Овсєенко. – М.: «Красная новь», 1922. – 18 с.

12. Журнали

- 12.317. Архієрейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Дмитро Архієрейський, Володимир Ченцов // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – № 1 – 2. – К., 1999. – С.96 – 103.
- 12.318. Баковецька О. О. Голодомор в Україні. На матеріалах Баштанського району Миколаївської області – (1921–1923, 1932–1933 рр.) / Ольга Олександрівна Баковецька // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – Тернопіль, 2008. – С.42–47.
- 12.319. Валентинов А. А. Чёрная книга (Штурм небес) / Александр Александрович Валентинов // Волга. – 1991. – № 6. – С. 82.
- 12.320. Ганжа О. І. Державне регулювання соціально – економічних відносин на селі в умовах НЕПу / Оксана Іванівна Ганжа // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 10. – С.103 – 110.
- 12.321. Гейко С. С. Народовбивство: про голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Херсонщині / Сергій Сернійович Гейко // Гривна. – Херсон: СВ, 2007. – № 48. – С. 13.
- 12.322. Голод 1921 – 1923 рр. на Півдні України // Архіви України. – К., 1993. – № 1–3. – С. 68–72.
- 12.323. Демидович Л. С. Конфіскація церковних цінностей на боротьбу з голодом 1921 – 1922 рр. в радянській Росії / Людмила Степанівна Демидович // Пам'ять століть. – К., 2005. – № 3/4. – С. 269–278.
- 12.324. Диптан І. І. Діти і голод в Україні 1921–1922 років / Ірина Іванівна Диптан // Філософська і соціологічна думка. – Київ : Наукова думка, 1991. – № 1. – С. 101–111.

- 12.325. Журба М. А. Селянські громадські об'єднання України і голодомор на початку 20 – х р. ХХ ст. / Михайло Анатолійович Журба // Пам'ять століть. – 2001. – № 5. – С.110.
- 12.326. Журбелюк Г. В. Трагедія українського селянства і прояв його етнічно – ментальних рис / Галина Володимирівна Журбелюк // Історія України. – 2008. – № 43. – С. 1–4.
- 12.327. Зінченко А. Л. Як була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / Анатолій Леонідович Зінченко // Український історичний журнал. – К., 1992. – №.1– С.4–5.
- 12.328. Катуніна Е. В. Проблемы голода в работе Р.Сербина « Голод 1921–1923 и украинская пресса в Канаде» / Елена Васильевна Катуніна // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2001. – №22. – С.96–100.
- 12.329. Коган А. Н. Антисоветские действия Американской администрации помощи (АРА) в советской России в 1921–22 гг. / Андрей Николаевич Коган // Исторические записки. – Т.29. – М., 1949. – С.5–23.
- 12.330. Киридон А.М. Вилучення церковних коштовностей: життєва необхідність чи авантюра? / Алла Миколаївна Киридон, Володимир Олексійович Пащенко // Людина і світ. – 1992. – № 7 – 8. – С.10–16.
- 12.331. Костюк А. Парвус, Ленін, Троїцький і голодомор або організація жовтневого перевороту 1917 року – передумова тоталітарного режиму, терору, голодомору 1921 – 1923 рр. / Андрій Костюк // Персонал. – 2005. – № 7. – С. 39–50.
- 12.332. Кульчицький С. В. Голод 1921–1923 на Півдні України: за фондами ЦДАВО України / Станіслав Владиславович Кульчицький, Ольга Миколаївна Мовчан // Архіви України. – 1993. – № 4/6.– С. 37–44.
- 12.333. Кульчицький С. В. Іноземна допомога голодуючим України. 1921–1923. / Станіслав Владиславович Кульчицький, Ольга Миколаївна Мовчан // Політика і час. – 2000. – №9 – 10.

- 12.334. Ланда С. Ш. Боротьба з голодом на Одещині (1921–1922 рр.) / С. Ш. Ланда // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С.118 – 120.
- 12.335. Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. / Тимур Олегович Михайловський // Краєзнавство / Ін – т історії НАНУ; НСКУ. – 2010. – №4. – С.151–161.
- 12.336. Мазур В. В. Голод 1921–1923 років в Україні (політико – демографічний аналіз) / Володимир Володимирович Мазур // Історія України.– 1999.– № 37.– С.8–10.
- 12.337. Марочко В. І. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / Василь Іванович Марочко, Олександр Олександрович Сушко // Український історичний журнал. – 2004. – №2. – С.145–147.
- 12.338 Мовчан О. М. Братерська взаємодопомога трудящих України і Російської Федерації в боротьбі з голодом (1921–1922 рр.) / Олена Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 1982. – №10. – с.88
- 12.339. Мовчан О. М. Державна допомога селянам півдня УСРР у подоланні наслідків неврожаю 1921–1923 рр. / Олена Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 1986.– №6.– С.108
- 12.340. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. / Олена Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.77–84.
- 12.341. Ніколаєв І. Є. Організаційно–гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–23 років (на матеріалах Миколаївської області). / Ігор Євгенович Ніколаєв // Всеукраїнський науковий журнал Мандрівець. – Тернопіль, 2011. – С. 31–34.
- 12.342. Рашковицкий М. ««Джойнт»» – «под зонтиком» и без / Михаил Рашковицкий // Мигдаль. – Одесса, 2005. – Випуск 58. – С.43.

- 12.343. Рубинштейн Н. Л. Борьба Советской России с голодом и капиталистические страны / Николай Леонидович Рубинштейн // Исторические записки. – 1947. – Т.22. – С. 2–41.
- 12.344. Рубинштейн Н. Л. Советская Россия и капиталистические государства в годы перехода от войны к миру (1921–1922 гг.) / Николай Леонидович Рубинштейн // Исторические записки. – 1947. – Т.22. – С.140–143.
- 12.345. Тригуб О. П., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921–1923 рр.) / Олександр Петрович Тригуб, Лілія Дудар // Емінак. – 2007. – № 2. – С. 105–116.
- 12.346. Шатуновский Я. Коммунизм в борьбе с голодом / Ярослав Шатуновский // Красная новь. – 1922. – №5. – С.192–199.
- 12.347. Яременко В. Так хто ж здійснював геноцид українців? / Василь Яременко // Персонал. – 2006. – № 12. – С. 6–9.

13. Газети

- 13.348. Американская помощь на Украине // Известия. – 1922. – №715. – С. 2.
- 13.349. Богатства церкви голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая. – С. 3.
- 13.350. Борьба с голодом. Работа АРА/ А. Борчак // // Известия. – 1922. – №744. – С.1.
- 13.351. Борчак А. Про «місію Нансена» на Миколаївщині / А. Борчак // Південна правда. – 1990. – С.5–7.
- 13.352. Борчак А.В. Чужого горя не бывает: голодомор на Николаевщине, 1921 – 1923 годы / А.В. Борчак // Радянське Прибужжя. – 1991. – С.5–8.
- 13.353. Власенко С. Випробування голодом: злочин влади – трагедія народу. Архівні документи про голод 1921–1923 років в Україні / С. Власенко // Голос України. – 2014. – № 218 – 12 листопада
- 13.354. Гейко С. Замилити очі усьому світові // Наддніпрянська правда. – 1998. – 22 січня. – С. 2.

- 13.355. Гейко С. Перший удар / С. Гейко // Наддніпрянська правда. – 2007. – С. 3.
- 13.356. Гейко С. Забуті жертви Голодомору 1921 – 1923 рр. на Херсонщині / С. Гейко // Наддніпрянська правда. – 2007. – № 6. – С. 3.
- 13.357. Голод и духовенство // Херсонский коммунар. – 1922. – 5 марта. – С.1.
- 13.358. Изъятие церковных ценностей в Херсоне // Херсонский коммунар. – 1922. – 27 апреля. – С. 1.
- 13.359. Изъятие церковных ценностей. Как прошло изъятие (из беседы с т. Петровским) // Известия (Одесса). – 1922. – 4 мая. – С. 2.
- 13.360. Кин П. Как отцы духовные помогают голодающим // Красный Николаев. – 1922. – 27 февраля. – С. 1.
- 13.361 Кин П. Голод и церковное золото и серебро // Красный Николаев 22 лютого 1922 р.
- 13.362. Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ столітті / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – №39
- 13.363. Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921 – 1923 рр. // Щотижня. – 2003. – №20. – С.6–7
- 13.364. Лонау М. До визнання Миколаївщини голодуючою / М. Лонау // «Червоний Миколаїв. – 18 грудня 1921 р.
- 13.365. На помощь голодным детям // Клич молодёжи Николаев (Миколаїв). – 1921. – №2 - 28 августа. – С.1.
- 13.366. Ніколаєв І. Є. Гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921– 1923 років (на прикладі Миколаївської області). // І. Є. Ніколаєв // Південна правда. – 2011. – 6 грудня.
- 13.367. Панченко П. П. Перший радянський голод / П. П. Панченко // Профспілкова газета. – 1991. – № 27. – С.56–78.
- 13.368. Чунихин В. Пять фунтов человечины. Кошмар голода и разрухи 20-х годов / В. Чунихин // Николаевские новости. – 1998.
- 13.369. Цього дня // Голос України. – 2010. – 25 травня.

14. Електронні джерела

- 14.370. Богданов А. А. Военный коммунизм и государственный капитализм / Под ред. Л. И. Абалкина (отв. ред.), Г. Д. Гловели, В. К. Пармёнова, Н. К. Фигуровской; составл. и коммент. Г. Д. Гловели; предисл. Г. Д. Гловели и Н. К. Фигуровской. М.: Политиздат, 1990. – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: http://www.teatr-lib.ru/Library/Personal/Glovely_Georgy_Jtmalovich.htm
- 14.371. Бикова О. Проведення кампанії з вилучення церковних цінностей в період голоду 1921 - 1923 років. – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15349/12-Bukova.pdf?sequence=1>
- 14.372. «Джойнт» // Краткая еврейская энциклопедия. – Т.2. – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il>
- 14.373. ««Джойнт»» – Американский еврейский распределительный комитет . – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: www.hesed.lviv.ua
- 14.374. Дорошко Н. Тройная коса смерти. Голодоморы в советской Украине: организаторы и исполнители / День. – Киев, 2007. – № 205. – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/troynaya-kosa-smerti>
- 14.375. Иоффе Д. К. 90-летию «Джойнта» / Д. К. Иоффе // Заметки по еврейской истории , 2005. – В. 4 (53). – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://berkovich-zametki.com/vsenom.php>
- 14.376. Гавен Ю. Последствия голода // Красный Крым. – 1923.– [Электроний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/knp200231/knp31_18.doc
- 14.377. Крикалова И. В. Благородная миссия (помощь международных организаций голодающей Николаевщине в 1921 – 1923 гг.) / И.В. Крикалова // Державний архів Миколаївської області. – [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://mk.archives.gov.ua/public/>

- 14.378. Кротов Яков. История изъятия церковных ценностей в 1922 – 1923 гг. – Москва, 1977. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/yakov/rus/20_ru_moi/1922_izyatie.htm
- 14.379. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922 – 1923 гг. / М. Мицель // Збірник наукових праць: Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2003. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf13-02.htm>
- 14.380. Сербин Р. Фотодокументи про Український голод 1921 – 1923 років. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/famine.htm>
- 14.381. Сергійчук В. Земля, яка стала рідною / В. Сергійчук, О. Данильченко // Нариси з історії Бериславщини. – Випуск 3. – К. – Херсон, 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prosvilib.ipsys.net/books/11berislav/2001_vyp3/3vyp1.htm#ixzz1o3wZAzQs
- 14.382. Рапопорт В. Ленин, бабушка и мистер Гувер / В. Рапопорт // Слово. – 2006. – № 50. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://lit.lib.ru/w/witalij_r/text_0380.shtml
- 14.383. Beizer M. The American Jewish Joint Distribution Committee / M. Beizer // Editor in Chief – Gershon David Hundert The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. – New Haven & London: Yale University Press, 2008. – p. 39 – 44. – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/American_Jewish_Joint_Distribution_Committee

ДОДАТКИ

Додаток А

**Допомога голодуючим Миколаївського та Херсонського повітів на
серпень 1921 р. ***

	Зібрано (пуд).	
	Миколаївський повіт	Херсонський повіт
пшениці	1365	2120
жита	900	114
Ячменю	1297	2259
кукурудзи	96	12
Вівса	469	109
проса	1214	97
гречки	28	0
пшона	508	0
масляного насіння	3200	1140
макухи	16	0
Сіна	357979	1936
соломи	50584	172
яєць, шт.	4861	14
коров'ячого масла	302	0
м'яса	0	63
фруктів	55	64
овочів	1337	2915
картоплі	695	477
великої рогатої худоби, в живій вазі	9466	428
дрібною худоби, в живій вазі	123	0
свиней, в живій вазі	1445	41
вовни	0	6

* Державний архів Миколаївської області. Ф. – Р. – 220. – Оп. 1. – Спр. 50. –
Арк.19

Додаток Б.1.

Анкета голодуючих у Збур'ївській волості Дніпровського повіту з 1 по 31 грудня 1922 р.*

Найменування населеного пункту	Населення			Голодуючих				Захворюваностей			Смертність		
	<i>Дорослих</i>	<i>Дітей</i>	<i>усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>Дітей</i>	<i>Отримували допомогу АРА</i>	<i>Усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>Дітей</i>	<i>усього</i>
Ново – Збур'ївська волость			6861	210	386	386	596						
Старо – Збур'ївська волость	1807	997	2804	140	250	150	390						
Таврійський хутір	1784	1016	2800	287	328	150	615	8	10	18			
Володимирівка	280	180	460	77	66		143	4	6	10	2		2
Чулаківка	2030	1410	3440	193	180		373	16	8	24	2	3	5
Усього	5901	3603	16365	907	1210	686	2117	28	24	52	4	3	7

* Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 3.

Анкета голодуючих в Миколаївській губернії з 1 січня по 1 березня 1922 р.*

Найменування повіту	Населення			Голодуючих			Захворюваностей			Смертність		
	<i>Дорослих</i>	<i>Дітей</i>	<i>Усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>усього</i>	<i>Дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>Усього</i>
Миколаївський	163701	193983	357684	99732	95820	195559	425	443	868	507	178	685
Херсонський	159309	143692	303 001	101390	87592	197982	2969	2848	5817	3753	2737	6490
Єлисаветградський	278229	123140	401369	35595	227007	262602	3421	3422	6843	259	224	483
Дніпровський	154267	150726	304 993	49533	23059	72592	4523	5077	9600	646	457	1103
Усього	755506	611541	1367047	286250	433478	728735	11338	11790	23128	5165	3596	8761

* Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 60.

Додаток Б.3.

Список голодуючих на грудень 1921 р. по Миколаївському та Херсонському повітах*

Назва волості	дітей, чол.	дорослих, чол.
Миколаївський повіт		
Велика Коренихська	156	120
Богоявленська	2357	1648
Парутинська	1545	455
Добринська	1200	800
Варварівська	187	183
Кисляківська	459	441
Калинівська	1720	1350
Новобузька	1601	1800
Балацківська	1322	1245
Сухоєланецька	2088	1223
Явкинська	250	175
Гур'ївська	1517	1325
Полтавська	1623	1215
Єфінгарська	1418	1014
Петровська	1437	1154
Водопійська	1071	1752
Антонівська	459	624
Разом	20355	16019
Усього населення в повіті, чол.	36374	
Херсонський повіт		
Білоозерська волость	580	800
Станіславська	820	1000
Качкаровська	1460	1380
Бериславська	250	260
Дудчанська	1150	1330
Микільська	1500	1340
Засільське	2900	3070
Вавіловська	1700	3060
Сейдемінухська	50	100
Тягинська	320	400
Давидобродська	2300	2370
Музикінська	1650	1900
Ново – Архангельська	3640	4120
Отбедовасилівська	770	780
Козацька	300	330
Копанська	220	285
Старошведська	10	11
Новокамінська	528	587
Нововоронцовська	1513	1568
Разом	21661	24691
Усього населення в повіті, чол.	46352	

* Державний архів Миколаївської області. Ф. – Р. – 615. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк.65.

Анкета голодуючих в Дніпровському повіті з 1 по 15 грудня 1922 р.*

Найменування населеного пункту	Населення			Голодуючих			Захворюваностей			Смертність		
	<i>Дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>усього</i>	<i>Дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>Усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>дітей</i>	<i>Усього</i>	<i>дорослих</i>	<i>Дітей</i>	<i>усього</i>
Каховська волость	10940	9841	20841	512	755	1267						
Ананьєвська волость	11530	7593	19123	109	157	266						
Баширська волость	9066	7785	16851	1857	2268	4125	26	21	47	8	8	16
Голопристанська	3081	1967	5048	228	80	308						
Благовещенська	4440	4509	8949	865	969	1834	91	48	139			
Новоконстантинівка (Конотський)	5715	7125	12872	319	470	789						
Каховка	5191	2920	1110	500	2000	2500						
Наїльтська	6883	7129	14012	810	724	1534						
Збур'ївська	6983	5482	12465	637	964	1661	8	10	18			
Калонтарська	8079	10906	18985	1294	1677	2971						
Усього	71908	65257	137165	7131	10064	17255	125	79	204	8	8	16

* Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 702. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 18.

Додаток Б.5.

Зведення про кількість голодуючих, хворих та померлих від голоду у 1922 р.*

Найменування волості	Голодуючих	Захворюваностей	Смертність
В 10 волостях Миколаївської губернії з 15 травня по 15 червня 1922 р	12000	2048	104
В період з 1 по 15 червня 1922 р			
Антонівській волості	3572	140	55
Новобузькій волості	9729	1526	158
Калинівській волості	1956	89	26
Очакові	3000	101	77
Водопійській волості	3604	133	30
Парутінській волості	2910	45	18
Богодарівській волості	2392	203	12
Варварівській волості	2841	37	40
В період з 1 по 20 червня 1922 р			
Воскресенській волості	2500	300	18
Тернівській волості	2560	405	57
Калінівській волості	1956	89	29
В період з 20 по 30 червня 1922 р			
Калинівській волості	3160	109	46
Возсіятській волості	4037	1573	7
Сухосланецькій волості	2318	206	39
В період з 1 червня по 1 липня 1922 р.			
Кандибінській волості	1637	34	8
Архангельській волості	1834	8	-
Воскресенській волості	1900	490	92
В період з 15 по 30 червня 1922 р.			
Ольгопільській волості	9500	380	120
Новоодеській волості	2140	125	39
Петрівській волості	4486	543	14

Горожанській волості	2956	473	25
Привільнянській волості	4500	400	75
Пересадівській волості	2717		
Кисляківській волості, в т.ч.:	3624	547	108
с. Олександрівка	1069	71	23
хутір Пузирі	466	31	6
с. Святотроїцьке	470	7	7
В період з 15 червня по 1 липня 1922 р.			
Кисляківській волості	4699	322	115
Возсіятській волості	4037	1573	7
Балацківській волості	5600	194	75
Новобузькій волості	9229	1678	167
Богоявленській волості	6000	1034	54
Калинівській волості			42
В період з 1 по 15 липня 1922 р.			
Горожанській волості	2996	57	5
Водопійській волості	3133	223	55
Новопавлівській волості	4684	2320	47
Новобузькій волості	8999	14693	146.3
Воскресенській волості	3994	405	18
Богоявленській волості	6000	904	44
Станом на 22 липня 1922 р			
Кисляківській волості	4565	569	
З 1 по 31 липня 1922 р.			
Кандибінській волості	1630	15	3
Кисляківській волості	4796	469	101
За період з 15 по 31 липня 1922 р.			
Сухосланецькій волості	2488	196	21
Балацькій волості	5314	343	34
Явкинській волості	3979	571	92

Архангельській волості	1725	35	-
Водопійській волості	3697	68	9
Корениській волості	1920	44	90
Полтавській волості	1800	115	53
Балацківській волості	4757	285	62
Тернівській волості	2599	70	
Варварівській волості	1882	10	3
Привільнянській волості	2500	50	10
В період з 1 по 15 серпня 1922 р.			
Калинівській волості	3510	121	22
Пересадівській волості	2940		
Воскресенській волості	2500	120	10
Тернівській волості	2627	47	18
м. Очаків	2960	17	7
Привільнянській волості з	2000	88	35
Станом на 15 серпня 1922 р.			
Петрівській волості	2950	390	8
Полтавській волості	455	54	
В період з 1 по 31 серпня 1922 р.			
Кандибінській волості	1641	18	4
В період з 15 по 31 серпня 1922 р.			
Пересадівській волості	3480		
Кисляківській волості	3977	147	27
Водопійській волості	4008	48	29
В період з 1 по 15 вересня 1922 р.			
Тернівській волості	2540	99	21
Калинівській волості	3520	75	29
В період з 15 вересня по 1 жовтня 1922 р.			
Калинівській волості		83	25
м. Очаків	1575		

В період з 16 вересня по 1 жовтня 1922 р.			
Тернівській волості	2426	96	13
Пересадівській волості	3472	25	
Станом на 1 жовтня 1922 р.			
Новопавлівській волості	1043	207	72
В період з 1 вересня по 1 жовтня 1922 р.			
По волостях Миколаївського повіту	3972	300	148
По Кисляківській волості	3090	33	8
В період з 1 жовтня по 1 листопада 1922 р.			
Кисляківській волості	2690	68	7
В період з 1 по 15 жовтня 1922 р.			
Калинівській волості	3520	35	7
В період з 15 жовтня по 1 листопада 1922 р.			
Миколаївській губернії	216	89	
Тернівській волості	1710	65	4
Усього	261679	35581	2980

* Державний архів Миколаївської області. Ф. – Р. – 615. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк.10

**Вилучення церковних цінностей в Миколаївській губернії
станом на 16 травня 1922 р. ***

Назва матеріальних цінностей	Кількість	Вага	Грошовий еквівалент
золота		2 пуд. 35 ф. 56 зол. 44 часток	
срібла		1430, 45 зол. 79 часток	
польського срібла		1 ф. 35 зол.	
діамантів	1268	7/8 карата; 15 зол. 24 часток	
перлів	8	1) 100 карат, 2) 9 ф. 73 зол. 45 часток	
Алмазів	1352	3 карата	
рубінів	53	100 карат	
сапфірів	44	100 карат	
смарагдів	4 шт. і 80 дол.	100 карат	
аметистів	6 шт.		
опалів		5 карат	
дорогоцінних каменів	5 шт.		
різних каменів	83 шт.		
простих каменів	31 шт.		
митр. з перлами і алмазами	10 шт.		
монет золотих			25 крб.
срібних			79 крб. 35 коп.
мідних		2/15 ф. 40 зол.	33 крб.
шитою матерії			2100 крб.
хрест всипаний діамантами;	1 шт.		
золотий хрест з 20 рубінами;	1 шт.		
Аненський золотий хрест;	1 шт.		
один золотий дамський годинник;	1 шт.		
двоє срібних чоловічих годинників;	1 шт.		
двоє срібних дамських годинників;	1 шт.		
ікона і палиця зі слонової кістки;	1 шт.		
коронки з 15 діамантами загальною вагою 2 карата;	1 шт.		
брелок з одним алмазом в 1 зол. 75 часток.	1 шт.		

* Богатства церкви голодаючим // Красный Николаев. – 1922. – 4 мая.

Харчування АРА з 1 серпня 1921 по 1 серпня 1922 р.

Регіон	Населення		Дорослих		Отримало харчування в %
	Усього	Голодуючих	Голодуючих	Які отримали харчі від АРА	
Поволжя	32 691 000	20 215 000	11 109 000	5 410 000	48,7
Україна	9 655 000	3 680 000	1 786 000	848 000	48,4
Усього	42 356 000	23 895 000	12 895 000	6 258 000	48,5

Регіон	Діти			
	Голодуючих	Отримало харчування АРА	Які отримали харчування %	Загальний % голодуючих, які отримали харчі від АРА
Поволжя	9 106 000	3 371 000	37	43
Україна	1 894 000	800 000	42,5	44
Усього	11 000 000	4 171 000	38	43

* Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.

Додаток Ж

Відомості про врожайність та кількість голодуючих дітей в Одеському повіті на 30 серпня 1922 р.

Назва волості	Ступінь врожайності	Кількість голодуючих дітей
Антоново - Кодінцеве	1%	2769
Курисове - Покровська	96%	2474
Стевариновська	82%	6201
Мало - Ульянівська	48%	3558
Бельчанська	44%	1485
Нечаїнська	37%	3557
Багенська	7%	1880
м. Овідіополь	4%	3600
Анатолієвська	0.5%	6441
Куртовська	0.5%	3307
Мангейська	0.5%	2648
Малки	0.5%	775
Сичавська	0,45%	8241
Усатівська	0,3%	7805
Гросслібенталь	0,27%	6802
Лольницька	0,18%	4533
Вельцська	0,18%	2359
Троїцька	14%	5102
Беляєвська	14%	6377
Усього		79914

*Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 453. – Оп. 1. – Спр.16. – Арк. 6.

Додаток 3.1.

Кількість худоби за даними весняного опитування на 1922 р.

Одеський повіт

Одеський повіт			Тираспольський повіт			Балтський повіт			Вознесенський повіт			Первомайський повіт		
Найменування волостей	Кількість худоби		Найменування волостей	Кількість худоби		Найменування волостей	Кількість худоби		Найменування волостей	Кількість худоби		Найменування волостей	Кількість худоби	
	Робочої	Молодняка		Робочої	Молодняка		Робочої	Молодняка		робочої	молодняка		робочої	молодняка
Анатоліївська	4860	5040	Глинська	1620	2360	Олександрівська	1774	1323	Арбузинська	1600	1060	Благодарівська	2772	1512
Антоно–Кондінцевська	4500	5250	Дубовська	304	285	Бакшанська	5564	3146	Братська	3151	2346	Велико - Троянівська	5975	3150
Беляєвська	2242	1539	Захар'ївська	3980	3620	Бирзулоївська	3933	3781	Веселиновська	1176	987	Велико - Мечетянська	4046	2720
Гросс – Лібентальська	1650	2575	Касельська	342	738	Бандурська	1540	1500	Вознесенська	5371	3731	Вербська	3885	2730
Дальницька	900	1560	Катаржинська	720	736	Валегоцуловська	Немає даних		Демидовська	2580	2640	Вікторштадська	2650	1400
Євгеніївська	2280	3552	Каротнянська	1197	1976	Велико - Бобрикська	3320	2600	Доманівська	448	252	Врадіївська	5376	2856
Зельцьська	1152	1746	Лунговська	1296	1269	Воронковська	3717	2415	Єланецька	3146	2640	Голованівська	4334	2574
Курисово - Покровська	1512	1710	Маланитська 1	1029	987	Гандрабуровська	3843	2730	Завадовська	646	703	Данилівська	8585	3990
Куртовська	2212	2828	Маланитська	1541	1748	Журанська	3059	2375	Ісаєвська	3591	3192	Добровелич	3690	2310

			а 2									ківська		
Мало – Буялнська	1080	2136	Малигоновс ька	1210	1936	Кондратовсь ка	1550	1512	Кантакузовс ька	2033	1558	Катеринівсь ка	1260	1008
Мангейська	1302	1638	Ново – Петрівська	2926	3306	Крутянська	2900	2060	Константинів ська	2772	1911	Кривоозерська	4301	3542
Нечаянська	2261	2299	Павлівська	1198	1050	Любашевськ а	2546	2128	Ландауська	2680	2700	Липанівська	1450	900
Севериновс ька	3220	2440	Парканська	558	594	Рибницька	3100	620	Моставська	2737	1909	Липовська	3358	2116
Сичавська	900	1962	Петровська	988	1378	Машнянська	4998	1583	Миколаївськ а	1840	1360	Лисогірська	3375	2160
Троїцька	594	1144	Плосковська	851	805	Нестоїтська	3048	1088	Ново – Красновська	2288	1276	Любомирськ а	3675	2200
Усатівська	1134	2338	Понятовська	1334	2116	Пасатська	Немає даних		Ново - Покровська	1188	1518	Ново – Архангельсь ка	4680	3270
Бельчанська	Немає даних		Розальєвська	1040	1320	Пасицельськ а	1800	200	Петровська	2436	2726	Ольшанська	4628	2730
			Слобозейськ а	2232	2883	Переймська	2625	134	Покровська	2136	1440	Піщано - Блідська	1633	1495
			Степанівськ а	1560	1080	Песчинська	1750	380	Раснопольсь ка	2508	2266	Романо - Балківська	1197	931
Усього	31799	39757	Усього	25726	30187	Усього	51067	29575	Усього	44327	36215	Усього	70870	40864

* Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк.14.

Додаток 3.2.

**Таблиця про кількість сільського населення, худоби і збору
зернових продуктів і картоплі в 1922 р. по Одеській губернії**

Назва повіту	Кількість населення		Кількість худоби		Продподатковий збір			
					зернових продуктів		картоплі	
	загальний	у тому числі до 15 років	робочих (коней волів)	молодняка (корів)	з 1 дес.	загальний	з 1 дес.	загальний
Одеський	194447	85992	31619	39777	30.7	3495347	114	77096
Тираспольський	231380	101640	31982	36903	37.8	5451448	150	290233
Балтський	386859	156790	70511	50362	50.5	17768814	392	1518196
Вознесенський	218216	97602	48264	39123	32.9	5828679	174	293275
Первомайський	317528	135232	86173	52778	46.9	15242702	303,7	1176580
По губернії	1348430	577256	268531	218943	42.9	47786990	279.7	3355350

* Державний архів Одеської області. Ф.– Р. – 87.– Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 61.

**Кількість голодуючих дітей
у двох повітах Одеської губернії по волостях**

Назва	Кількість дітей, чол.
<i>У двох повітах Одеської губернії</i>	47169
в Тираспільському повіті (не включаючи 8 волостей), з них у:	18228
Тираспольській волості	2407
Григоріопольській	1828
Захар'ївській	255
Катеринській	3220
Комаровській	96
Коротнинській	697
Маласітській	259
Ново – Петровській	1578
Парканській	1371
Плосківській	873
Петроверовській	402
Понятовській	904
Словодзейській	2520
Ташлицькій	252
Щебриковській	1017
Ознанській	549
в Вознесенському повіті, з них у:	28941
Березовській волості	2315
Покровській	1375
Веселинівській	4750
Ландауській	8366
Раснапольській	4298
Демидівській	3965
Завадовській	3872
У дитячих будинках-інтернатах повіту	1175
м. Вознесенськ	1792

* Державний архів Одеської області. Ф. – Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 40.

Кількість переселенців прибувших на Південь*

	Кількість прибулих, чол.
До 15 лютого 1922 р. прибуло в:	
в Вознесенський повіт :	
за нарядами НКЗ	107
Через ГЗО	1388
Самостійно,	3496
З них дітей	2001
В т.ч. з Поволжя	721
В Одеський повіт, всього	14
В т.ч. з Поволжя	4
Первомайський повіт:	
Через ГЗО	1388
Всього	1416
З них дітей	1207
в т.ч. з Поволжя	861
На 1 березня 1922 р. прибуло в:	
Балтійський, всього	2000
Вознесенський :	
за нарядами НКЗ	107
Через ГЗО	14
Первомайський повіт:	
Через ГЗО	209
Самостійно	1207
З них дітей	707
Тираспольський повіт :	
за нарядами НКЗ	3574
Через ГЗО	63
Самостійно	22
Дітей, всього	298
Усього	20804

* Державний архів Одеської області. Ф – Р. – 87. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 42.

Шаблон Голодного паспорта

РАЗДЕЛИ С ГОЛОДНЫМ ХЛЕБ ТВОЙ!		У. С. С. Р. Ч. К. П. Г.			
<p style="text-align: center;">Список принимаемых предметов:</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 50%; vertical-align: top;"> 1. Мука. 2. Зерно. 3. Соль. 4. Сахар. 5. Крупа. 6. Одежда. </td> <td style="width: 50%; vertical-align: top;"> 7. Мануфактура. 8. Керосин. 9. 10. 11. 12. </td> </tr> </table>		1. Мука. 2. Зерно. 3. Соль. 4. Сахар. 5. Крупа. 6. Одежда.	7. Мануфактура. 8. Керосин. 9. 10. 11. 12.	<div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; font-size: 2em; font-weight: bold;">А</div> <div style="text-align: right;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px 10px;">№</div> </div> </div> <p style="text-align: center; margin-top: 10px;">Губаринская Комиссия Помощи голодающим. гор.</p> <h2 style="text-align: center; margin: 10px 0;">ГОЛОДНЫЙ ПАСПОРТ</h2> <p style="text-align: center; margin: 5px 0;">участника постоянной помощи голодающим</p> <p style="text-align: center; margin: 5px 0;">Домкомбеда № района по ул. д. №</p> <p>В доме проживает чел. Из них рабочих и служащих и состоящих на иждивении их членов семьи чел. Прочего населения чел. Причитается в месяц 1 пайк с чел., а всего пайк или пуд. по на зол. рубл.</p> <p style="text-align: center;">Раскладка об'явлена к сведению всех жильцов от м. ч. 1922 г.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-between; margin-top: 10px;"> <div style="width: 45%;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; margin-bottom: 5px;">М. П.</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px; margin-bottom: 5px;">М. П.</div> </div> <div style="width: 50%;"> <p style="text-align: center;">Председатель Домкомбеда Уполномоченный по голоду м. ч.</p> <p style="text-align: center;">Раскладка и расчет правильны. Районный Уполномоченный м. ч.</p> </div> </div> <p style="text-align: center; margin-top: 10px;">Явлен в Комиссию Помголод м. ч. № Подпись регистрирующего</p>	
1. Мука. 2. Зерно. 3. Соль. 4. Сахар. 5. Крупа. 6. Одежда.	7. Мануфактура. 8. Керосин. 9. 10. 11. 12.				
<p>Все собранное за месяц надлежит сдать не позже 1-го числа следующего месяца.</p> <p>Знаки сдаются в (поименовать учреждение). на (адрес его) от до ч. (время приема).</p> <p>Вещи, продукты и пр. сдаются в склад по от до ч. (поименовать склад) (адрес его) (время приема).</p> <p>К 5-му числу предъявлять паспорт в вместе с квитанцией о взносах для отметки.</p> <p>За несвоевременное и небрежное выполнение — виновные предаются Народному Суду.</p>		<div style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg); font-size: 0.8em; margin-left: 5px;">1-я Госуд. тип. № 3737. 30000 экз.</div>			

* Миколаївський Державний Красназавчий Музей. – Ф. 1243. Жахиття голоду в Херсоні 1921 - 1922 рр.

